

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

НЕШИК ОЛЬГА СТЕПАНІВНА

УДК 346; 346.2; 346.91

ДИСЕРТАЦІЯ

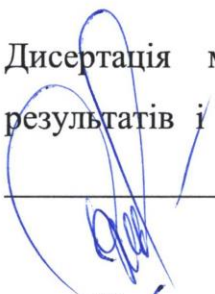
**ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ФЕРМЕРСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____/О.С. Нешик /

Науковий керівник: **Дорошенко Ліна Миколаївна**, доктор юридичних наук,
професор

Вінниця – 2026

АНОТАЦІЯ

Нешик О.С. Господарсько-правовий статус фермерського господарства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». – Донецький національний університет імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України, Вінниця, 2026.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню елементів господарсько-правового статусу фермерського господарства.

У розділі 1 *«Загально-теоретична характеристика господарсько-правового статусу фермерського господарства»* розглянуто поняття і класифікація фермерських господарств, генезис правової основи їх господарсько-правового статусу. Обґрунтовано, що в господарському праві поняття фермерського господарства має комплексний характер, сформоване на досвіді історичного розвитку, законодавчих та наукових положеннях стосовно його визначення, відображає реальний стан практики правозастосування, позначає а) суб'єктів господарювання зі статусом юридичної особи або статусом фізичної особи - підприємця, які здійснюють діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва і мають специфічні ознаки, які дозволяють відокремити їх від інших суб'єктів господарювання; б) організаційно-правову форму господарювання, яку громадяни обирають для самостійного або спільного з членами сім'ї та/або родичами здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції. Виокремлено юридичні особливості сімейного фермерського господарства, утвореного в формі фізичної особи - підприємця, а саме: наявність установчого документа, можливість спільної діяльності членів сім'ї, формування складеного капіталу, обмеження щодо використання найманої праці. З урахуванням цих особливостей аргументовано, що правова природа таких фермерських господарств не зводиться до звичайного статусу підприємця, а дозволяє визначати саме фермерське господарство їх родовим поняттям.

Проведено класифікацію фермерських господарств за загальними критеріями, що застосовуються для групування суб'єктів господарювання та аграрного господарювання, яка дозволила визначити місце фермерських господарств серед суб'єктів господарювання, розкрити їх юридичні, економічні та функціональні особливості, та за такими підставами як організаційно-правова форма господарювання (юридична особа або фізична особа - підприємець); належність до сімейного фермерського господарства (може бути утворено зі статусом юридичної особи або нього); критерії доступу до різних видів державної підтримки (тривалість, умови, види діяльності тощо), які дозволяють найбільш повно представити значимі юридичні характеристики цих господарств.

Виділено три періоди генезису законодавчої основи господарсько-правового статусу фермерського господарства після набуття Україною незалежності, протягом яких сформовано структуру та зміст сучасної законодавчої основи ведення фермерського господарства. Конкретизовано напрями удосконалення законодавчого регулювання відносин щодо ведення фермерського господарства. Запропоновано в якості способу подолання правової невизначеності у питаннях організації та ведення фермерського господарства затвердження модельного статуту як регуляторної моделі цього господарства, в якому будуть запропоновані стандартизовані рішення щодо регулювання відносин з формування майнової основи, здійснення управління господарством, членських і трудових відносин, ліквідації та реорганізації господарства.

У розділі 2 «Характеристика основних елементів господарсько-правового статусу фермерського господарства» досліджено питання організації та припинення ведення фермерського господарства, правового режиму майна та земель цих господарств, структури та порядок управління ними. Конкретизовано умови утворення фермерського господарства, а саме: наявність у фізичної особи громадянства України та досягнення 18-річного віку; наявність сімейних та/або родинних відносин між засновниками фермерського господарства; належність засновнику (-ам) на праві власності або користування земельної ділянки з цільовим призначенням для ведення фермерського господарства або товарного

сільськогосподарського виробництва, або особистого селянського господарства. Також проведено характеристику змісту організаційного та легалізаційного етапів порядку утворення фермерського господарства.

З'ясовано, що правова природа договору про створення сімейного фермерського господарства є близькою до договору про спільну діяльність та установчого договору, однак не тотожною їм через наявність певних особливостей, зумовлених сімейно-правовою природою відносин між членами господарства, їх особистою трудовою участю в діяльності господарства. Виявлено, що спеціальні вимоги до засновників та членів фермерського господарства зумовлюють, щоб при здійсненні поділу, злиття, приєднання фермерських господарств було забезпечено відповідність засновників (членів) нового (-их) господарства (-в) вимогам ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство», в інших випадках має здійснюватися подвійна реорганізація, тобто з одночасним перетворенням в іншу організаційно-правову форму юридичної особи.

Обґрунтовано, що правовий режим майна фермерського господарства становить окремий різновид правового режиму майна суб'єкта господарювання, його зміст детермінований особливостями організаційно-правової форми фермерського господарства, яка поєднує ознаки сімейно-родинного об'єднання та суб'єкта господарювання, і охоплює статичні та динамічні елементи.

Виявлено засадничі положення визначення правового режиму майна фермерського господарства: а) законодавче визначення видів майна, яке може перебувати у власності фермерського господарства; б) основним правовим титулом на майно є право власності (право спільної сумісної власності у фермерських господарствах без статусу юридичної особи), що визначає межі та способи здійснення правомочностей щодо майна; в) господарська правосуб'єктність фермерського господарства у майнових відносинах включає право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод; г) багаторівнева система джерел регулювання майнових відносин (закон, установчий документ, угоди між членами господарства), що дозволяє враховувати загальні та внутрішньо організаційні правила здійснення правомочностей щодо майна; ґ) право члена

фермерського господарства на майно, зокрема на отримання частки майна господарства при його ліквідації або у разі припинення членства у ньому у розмірі та порядку її отримання, визначених установчим документом фермерського господарства.

Розмежовано поняття «складений капітал фермерського господарства» та «майно фермерського господарства» таким чином, що перше поняття охоплює лише майнові внески членів господарства, тоді як друге включає як складений капітал, так і майно, набуте чи створене фермерським господарством у процесі його діяльності. У зв'язку з цим та з метою уніфікації категоріального апарату та усунення можливості різного тлумачення складу майнових активів фермерського господарств запропоновано внести зміни до ст. 19 Закону України «Про фермерське господарство». Запропоновано перелік питань щодо майна, яке потрібно відобразити в модельному статуті фермерського господарства.

Обґрунтовано, що правовими способами формування земель фермерського господарства є: а) перетворення на підставі прямої норми закону земельних прав членів фермерського господарства щодо земельних ділянок набутих його засновниками (членами) на праві приватної власності (у тому числі шляхом безоплатної приватизації) або на праві користування (зокрема оренди, емфітевзису), у земельні активи самого господарства; б) набуття фермерським господарством земельних ділянок на праві власності, користування у встановленому законом порядку. Аргументовано, що право фермерського господарства на володіння і користування земельними ділянками, які знаходяться у власності, користуванні його членів, виникає безпосередньо в силу припису Закону України «Про фермерське господарство», є похідним від права членів господарства, але самостійним і не потребує оформлення додаткових правочинів щодо передачі земельної ділянки до складеного капіталу чи укладення будь-яких угод між господарством та його членами.

З'ясовано, що сформовані на практиці моделі управління фермерськими господарствами мають високий ступінь варіативності та можуть втілюватися в фактичне одноосібне управління головою фермерського господарства або у

корпоративну модель з функціонуванням загальних зборів та голови фермерського господарства. Доводиться, що особливістю порядку управління фермерським господарством є можливість участі членів господарства в управлінні без наявності частки в складеному капіталі.

Запропоновано перелік питань, які потрібно закріпити в модельному статуті фермерського господарства для формування стійкої та передбачуваної системи управління цими господарствами.

У розділі 3 *«Інші особливості господарсько-правового статусу фермерського господарства»* приділено увагу господарській правосуб'єктності фермерського господарства, впливу державної політики на господарсько-правовий статус фермерського господарства та захисту прав та законних інтересів цих господарств.

Виявлено й охарактеризовано структурну та функціональну ознаки господарської правосуб'єктності фермерського господарства. Структурна ознака господарської правосуб'єктності охоплює: а) об'єктивні права та обов'язки, визначені законом; б) суб'єктивні права й обов'язки, що виникають у фермерського господарства в процесі безпосереднього здійснення господарської діяльності. Функціональна ознака включає абстрактну (потенційну) правосуб'єктність, тобто здатність вступати у різні види господарських правовідносин, що виникає з моменту державної реєстрації господарства, та фактичну правосуб'єктність, яка реалізується під час здійснення господарської діяльності й залежить від наявності дозвільних документів, укладених договорів, структури управління господарством. Завдяки цим ознакам господарська правосуб'єктність фермерського господарства має динамічний характер, оскільки обсяг його прав та обов'язків конкретизується залежно від цілей господарської діяльності та визначається в момент вступу у правовідносини.

Обґрунтована доцільність для забезпечення належного рівня юридичної визначеності господарської правосуб'єктності фермерського господарства відповідно до принципу верховенства права здійснення нормативного розмежування прав та обов'язків фермерського господарства і його членів,

визначення переліку прав і обов'язків фермерського господарства як суб'єкта господарювання; врегулювання механізмів реалізації правосуб'єктності через органи управління фермерського господарства з визначенням їх повноважень.

Конкретизовано, що державна політика розвитку фермерських господарств визначається метою і цілями державної регуляторної, аграрної політики, політики сільського розвитку, спрямовується на створення належних умов діяльності цих господарств, забезпечення сталого розвитку аграрного сектора та сільських територій, продовольчої безпеки, має законодавче підґрунтя, програмно-цільовий підхід, реалізується через систему методів, форм і засобів державного регулювання.

Проведено класифікацію державної підтримки фермерських господарств за підставами: а) метою (для провадження діяльності, диверсифікації виробництва, отримання послуг); б) умовою надання (безповоротна і поворотна); в) суб'єктним складом (новостворені господарства, сімейні господарства без статусу юридичної особи, господарства, потужності яких розміщено на певних територіях); г) способом отримання (на конкурсних засадах або без проведення конкурсу, через Державний аграрний реєстр або поза ним); ґ) джерелами надання (державний, місцеві бюджети, міжнародна технічна допомога та інші); д) змістом підтримки (кредити, часткова компенсація витрат, субсидії, бюджетні дотації та спеціальні бюджетні дотації, гранти).

Виділено напрями подальшого удосконалення правового забезпечення державної підтримки: дотримання принципу правової визначеності та усунення колізій нормативно-правових актів; узгодження з вимогами *acquis* ЄС щодо пріоритетності допомоги малим і сімейним фермерським господарствам, молодим фермерам та фермерським кооперативам; забезпечення функціонування Виплатної агенції, повного переходу до цифрових процедур через ДАР; забезпечення належного контролю за використанням коштів та дієвих засобів забезпечення виконання фермерськими господарствами зобов'язань та відповідальності за їх порушення.

Обґрунтовано, що критерієм визначення господарської юрисдикції земельних спорів за участі фермерських господарств є факт державної реєстрації фермерського господарства як юридичної особи або фізичної особи – підприємця на момент подачі позову, а також домінування приватного інтересу. Виявлено, що у спорах щодо управління фермерським господарством, порушень корпоративних прав членів господарства господарські суди застосовують аналогію закону, зокрема норми законів України «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» для подолання прогалин у регулюванні відносин діяльності фермерського господарства.

Доводиться, що ефективним способом захисту права фермерського господарства щодо володіння і користування земельною ділянкою, наданою його засновнику на праві постійного користування, виступає визнання права постійного користування земельною ділянкою, який може застосовуватися за аналогією визнання права власності за ст. 392 ЦК України.

Ключові слова: верховенство права, господарська діяльність, господарська організація, господарський спір; господарське судочинство, державна підтримка (допомога), захист прав, майно, організаційно-правова форма, правовий статус, принцип правової визначеності, публічний порядок, сталий розвиток, правовий режим, правовий титул, право власності, статутний (складений) капітал, сфера господарювання, суб'єкт господарювання, економіка, фермерське господарство.

ABSTRACT

Neshyk O.S. Economic and Legal Status of a Farming Enterprise. – Qualification scientific work as a manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 “Law” in the field of knowledge 08 “Law”. – Vasyl' Stus Donetsk National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Vinnytsia, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the elements of the economic and legal status of a farming enterprise.

Section 1 “General Theoretical Characteristics of the Economic and Legal Status of a Farming Enterprise” examines the concept and classification of farming enterprises and the genesis of the legal basis for their economic and legal status. It has been substantiated that in economic law, the concept of a farming enterprise is complex in nature, shaped by historical development, legislative and scientific provisions regarding its definition, reflects the actual state of law enforcement practice, and designates a) business entities with the status of a legal entity or the status of an individual entrepreneur, which operate in the field of agricultural production and have specific characteristics that distinguish them from other business entities; b) the legal form of business that citizens choose for independent or joint entrepreneurial activity with family members and/or relatives in the production, processing, and sale of agricultural products. The legal features of a family farming enterprise established in the form of an individual entrepreneur are identified, namely: the existence of a founding document, the possibility of joint activities of family members, the formation of statutory capital, and restrictions on the use of hired labor. Taking these features into account, it has been substantiated that the legal nature of such farming enterprises is not limited to the usual status of an entrepreneur, but allows the farming enterprise itself to be defined by its generic concept.

Farming enterprises were classified according to general criteria used for grouping business entities and agricultural enterprises, which made it possible to determine the place of farming enterprises among business entities, reveal their legal, economic, and functional characteristics, and on such grounds as the legal form of business (legal entity or individual entrepreneur); belonging to a family farming enterprise (may be established

with or without legal entity status); criteria for access to various types of state support (duration, conditions, types of activity, etc.), which allow for the most complete representation of the significant legal characteristics of these enterprises.

Three periods of the genesis of the legislative basis for the economic and legal status of farming enterprises after Ukraine gained independence have been identified, during which the structure and content of the modern legislative basis for farming were formed. Directions for improving the legislative regulation of relations regarding farming enterprises have been specified. As a way to overcome legal uncertainty in matters of organization and management of a farming enterprise, it is proposed to approve a model charter as a regulatory model for this type of enterprise, which will propose standardized solutions for regulating relations concerning the formation of the property base, management of the enterprise, membership and labor relations, liquidation, and reorganization of the enterprise.

Section 2 “*Characteristics of the Main Elements of the Economic and Legal Status of a Farming Enterprise*” examines issues related to the organization and termination of a farming enterprise, the legal regime governing the property and land of such farming enterprises, and their structure and management. The conditions for establishing a farming enterprise are specified, namely: the individual must be a citizen of Ukraine and at least 18 years of age; there must be family and/or kinship ties between the founders of a farming enterprise; the founder(s) must have ownership or use rights to a land plot intended for farming or commercial agricultural production, or personal peasant farming. The content of the organizational and legalization stages of the procedure for establishing a farming enterprise is also characterized.

It has been found that the legal nature of the agreement on the establishment of a family farming enterprise is similar to that of a joint activity agreement and a memorandum of association, but not identical to them due to certain features determined by the family-law nature of the relations between members of the farming enterprise and their personal labor participation in the activities of the farming enterprise. It has been found that special requirements for the founders and members of the farming enterprise require that, when dividing, merging, or joining farming enterprises, the founders

(members) of the new farming enterprise(s) comply with the requirements of Article 3 of the Law of Ukraine “On Farming Enterprises”, in other cases a double reorganization must be carried out, i.e., with a simultaneous transformation into another legal form of a legal entity.

It has been substantiated that the legal regime of property of a farming enterprise is a separate type of legal regime of business entity property, the content of which is determined by the peculiarities of the legal form of a farming enterprise, which combines the features of a family association and a business entity, and covers static and dynamic elements.

The fundamental provisions for determining the legal regime of farm property have been identified: a) legislative definition of the types of property that may be owned by a farming enterprise; b) the main legal title to property is the right of ownership (the right of joint ownership in farming enterprises without legal entity status), which defines the limits and methods of exercising rights over property; c) the economic legal capacity of a farming enterprise in property relations includes the right to dispose of and acquire property on the basis of civil law agreements; d) a multi-level system of sources of regulation of property relations (law, founding document, agreements between members of the farming enterprise), which allows for the consideration of general and internal organizational rules for exercising rights to property; e) the right of the member of the farming enterprise to property, in particular to receive a share of the property of a farming enterprise upon its liquidation or in the event of termination of membership in it, in the amount and manner of its receipt, as determined by the founding document of the farming enterprise.

The concepts of “statutory capital of a farming enterprise” and “property of a farming enterprise” are differentiated in such a way that the first concept covers only the property contributions of farming enterprise members, while the second includes both statutory capital and property acquired or created by the farming enterprise in the course of its activities. In this regard, and in order to unify the categorical apparatus and eliminate the possibility of different interpretations of the composition of the property assets of farming enterprises, it is proposed to amend Article 19 of the Law of Ukraine “On

Farming Enterprises”. A list of issues regarding property that needs to be reflected in the model charter of a farming enterprise is proposed.

It has been substantiated that the legal means of forming the land of a farming enterprise are: a) conversion, on the basis of a direct provision of law, of the land rights of members of a farming enterprise to land plots acquired by its founders (members) on the basis of private ownership (including through free privatization) or on the basis of the right of use (in particular, lease, emphyteusis) into the land assets of the farming enterprise itself; b) acquisition of land plots by the farming enterprise on the basis of ownership or use in accordance with the procedure established by law. It has been justified that the right of a farming enterprise to own and use land plots that are owned or used by its members arises directly from the provisions of the Law of Ukraine “On Farming Enterprises” and is derived from the rights of the members of the farming enterprise, but is independent and does not require the execution of additional legal acts regarding the transfer of land plots to the statutory capital or the conclusion of any agreements between the farming enterprise and its members.

It has been established that the models management of farming enterprises developed in practice are highly variable and can be implemented in the form of actual sole management by the head of the farming enterprise or in the form of a corporate model with a general meeting and the head of the farming enterprise. It has been proven that a distinctive feature of the management of a farming enterprise is the possibility for members of the farming enterprise to participate in management without owning a share in the capital.

A list of issues that need to be enshrined in the model charter of a farming enterprise has been proposed in order to form a stable and predictable system of management of these farming enterprises.

Section 3 “*Other Features of the Economic and Legal Status of a Farming Enterprise*” focuses on the economic legal capacity of a farming enterprise, the impact of state policy on the economic and legal status of a farming enterprise, and the protection of the rights and legitimate interests of these farming enterprises.

The structural and functional characteristics of the economic legal capacity of a farming enterprise have been identified and described. The structural feature of economic legal capacity covers: a) objective rights and obligations defined by law; b) subjective rights and obligations that arise for a farming enterprise in the process of directly carrying out economic activities. The functional feature includes abstract (potential) legal capacity, i.e., the ability to enter into various types of economic legal relations arising from the moment of state registration of the farming enterprise, and actual legal capacity, which is realized during the conduct of economic activities and depends on the availability of permits, concluded contracts, and the structure of farm management. Thanks to these features, the economic legal capacity of a farming enterprise is dynamic in nature, since the scope of its rights and obligations is specified depending on the objectives of economic activity and is determined at the moment of entering into legal relations.

Expediency to ensure an adequate level of legal certainty of the economic legal capacity of a farming enterprise in accordance with the principle of the rule of law, the implementation of a regulatory distinction between the rights and obligations of a farming enterprise and its members, the definition of a list of rights and obligations of a farming enterprise as a business entity; the regulation of the mechanisms for exercising legal capacity through the management bodies of the farming enterprise, defining their powers, have been substantiated.

It is specified that the state policy for the development of farming enterprises is determined by the goals and objectives of state regulatory, agricultural, and rural development policies, is aimed at creating appropriate conditions for the activities of these farming enterprises, ensuring the sustainable development of the agricultural sector and rural areas, food security, has a legislative basis, a program-targeted approach, and is implemented through a system of methods, forms, and means of state regulation.

State support for farming enterprises has been classified on the basis of: a) purpose (for conducting activities, diversifying production, obtaining services); b) conditions for provision (non-repayable and repayable); c) subject composition (newly established farming enterprises, family farming enterprises without legal entity status, farming enterprises located in certain territories); d) method of obtaining (on a competitive basis

or without competition, through the State Agrarian Register or outside it); e) sources of provision (state, local budgets, international technical assistance, and others); f) content of support (loans, partial compensation of expenses, subsidies, budget subsidies and special budget subsidies, grants).

Areas for further improvement of the legal framework for state support have been identified: compliance with the principle of legal certainty and elimination of conflicts between regulatory acts; alignment with the requirements of the EU *acquis* regarding the priority of assistance to small and family farming enterprises, young farmers, and farming cooperatives; ensuring the functioning of the Paying Agency, full transition to digital procedures through the DAR (State Agrarian Register); ensuring proper control over the use of funds and effective means of ensuring that farming enterprises fulfill their obligations and are held accountable for violations.

It has been established that the criterion for determining the economic jurisdiction of land disputes involving farming enterprises is the fact of state registration of the farming enterprise as a legal entity or individual entrepreneur at the time of filing the claim, as well as the dominance of private interest. It has been found that in disputes concerning the management of a farming enterprise and violations of the corporate rights of farm members, commercial courts apply analogy of law, in particular the provisions of the Laws of Ukraine “On Commercial Companies” and “On Limited and Additional Liability Companies” to overcome gaps in the regulation of activities of a farming enterprise.

It has been proven that an effective way to protect the rights of a farming enterprise to own and use a land plot granted to its founder on the basis of permanent use is to recognize the right of permanent use of the land plot, which can be applied by analogy with the recognition of ownership rights under Article 392 of the Civil Code of Ukraine.

Keywords: the rule of law, economic (commercial) activity, economic organization, commercial dispute; commercial litigation, state support (aid), protection of rights, property, legal form, legal status, the principle of legal certainty, public order, sustainable development, legal regime, legal title, ownership, statutory (contributed) capital, sphere of economic activity, business entity, economy, farming enterprise.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Нешик О.С., Павлюченко Ю.М., Щодо розгляду господарських спорів за участі фермерських господарств. *Правничий часопис ДонНУ імені Василя Стуса*. № 1. 2022. С. 104–116 (*особистий внесок здобувачки полягає у конкретизації критеріїв визначення господарської юрисдикції земельних спорів та умов застосування аналогії закону для вирішення спорів за участі фермерських господарств*). DOI 10.31558/2786-5835.2022.1.10. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/issue/view/446>;
2. Нешик О.С. Правовий режим майна фермерського господарства. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. С. 139–150. DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.15. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16168>;
3. Нешик О.С. Законодавчий та науковий аспекти генезису поняття фермерського господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Том 2. № 89. С. 55–60. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.7>. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/335963/324826>;
4. Нешик О.С. Правове забезпечення державної підтримки фермерських господарств: розвиток законодавства та проблеми правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. Ч. 1. С. 511–515. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.78>. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/12/80.pdf>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Нешик О.С. Щодо поняття фермерського господарства. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*: Випуск XXX1. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні

читання – 2022» (Вінниця, 24 листопада 2022). ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 444–450;

6. Нешик О.С. Щодо правового статусу сімейного фермерського господарства. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку*: матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 9 грудня 2022 р). Упоряд: Бевз С.І., Бирса Н.О., Серебрякова Ю.О. Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 137–141. URL: https://kigap.kpi.ua/wp-content/uploads/2023/01/Sbirka-tez_KPI_12.2022.pdf#page=139;

7. Нешик О.С. До питання вищого органу управління фермерським господарством. *Current issues of science, education and society: International scientific-practical conference's proceedings* (Tampere, Finland, November 14, 2023). Tampere, Finland: Scholarly Publisher ICSSH, 2023. Р. 59–61. URL: <http://www.economics.in.ua/2023/11/14.html>;

8. Нешик О.С. Щодо приватизації земельних ділянок членами фермерського господарства. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*. Випуск XXXIV: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2023» (Вінниця, 23 листопада 2023). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 452–456;

9. Нешик О.С. Окремі ефективні способи захисту прав фермерського господарства. *П'яті наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Київ, 28 червня 2024). за заг. ред. В.А. Устименка; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України». Київ - Чернігів: Десна Поліграф, 2024. С. 261–265. URL: https://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2024/08/Mamutov-5_el_versiya.pdf.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	18
ВСТУП	19
 РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	 31
1.1 Поняття фермерського господарства в господарському праві	31
1.2 Класифікація фермерських господарств	50
1.3 Правова основа господарсько-правового статусу фермерського господарства та напрями її розвитку	67
Висновки до Розділу 1	89
 РОЗДІЛ 2 ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	 92
2.1 Організація та припинення ведення фермерського господарства	92
2.2 Правовий режим майна та земель фермерського господарства	111
2.3 Структура і порядок управління фермерським господарством	133
Висновки до Розділу 2	152
 РОЗДІЛ 3 ІНШІ ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	 156
3.1 Господарська правосуб'єктність фермерського господарства	156
3.2. Роль державної політики у формуванні господарсько-правового статусу фермерського господарства	175
3.3 Особливості захисту прав та законних інтересів фермерського господарства	197
Висновки до Розділу 3	218
 ВИСНОВКИ	221
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	228
ДОДАТКИ	264

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВП ВС –	Велика Палата Верховного Суду
ГК України –	Господарський кодекс України
ДАР –	Державний аграрний реєстр
ЗК України –	Земельний кодекс України
Закон –	Закон України «Про фермерське господарство»
Закон про державну аграрну політику –	Закон України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку»
Закон про державну реєстрацію –	Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань»
Закон про ТОВ та ТДВ –	Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»
Закон про с(ф)г –	Закон України «Про селянське (фермерське) господарство»
КАС ВС –	Касаційний адміністративний суд Верховного Суду
КГС ВС –	Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду
КМУ, Уряд –	Кабінет Міністрів України
САП –	Спільна аграрна політика
СК України –	Сімейний кодекс України
Фонд підтримки –	Український державний фонд підтримки фермерських господарств
ЦК України –	Цивільний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Трансформації, що відбулися на початку 90-х років минулого століття і були обумовлені здійсненням ринкових реформ у сільському господарстві, мали результатом появу нової форми господарювання – фермерського господарства, які поступово перетворилися на чисельну та важливу групу сільськогосподарських товаровиробників.

Станом на 1 січня 2022 року було зареєстровано 48 868 фермерських господарств, на 1 січня 2024 року – 50126, на 1 січня 2025 року – 50783 таких господарств [1, с. 113]. Фермерські господарства з земельним банком понад 1000 га забезпечують майже 75 відсотків офіційних робочих місць у сільському господарстві, частка цих господарств у виробництві сільськогосподарської продукції має тенденції до зростання, малі фермерські господарства також відіграють важливу соціально-економічну роль, оскільки розвивають локальні, ринково непривабливі види діяльності, застосовують трудомісткі методи господарювання [2], зберігають культуру та традиції українського села.

В той же час аналіз правозастосовної практики засвідчує, що функціонування фермерських господарств супроводжується низкою системних проблем, серед яких: недосконалість механізму формування їх майнової бази, порядку управління, інструментів державної підтримки тощо. Окремі труднощі особливо загострилися в умовах воєнного часу, що ускладнює участь цих господарств в господарському обороті, стримує інвестиційний потенціал та негативно впливає на рівень господарського правопорядку в аграрній сфері.

Наявність проблем у діяльності фермерських господарств підтверджує й аналіз судової практики. Суди стикаються з труднощами при розгляді спорів щодо управління таким господарством, реалізації прав його членів, визначення правосуб'єктності господарств та захисту їх прав, зокрема земельних. Для їх вирішення суди нерідко змушені вдаватися до застосування аналогії закону.

Вказані проблеми зумовлені нечіткістю та фрагментарністю законодавчого визначення господарсько-правового статусу фермерських господарств.

Нормативно-правову основу їх організації та ведення становлять положення Закону України «Про фермерське господарство», а також норми аграрного, господарського, земельного, цивільного та інших галузей права. Водночас ця основа позбавлена ознак системності й цілісності у визначенні основних елементів правового статусу фермерського господарства та особливостей сімейного фермерського господарства, не забезпечує належної узгодженості між положеннями Закону України «Про фермерське господарство» та нормами інших законів, не характеризується завершеністю процесу гармонізації з правом ЄС, що є необхідною передумовою інтеграції України до ЄС.

Питання правового статусу фермерських господарств досліджувалися в площині аграрного, земельного, господарського, цивільного, адміністративного права, зокрема, у дисертаційних роботах Т. П. Проценко «Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств» (1996), М. С. Долинської «Правові основи створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні» (1999), М. Я. Ващишин «Земельні правовідносини у селянських (фермерських) господарствах» (2000), М. О. Гузеват «Цивільно-правові форми організацій і діяльності фермерського господарства» (2013), С. І. Сиволоцької «Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств за законодавством України та Європейського Союзу» (2017), М. А. Копиці «Правові основи публічного адміністрування фермерських господарств в Україні» (2023) та інших.

Певну увагу аспектам організації та ведення фермерських господарств в контексті розгляду ширших правових проблем приділено в дисертаційних роботах Г. М. Беженар «Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва» (2007), І. С. Похиленко «Організаційно-правові форми суб'єктів малого підприємництва» (2009), Ю. О. Яремчука «Фізичні особи як суб'єкти аграрного права» (2010), А. В. Зеліско «Підприємницькі юридичні особи приватного права як суб'єкти цивільних правовідносин» (2017), Ю. М. Юркевича «Договірні форми об'єднань фізичних та юридичних осіб у цивільному праві України» (2017), Х. А. Григор'євої «Концептуальні засади

правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні» (2020), Ю. В. Щербяк «Правові форми переходу права власності на земельні ділянки громадянам України» (2021), Ю. Я. Попко «Правовий статус сільськогосподарських юридичних осіб за цивільним законодавством України» (2022) та інших.

Наявні наукові здобутки створюють важливе підґрунтя для цього дослідження, однак в юридичній науці досі залишаються дискусійними доволі багато питань, зокрема щодо сутності фермерського господарства та його співвідношення з іншими організаційно-правовими формами господарювання, класифікації цих господарств, правового режиму майна і земель, структури управління, механізмів державної підтримки цих господарств та інші. Відносно новою для юридичної науки залишається категорія сімейних фермерських господарств, що зумовлює потребу її подальшого дослідження.

Наведене свідчить про актуальність обраної теми та необхідність здійснення комплексного наукового аналізу господарсько-правового статусу фермерських господарств.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса у межах тем «Господарсько-правове та адміністративно-правове забезпечення сталого розвитку» (ДР№ 0122U002339); «Правові засади господарсько-правового та адміністративно-правового забезпечення повоєнного відновлення та розвитку України» (ДР № 0124U004597), за якими дисертанткою здійснено теоретичну розробку елементів господарсько-правового статусу фермерських господарств та обґрунтовано пропозиції щодо вдосконалення відповідних законодавчих положень.

Мета і завдання дослідження. Метою є обґрунтування нових та удосконалення існуючих теоретичних положень щодо господарсько-правового статусу фермерських господарств і розробка пропозицій щодо удосконалення положень відповідного законодавства.

Для досягнення зазначеної мети поставлено та вирішено такі завдання:

проаналізувати та уточнити визначення поняття фермерського господарства;

дослідити та конкретизувати підстави класифікації та види фермерських господарств;

дослідити генезис правової основи господарсько-правового статусу фермерського господарства, виокремити періоди, структуру та зміст сучасної законодавчої основи визначення його господарсько-правового статусу;

проаналізувати й уточнити положення щодо організації та припинення ведення фермерського господарства;

провести аналіз та виявити особливості правового режиму майна та земель фермерського господарства;

дослідити та особливості структури і порядку управління фермерським господарством, розробити пропозиції щодо їх удосконалення;

проаналізувати та доопрацювати питання господарської правосуб'єктності фермерського господарства;

проаналізувати та доопрацювати питання впливу державної політики на господарсько-правовий статус фермерських господарств;

дослідити та обґрунтувати особливості захисту прав фермерських господарств.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з організацією та веденням фермерського господарства.

Предметом дослідження є господарсько-правовий статус фермерського господарства.

Методи дослідження. Для проведення комплексного дослідження проблематики господарсько-правового статусу фермерського господарства використано загально-наукові та спеціальні методи наукового пізнання. Зокрема, використання діалектичного методу дозволило розглянути господарсько-правовий статус фермерського господарства як цілісну взаємопов'язану систему елементів, виявити зв'язки між змістом та зовнішнім проявом його елементів. З використанням методу аналізу і синтезу та системно-структурного методу

здійснено аналіз поняття фермерського господарства та інших понять теми дослідження, запропоновано їх конкретизацію та уточнення, проведено дослідження основних елементів господарсько-правового статусу фермерського господарства, розроблено пропозиції щодо удосконалення нормативно-правового регулювання з відповідних питань (підрозділи 1.1, 1.3, 2.2, 2.3, 3.1). Метод класифікації використано для конкретизації видів фермерських господарств та видів державної підтримки цих господарств (1.2, 3.2). За допомогою історичного методу досліджено генезис розвитку правової основи господарсько-правового статусу названих господарств, вимог до їх утворення, впливу державної політики на формування їх правового статусу (підрозділи 1.3, 2.1, 3.2). Формально-юридичний метод застосовано для аналізу норм законодавства, яким визначаються поняття фермерського господарства, елементи його господарсько-правового статусу, зокрема захисту прав цього господарства, з'ясування сутності та виявлення недоліків відповідних норм права (підрозділи 1.1, 2.1, 2.3, 3.1, 3.3). Метод спостереження використано для аналізу правозастосовної, у тому числі судової, практики щодо організації ведення фермерського господарства, управління його діяльністю, захисту його прав (2.1, 2.3, 3.3). Порівняльно-правовий метод використано для аналізу класифікації фермерських господарств, умов їх створення та надання державної підтримки (підрозділи 1.2, 2.1, 3.2).

Теоретичну основу дослідження, крім робіт вищезгаданих авторів, склали праці таких дослідників: Н. О. Багай, О. А. Беяневич, О. М. Вінник, О. В. Гафурова, Р. А. Джабраїлов, Л. М. Дорошенко, В. М. Єрмоленко, І. Ф. Коваль, П. Ф. Кулинич, В. С. Мілаш, Ю. М. Павлюченко, В. В. Поєдінок, І. В. Спасибо-Фатєєва, А. М. Статівка, Н. І. Титова, В. Ю. Уркевич, М. М. Чабаненко, М. В. Шульга, Н. В. Щербакова, В. С. Щербина, Ю. М. Юркевич та багато інших.

Емпіричну основу дослідження склали законодавство України та іноземних країн, матеріали правозастосовної, зокрема судової, практики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в господарсько-правовій науці запропоновано нові та доопрацьовано положення

щодо елементів господарсько-правового статусу фермерського господарства та пропозиції щодо удосконалення господарського законодавства України.

Наукова новизна одержаних у дисертації результатів конкретизується, зокрема, в наступних основних положеннях, висновках, пропозиціях.

Уперше:

обґрунтовано комплексний характер поняття фермерського господарства, яке позначає суб'єктів господарювання зі статусом юридичної особи або статусом фізичної особи - підприємця та організаційно-правову форму господарювання, яку громадяни обирають для самостійного або спільного з членами сім'ї та/або родичами здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції;

доводиться, що способом подолання правової невизначеності у питаннях організації та ведення фермерського господарства є затвердження модельного статуту як регуляторної моделі цього господарства, в якому будуть запропоновані стандартизовані рішення щодо регулювання відносин з формування майнової основи, здійснення управління господарством, членських і трудових відносин, ліквідації та реорганізації господарства;

виявлено особливість порядку управління фермерським господарством, яка полягає у можливості участі членів господарства в управлінні господарством без наявності частки в складеному капіталі.

Удосконалено положення щодо:

природи сімейних фермерських господарств, утворених у формі фізичної особи - підприємця, шляхом виокремлення їх юридичних особливостей: наявність установчого документа, можливість спільної діяльності членів сім'ї, формування складеного капіталу, обмеження щодо використання найманої праці, і уточнення, що їх родовим поняттям є фермерське господарство;

правової природи договору про створення сімейного фермерського господарства шляхом уточнення, що такий договір поєднує риси договору про спільну діяльність та установчого договору, а також спеціальні риси, зумовлені

сімейно-родинним характером відносин між його членами та їхньою обов'язковою особистою трудовою участю у діяльності господарства;

розуміння правового режиму майна фермерського господарства з уточненням, що це окремий різновид правового режиму майна суб'єкта господарювання, його зміст детермінований особливостями організаційно-правової форми фермерського господарства, яка поєднує ознаки сімейно-родинного об'єднання та суб'єкта господарювання, і охоплює статичні та динамічні елементи;

співвідношення понять «складений капітал фермерського господарства» та «майно фермерського господарства» з уточненням, що перше поняття охоплює лише майнові внески членів господарства, а друге включає як складений капітал, так і майно, набуте чи створене фермерським господарством у процесі його діяльності;

управління фермерським господарством, створеним кількома членами сім'ї та/або родичами шляхом уточнення, що структура управління має будуватися за однорівневою моделлю і включати вищий орган управління (загальні збори членів фермерського господарства) та виконавчий орган (голова фермерського господарства, який реалізує поточне управління, діє від імені господарства та підзвітний загальним зборам);

господарської правосуб'єктності фермерського господарства з уточненням, що вона має структурну (об'єктивні права та обов'язки, визначені законом, суб'єктивні права й обов'язки, що виникають у фермерського господарства в процесі безпосереднього здійснення господарської діяльності) та функціональну (абстрактна (потенційна), що виникає з моменту державної реєстрації господарства, та фактична правосуб'єктність, що реалізується під час здійснення господарської діяльності й залежить від наявності дозвільних документів, укладених договорів, структури управління господарством) ознаки, які формують її динамічний характер;

захисту права фермерського господарства щодо володіння і користування земельною ділянкою, наданою його засновнику на праві постійного користування,

шляхом уточнення, що ефективним способом його захисту виступає визнання права постійного користування земельною ділянкою, який може застосовуватися за аналогією закону і передбачає звернення з позовом про визнання права власності за ст. 392 ЦК України.

Дістали подальший розвиток положення щодо:

визначення поняття фермерського господарства шляхом конкретизації, що це самостійний суб'єкт господарювання, створений громадянином України самостійно або спільно з членами однієї сім'ї та/або родичами для здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції в порядку, передбаченому законами України;

підстав класифікації фермерських господарств шляхом обґрунтування, що з метою виділення значимих юридичних характеристик цих господарств найбільш прийнятними підставами є: а) організаційно-правова форма господарювання (юридична особа або фізична особа - підприємець); належність до сімейного фермерського господарства (може бути утворено зі статусом юридичної особи або такого); критерії доступу до різних видів державної підтримки (тривалість, умови, види діяльності тощо);

законодавчої основи господарсько-правового статусу фермерського господарства шляхом виокремлення трьох періодів його розвитку після набуття Україною незалежності, трирівневої структури нормативно-правових актів та розкриття особливостей їх змістовного наповнення;

законодавчого регулювання ведення фермерського господарства з метою забезпечення верховенства права і юридичної визначеності норм шляхом конкретизації ключових напрямів його удосконалення: а) подолання прогалин Закону України «Про фермерське господарство»; б) узгодження положень Закону України «Про фермерське господарство» з нормами іншого законодавства; в) завершення процесу гармонізації законодавства щодо фермерських господарств з правом ЄС на шляху України до європейської інтеграції;

організації ведення фермерського господарства шляхом конкретизації:
а) законодавчих умов його утворення (наявність у фізичної особи громадянства

України та досягнення 18-річного віку; наявність сімейних та/або родинних відносин між засновниками фермерського господарства; належність засновнику (-ам) на праві власності або користування земельної ділянки з цільовим призначенням для ведення фермерського господарства або товарного сільськогосподарського виробництва, або особистого селянського господарства); б) змісту організаційного та легалізаційного етапів порядку його утворення;

реорганізації фермерського господарства шляхом обґрунтування, що обраний спосіб реорганізації (злиття, поділ, приєднання) має забезпечувати відповідність засновників (членів) нового (-их) господарства (-в) вимогам ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство», в іншому разі має здійснюватися подвійна реорганізація, тобто з одночасним перетворенням в іншу організаційно-правову форму юридичної особи;

правового режиму майна фермерського господарства шляхом конкретизації засадничих положень його визначення: а) законодавче закріплення видів майна, яке може перебувати у власності фермерського господарства; б) основним правовим титулом на майно є право власності (право спільної сумісної власності у фермерських господарствах без статусу юридичної особи), що визначає межі та способи здійснення правомочностей щодо майна; в) господарська правосуб'єктність фермерського господарства у майнових відносинах включає право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод; г) багаторівнева система джерел регулювання майнових відносин (закон, установчий документ, угоди між членами господарства), що дозволяє враховувати загальні та внутрішньо організаційні правила здійснення правомочностей щодо майна; ґ) право члена фермерського господарства на майно, зокрема на отримання частки майна господарства при його ліквідації або у разі припинення членства у ньому у розмірі та порядку її отримання, визначених установчим документом фермерського господарства;

правових способів формування земель фермерського господарства шляхом їх конкретизації: а) перетворення на підставі прямої норми закону земельних прав членів фермерського господарства щодо земельних ділянок набутих його

засновниками (членами) на праві приватної власності (у тому числі шляхом безоплатної приватизації) або на праві користування (зокрема оренди, емфітевзису), у земельні активи самого господарства; б) набуття фермерським господарством земельних ділянок на праві власності, користування у встановленому законом порядку;

права фермерського господарства на володіння і користування земельними ділянками, які знаходяться у власності, користуванні його членів шляхом обґрунтування, що це право виникає безпосередньо в силу припису Закону України «Про фермерське господарство», є похідним від права членів господарства, але самостійним і не потребує оформлення додаткових правочинів щодо передачі земельної ділянки до складеного капіталу чи укладення будь-яких угод між господарством та його членами;

управління фермерськими господарствами шляхом обґрунтування високого ступеня варіативності практичних моделей структури управління, що втілюються в фактичне одноосібне управління головою фермерського господарства або у однорівневу модель з функціонуванням загальних зборів та голови фермерського господарства;

державну підтримки фермерських господарств шляхом конкретизації її видів за такими підставами: а) за метою (для провадження діяльності, диверсифікації виробництва, отримання послуг); б) за умовою надання (безповоротна і поворотна); в) за суб'єктом складом (новостворені господарства, сімейні господарства без статусу юридичної особи, господарства, потужності яких розміщено на певних територіях); г) за способом отримання (на конкурсних засадах або без проведення конкурсу, через Державний аграрний реєстр або поза ним); ґ) за джерелами надання (державний, місцеві бюджети, міжнародна технічна допомога та інші); д) за змістом підтримки (кредити, часткова компенсація витрат, субсидії, бюджетні дотації та спеціальні бюджетні дотації, гранти);

правового забезпечення державної підтримки фермерських господарств в Україні шляхом обґрунтування напрямів його подальшого удосконалення: дотримання принципу правової визначеності та усунення колізій нормативно-

правових актів; узгодження з вимогами *acquis* ЄС щодо пріоритетності допомоги малим і сімейним фермерським господарствам, молодим фермерам та фермерським кооперативам; забезпечення функціонування Виплатної агенції, повного переходу до цифрових процедур через ДАР; забезпечення належного контролю за використанням коштів та дієвих засобів забезпечення виконання фермерськими господарствами зобов'язань та відповідальності за їх порушення;

юрисдикції земельних спорів за участі фермерських господарств з конкретизацією, що критерієм визначення господарської юрисдикції є факт державної реєстрації фермерського господарства як юридичної особи або фізичної особи – підприємця на момент подачі позову та домінування приватного інтересу;

практики вирішення спорів щодо управління фермерським господарством, інших порушень корпоративних прав членів господарства шляхом конкретизації, що господарські суди застосовують аналогію закону, зокрема норми законів України «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», для подолання прогалин у регулюванні відповідних відносин у разі, якщо ці відносини підпадають під загальне правове регулювання та спеціальна правова норма відсутня або є недосконалою.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використанні у науково-дослідній, правозастосовній та правотворчій діяльності. Результати дослідження, зокрема щодо визначення господарської юрисдикції земельних спорів, обрання ефективних способів захисту земельних прав, узагальнення практики застосування аналогії закону при вирішенні спорів щодо управління фермерськими господарствами впроваджено у діяльність Адвокатського об'єднання «Шиманський та Партнери» (довідка від 15.12.2025 р. №8/1, Додаток В) та рекомендовані до використання Господарським судом Вінницької області (довідка від 16 грудня 2025 р. №01-17/1/2025, Додаток Г). Основні положення дисертації, висновки і пропозиції можуть бути використані у науково-дослідній діяльності щодо подальших наукових досліджень проблем господарсько-правового статусу фермерських господарств.

Особистий внесок здобувачки. Дисертація є самостійною науковою

роботою, результати якої отримані авторкою на основі власних досліджень на підставі аналізу наукової літератури, законодавства України та зарубіжних країн, матеріалів правозастосовної, зокрема судової, практики. Внесок дисертантки у наукову статтю, опубліковану у співавторстві, зазначено у списку публікацій за темою дисертації.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження представлені та апробовані на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Осінні юридичні читання – 2022» (Вінниця, 2022); XI Міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку» (Київ, 2022); International scientific-practical conference «Current issues of science, education and society» (Tampere, Finland, 2023); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Осінні юридичні читання – 2023» (Вінниця, 2023); Всеукраїнській науково-практичній конференції «П'яті наукові читання пам'яті академіка В.К. Макутова» (Київ, 2024).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 4 наукових статті у фахових наукових виданнях України, перелік яких затверджено у встановленому порядку, а також 5 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою, завданнями і предметом дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків. Загальний обсяг дисертації складає 219 сторінок. Робота містить також список використаних джерел із 342 найменувань та додатки.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

1.1 Поняття фермерського господарства в господарському праві

Господарське право як галузь права є сукупністю правових норм, які формують інститути та підгалузі, що спрямовані на регулювання суспільних відносин, пов'язаних з організацією та здійсненням господарської діяльності в цілому, закріплення особливостей правового регулювання в певних сферах економіки. Чіткість визначення приналежності економічних відносин або економічного явища до інститутів або підгалузей господарського права дозволяє максимально враховувати їх особливості, забезпечуючи тим самим ефективність господарсько-правового регулювання та сталість господарських відносин.

Натомість ідентифікація фермерського господарства в межах господарського права викликає труднощі, пов'язані з неоднозначним розумінням змісту цього поняття в практичній, законодавчій та науковій сферах. На практиці фермерським господарством називають суб'єктів господарювання, задіяних у сільськогосподарському виробництві, та перспективну організаційно-правову форму аграрного господарювання, яка притаманна ринковій економіці.

За законодавчим визначенням, закріпленим у Законі України «Про фермерське господарство» (далі – Закон), воно є формою підприємницької діяльності громадян, що бажають займатися товарним сільськогосподарським виробництвом. У нормативно-правових актах щодо державної підтримки розвитку сільського господарства фермерське господарство виступає як окремий суб'єкт господарювання. Тобто законодавчі положення не сприяють конкретизації сутності поняття фермерського господарства та ідентифікації його приналежності до певного інституту господарського права.

В юридичній науці проблема поняття фермерського господарства досліджувалася в галузях аграрного, господарського та цивільного права. Погляди науковців на сутність поняття фермерського господарства різняться. Деякі обґрунтовують, що це підприємницька діяльність, яка здійснюється у визначеній законом сфері, інші доводять суб'єктність фермерського господарства, ще інші обґрунтовують, що це поняття означає окрему організаційно-правову форму аграрного господарювання [3, с. 39, 4, с. 42; 5, с. 566].

Викладене вказує на розбіжності в розумінні поняття фермерського господарства, і така теоретико-практична невизначеність підтверджує доцільність подальшого аналізу названого поняття з метою конкретизації його змісту та розробки відповідного визначення.

Формування поняття фермерського господарства як економіко-правового явища обумовлене глибоко вкоріненими традиціями ведення сімейного сільськогосподарського виробництва на землях сучасної України. Дослідники розглядають сільські родини дорядянського періоду України як сімейно-трудова утворення, що мали ознаки суб'єктів господарювання та відігравали важливу роль в аграрному виробництві регіонів, забезпечуючи власні потреби та реалізуючи надлишки вирощеної продукції [6].

Протягом тривалого періоду розвитку фермерство набуло стійких ознак, які у першу чергу розкривають його соціально-економічну специфіку, зокрема: створення членами сім'ї та родичами, чия праця була основою здійснення діяльності, перенесення сімейних, патріархальних відносин на прийняття рішень щодо діяльності господарства, обмеженість діяльності виробництвом та продажем сільськогосподарської продукції [7, с. 7, 16, 22, 23]. Розвиток фермерських господарств був перерваний на час входження України до Радянського Союзу і відродився в незалежній Україні, зокрема з прийняттям Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» (далі – Закон про с(ф)г) [8]. Фахівці вбачали, що метою створення фермерських господарств як одного з результатів запровадження ринкових реформ було збільшення обсягів продовольчих фондів

держави, підвищення добробуту сімей селян на основі їх участі в підприємницькій діяльності, максимальне використання сільськогосподарських угідь [9, с. 239].

Можна стверджувати, що з прийняттям наприкінці 1991 року Закону про с(ф)г розпочалося виокремлення фермерських господарств у самостійну групу суб'єктів господарювання в аграрній сфері. В цьому Законі було закріплено визначення поняття селянського (фермерського) господарства як форми підприємництва громадян України, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією.

Привертає увагу, що в Законі про с(ф)г знайшли закріплення деякі з вищеназваних ознак фермерства, водночас ані вони, ані інші положення названого Закону не сприяли однозначному розумінню поняття «фермерське господарство». Так, у Законі про с(ф)г містилися положення, згідно з яким для державної реєстрації селянського (фермерського) господарства потрібно було подати заяву, статут, якщо це необхідно для створюваної організаційної форми підприємництва, список осіб, які виявили бажання створити його (ч. 2 ст. 9). Ці положення не дозволяли називати таке господарство окремою організаційно-правовою формою господарювання, а виступали основою для ідентифікації цих господарств як окремих суб'єктів господарювання зі статусом юридичної особи. Водночас Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [10] проголошено рівність різних форм господарювання в агропромисловому комплексі, серед яких названо селянські (фермерські) господарства.

На основі аналізу норм законодавства, зокрема Закону про с(ф)г, представники юридичної науки намагалися визначити зміст поняття селянського (фермерського) господарства. Наприклад, Т. П. Проценко назвав його сімейно-трудовим об'єднанням з метою створення єдиного виробничого колективу [11, с. 44], Н. І. Титова вважала фермерство новою формою господарювання на землях сільськогосподарського призначення [12, с. 3]. У науці виділялися особливі ознаки селянського (фермерського) господарства, зокрема сімейно-родинний характер, спеціальний порядок створення та управління таким господарством, особливості

майнової основи тощо [12, с. 12-13]. Селянське (фермерське) господарство підлягало державній реєстрації, після здійснення якої воно набувало статусу юридичної особи. На практиці застосування цієї норми відбувалося шляхом реєстрації селянських (фермерських) господарств зі статусом юридичної особи.

Таким чином, положення Закону про с(ф)г та іншого законодавства, що приймалося до 2003 року, заклали основу для дискусії про поняття фермерського господарства як діяльності або організаційної чи організаційно-правової форми господарювання, або суб'єкта господарювання зі статусом юридичної особи.

У Законі України «Про фермерське господарство», прийнятому у 2003 році на заміну Закону про с(ф)г, визначення поняття фермерського господарства стало більш розлогим за рахунок додавання певних характеристик такого господарства. Так, фермерське господарство визначалося як форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону (ч. 1 ст. 1).

Оновлення законодавчого визначення фермерського господарства дало новий поштовх для наукових досліджень цього поняття. На думку Г. М. Беженар, законодавче визначення згаданого поняття розкриває переважно виробничо-господарську діяльність господарства, не відображає його суб'єктного складу, особливостей майнових, земельних та управлінських відносин [13, с.14].

У підручнику з Аграрного права за загальною редакцією В. М. Єрмоленка вказано, що фермерське господарство є юридичною особою з усіма притаманними їй ознаками, зокрема самостійна діяльність, найменування, адреса, наявність власного майна, право розпоряджатися ним та власними коштами, ведення бухгалтерського обліку і надання звітності тощо [9, с. 241].

П. Ф. Кулинич звертав увагу на необхідність розмежування власне сільськогосподарських (зокрема фермерські господарства, сільськогосподарські кооперативи тощо) та багатогалузевих юридичних осіб, у яких тільки один з їх видів господарської діяльності приналежний до галузі сільського господарства. На

основі такого розмежування науковець обґрунтовував думку, що тільки власне сільськогосподарські юридичні особи повинні мати право власності на землі сільськогосподарського виробництва [14, с. 260–261]. Думку, що фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи мають належати до суб'єктів, що провадять діяльність винятково у сільськогосподарській сфері, обґрунтував в дисертаційній роботі Ю. Я. Попко [15, с. 6].

Отже, в аграрно-правовій літературі фермерське господарство називають суб'єктами аграрного виробництва, водночас вважаючи їх організаційно-правовою формою юридичних осіб [16, с. 116]. Так, О. Д. Костур зазначав, що до ключових ознак фермерського господарства як організаційно-правової форми ведення товарного сільськогосподарського виробництва належать: 1) предмет його діяльності, тобто виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції, та 2) використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва [17, с. 174].

Н. І. Титова та М. Я. Ващишин також підтримували належність фермерського господарства до організаційно-правових форм господарювання, називаючи однією з основних його ознак сімейно-трудоий характер діяльності, «який дозволяє вдало поєднувати селянську працю з веденням хатнього господарства на засадах сімейної доброзичливості» [18, с. 168].

У фаховій літературі з господарського права фермерські господарства вважали різновидом приватного підприємства, яке має спеціальний предмет діяльності та набір специфічних ознак [19, с. 116; 20, с. 143–144]. Зокрема, фермерське господарство є формою сімейно-родинного підприємництва, має спеціальний вид діяльності, створюється і проходить державну реєстрацію у спеціальному порядку, має статус юридичної особи, передбачає членський характер участі, має особливості щодо управління діяльністю, майнової основи, підстав його припинення [19, с. 117–119].

Цей підхід спирався на положення Господарського кодексу України (далі – ГК України) (втратив чинність на підставі Закону № 4196-IX від 09.01.2025) [21], згідно зі структурою і положеннями якого фермерське господарство належало до

підприємств, оскільки норми про нього містилися у ст. 114 глави 11 «Приватні підприємства. Інші види підприємств».

З викладеного вбачається, що до 2016 року існували підстави розглядати фермерське господарство самостійним суб'єктом господарювання зі статусом юридичної особи, законодавчо визначеним напрямом діяльності та набором спеціальних ознак. Станом на листопад 2016 року за офіційними статистичними даними в Україні налічувалося 33682 фермерських господарства [22]. Водночас багато дослідників та практиків наголошували на перспективності та ефективності фермерського господарства як організаційно-правової форми господарювання, яка вдало поєднує підприємницькі засади діяльності та бережливе ставлення до землі, екологічність, інноваційність, соціальну функцію підприємництва [23, с. 102].

У 2016 році внесені зміни до Закону торкнулися визначення поняття фермерського господарства. Зокрема було виключено згадку про юридичну особу та розширено перелік земель сільськогосподарського призначення, використання яких можливе для ведення фермерського господарства. Відповідно до змін до ч. 4 ст. 1 Закону стало можливим здійснювати державну реєстрацію фермерського господарства як юридичної особи або фізичної особи - підприємця.

З урахуванням внесених у 2016 році змін до Закону, підхід щодо сутності фермерського господарства потребує перегляду. Це сприятиме формуванню більш чіткого розуміння юридичного змісту поняття фермерського господарства в господарському праві, як основній галузі права щодо регулювання господарської діяльності у будь-якій економічній сфері, сприятиме подоланню законодавчої недосконалості регулювання суспільних відносин, пов'язаних з організацією та здійсненням діяльності з виробництва товарної сільськогосподарської продукції.

Наприклад, М. С. Долинська запропонувала визначення фермерського господарства як самостійно господарюючого, добровільно створеного суб'єкта аграрної підприємницької діяльності, що діє як юридична особа або фізична особа - підприємець (сімейна ферма), без набуття статусу юридичної особи як сімейно-родинне трудове об'єднання громадян України, з метою отримання прибутку для вироблення товарної сільськогосподарської продукції а також зайняття

пов'язаними з нею іншими видами діяльності, не забороненими законодавством України, з правом на створення відокремленої фермерської садиби [24, с. 44].

При аналізі наукової та іншої спеціальної літератури, звертає на себе увагу те, що для розкриття поняття фермерського господарства за основу береться його законодавче визначення. Зокрема, І. В. Спасибо-Фатєєва критично оцінила якість визначення фермерського господарства за те, що в ньому міститься інформація про види діяльності та правові засади користування земельними ділянками [3, с. 9], які по суті не розкривають змісту цього поняття. Не менш гостро науковець критикує Закон за те, що в його положеннях за фермерським господарством визнано властивості об'єкта, суб'єкта та діяльності [3, с. 9]. Дійсно, положення Закону дозволяють під поняттям фермерського господарства розуміти здійснення громадянами України підприємницької діяльності, яка полягає у виробництві товарної сільськогосподарської продукції, її переробці та реалізації, в організаційно-правовій формі підприємства або фізичної особи - підприємця.

Водночас зміни до законодавчого визначення поняття фермерського господарства мали принципове значення для актуалізації його ознак. Зокрема, П. Ф. Кулинич назвав ознаками фермерського господарства: а) спеціальні вимоги до осіб, які можуть бути його членами; б) спеціальну умову створення – наявність землі з цільовим призначенням для ведення фермерського господарства, право на яку набуває його засновник, а не саме господарство [25, с. 269].

В інших джерелах наводять ширше коло ознак [16, с. 135], на основі узагальнення яких можна подати такий перелік ознак фермерського господарства, як: а) форма аграрного підприємництва громадян України; б) зміст діяльності – виробництво товарної сільськогосподарської продукції; в) добровільне родинно-сімейне утворення, в якому родинні та сімейні відносини трансформуються в членські відносини; г) ведення на професійній основі; ґ) створення зі статусом юридичної особи або без нього як фізичної особи - підприємця; д) підвищений ступінь підприємницького ризику; е) наявність права найму робочої сили у встановлених законом випадках; є) управління діяльністю здійснює голова фермерського господарства; ж) наявність особливої державної підтримки;

з) наявність права на облаштування відокремленої фермерської садиби. До них потрібно додати таку специфічну ознаку фермерського господарства, яка певною мірою розкриває ознаку родинно-сімейного утворення і полягає в тому, що діяльність цього господарства у першу чергу базується на праці його членів, а наймана праця використовується як вторинна, тобто у разі виробничої потреби таке господарство має право залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором (контрактом).

Відтак, з 2016 року на практиці фермерські господарства можуть бути представлені обома групами суб'єктів господарювання: юридичними особами та фізичними особами - підприємцями. Водночас положення Закону не сприяють формуванню однозначного розуміння змісту поняття фермерського господарства. На думку Н. О. Багай зміст внесених змін до Закону дозволяє розглядати фермерське господарство лише як форму підприємницької діяльності громадян, проте не самостійного суб'єкта господарювання чи суб'єкта правовідносин, що істотно впливає на розуміння його сутності та юридичних ознак [26, с. 115].

У літературі висловлено думку, що розвиток законодавства на всіх етапах заплутував розуміння правового статусу фермерського господарства, оскільки містив некоректні та непослідовні норми Закону. На підтвердження цього можна навести ст. 22 Закону, в якій йдеться про фермерське господарство як про цілісний майновий комплекс.

Деякі науковці інтерпретували ознаки фермерського господарства, які на основі аналізу Закону зазначаються у різних джерелах, так, що це поняття позначає вид діяльності [3, с. 7, 39]. Дійсно, протягом всього періоду розвитку законодавства підхід до визначення фермерського господарства як форми підприємництва громадян залишався незмінним, що давало деяким науковцям підставу для дослідження поняття фермерського господарства через призму діяльності, яка може здійснюватися певними особами у певній сфері за визначених умов і з використанням певного майна [3, с. 9] і пошуку відповіді на питання в якій саме організаційно-правовій формі така діяльність має здійснюватися. Визнаючи правильність акцентування уваги й аналізу законодавчого визначення, водночас

варто зазначити, що покладання в основу саме такого розуміння поняття фермерського господарства спонукає до висновку, що ним є сільськогосподарська діяльність з метою отримання прибутку. Одночасно виникає питання чим фермерське господарство відрізняється від будь-якої іншої сільськогосподарської діяльності, яка здійснюється суб'єктами аграрного господарювання, зокрема товариствами з обмеженою відповідальністю, сільськогосподарськими кооперативами, підприємствами. За такого підходу названі суб'єкти також ведуть фермерське господарство, оскільки можуть виступати формою ведення підприємницької діяльності громадян, пов'язаної з виробництвом сільськогосподарської продукції. Це значно розширює розуміння змісту поняття фермерського господарства і робить його надто загальним, без можливості встановлення чітких меж.

Подібний загальний підхід притаманний праву Європейського Союзу. Так, у Директиві Ради 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 року «Про спільну систему податку на додану вартість» фермером визнається будь-яка оподатковувана особа, що веде свою діяльність на сільськогосподарському, рибогосподарському або лісгосподарському підприємстві [27]. Також у ст. 4 Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1307/2013 від 17 грудня 2013 р. про запровадження правил для прямих виплат фермерам за схемами підтримки в рамках спільної сільськогосподарської політики терміном «фермер» охоплено фізичних, юридичних осіб або об'єднання фізичних чи юридичних осіб, незалежно від правового статусу, наданого такому об'єднанню та його членам національним правом, які займаються сільськогосподарською діяльністю [28].

У контексті цього привертає увагу законотворча ініціатива Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) щодо внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», зокрема доповнення термінологічного апарату цього Закону терміном «фермери». КМУ пропонує визначати фермерами фізичних або юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, розміру, структури управління, які провадять сільськогосподарську діяльність на території України [29]. Водночас можна

висловити застереження, що прийняття наведеної законотворчої ініціативи порушить питання про співвідношення і суміжність понять «фермер» і «фермерське господарство», а також співвідношення поняття «фермери» з поняттями «сільськогосподарський товаровиробник», «сільськогосподарське підприємство», визначення яких вже закріплені в Законі України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» (далі – Закон про державну аграрну політику) [30]. Зокрема аналізуючи закріплені у цьому Законі визначення названих понять, можна стверджувати про подібність між ними і змістом поняття «фермери», та про те, що наразі поняття сільськогосподарського підприємства є родовим для фермерських господарств зі статусом юридичної особи, а всі фермерські господарства охоплено поняттям сільськогосподарського товаровиробника. У названому Законі закріплено, що сімейні фермерські господарства, зареєстровані платниками єдиного податку четвертої групи, належать до сільськогосподарських товаровиробників (п. 2.15¹ ст. 2). Окрім цього, запропоноване визначення поняття «фермери» можна розуміти так, що ним охоплюються всі фізичні особи, які займаються сільськогосподарською діяльністю, незалежно від наявності статусу підприємця. Це зумовлює питання співвідношення понять «фермери» та «виробники сільськогосподарської продукції», закріпленого в Законі України «Про сільськогосподарський перепис».

Загалом, введення в законодавчу термінологію поняття «фермер» та закріплення його легальної дефініції може призвести до необхідності переосмислення статусу фермерського господарства та доцільності наявності окремого закону щодо цих господарств. Проте враховуючи, що це лише проєкт закону, наразі більший інтерес становлять підходи до розуміння змісту досліджуваного поняття як до суб'єкта господарювання або організаційно-правової форми господарювання.

На сучасному етапі формуванню усталеного підходу до розуміння змісту поняття фермерського господарства як окремого суб'єкта господарювання сприяють положення законодавства [31], підходи до збору статистичних даних, згідно з якими фермерське господарство розглядається як відособлений

сільськогосподарський товаровиробник, а також самостійна одиниця статистичного обліку та різних видів державної підтримки [32], судова практика. Показовим є висновок Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду (далі – КГС ВС), що фермерське господарство зі статусом юридичної особи наближене за своїми ознаками до підприємств корпоративного типу з певними особливостями, зокрема засноване на членстві, майновій та трудовій участі його членів, коло яких обмежується членами сім'ї та/або родичами, має визначений законом вид господарської діяльності [33, п. 143].

Питання поняття та ознак суб'єктів господарювання ґрунтовно розроблено в науковій та професійній літературі з господарського права. Наприклад, В. С. Мілаш серед ключових характеристик (ознак) суб'єкта господарювання виділила такі як: самостійна участь у господарському обороті або участь від свого імені; спрямованість діяльності на задоволення загальних і власних господарських потреб, та (або) господарських потреб інших суб'єктів господарювання, а також загальносуспільних потреб; наявність виокремленої майнової основи господарювання; самостійна відповідальність за власні дії у сфері господарського обороту [34, с. 83].

Інші науковці в переліку ознак суб'єктів господарювання називають такі, як: безпосереднє здійснення господарської діяльності або управління нею; наявність організаційно-правової форми, відокремленого та юридично закріпленого майна господарського призначення або майнової відокремленості, господарських прав та обов'язків або господарської правосуб'єктності; легітимність існування в якості суб'єкта права, що забезпечується створенням у встановленому законом порядку; самостійна відповідальність за результати господарювання, якщо інший обсяг відповідальності не встановлено законом [35; с. 103; 19, с. 60; 36, с. 518].

Можна стверджувати, що фермерським господарствам властиві всі перераховані ознаки, проте їх прояв має певні особливості. Це пов'язано, зокрема, з особливостями законодавчої регламентації організації та здійснення діяльності фермерських господарств. Такі господарства створюються для того, щоб безпосередньо здійснювати господарську діяльність. В загальному розумінні ця

ознака означає, що суб'єкти господарювання створюються для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт і при цьому мають право вільно обирати вид діяльності, якщо інше не передбачене законом. Щодо фермерських господарств, то ця ознака знаходить прояв у тому, ці господарства створюються для здійснення діяльності з виробництва товарної сільськогосподарської продукції, здійснення її переробки та реалізації (ч. 1 ст. 1 Закону). Фермерські господарства не позбавлені права обирати й інші види економічної діяльності, проте основний має бути обраний в межах груп 01.1-01.5 розділу 01 «Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг» секції А «Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство» КВЕД-2010 [37]. Дотримання цієї законодавчої вимоги щодо виду діяльності є важливим для відповідності суб'єкта господарювання законодавчому визначенню фермерського господарства і можливості обирати спрощену систему оподаткування, передбачену для сільськогосподарських товаровиробників.

Така ознака суб'єкта господарювання як майнова відокремленість означає наявність у нього відокремленого та юридично закріпленого на праві власності або інших правових титулах майна, що підтверджується установчими документами, відомостями з балансу або інших передбачених законом форм обліку майна. На відповідність цій ознаці фермерського господарства вказують положення розділу V Закону, який присвячено майну фермерського господарства і де закріплено, що основним правовим титулом майна фермерського господарства є право власності. Водночас, майно може належати фермерському господарству і на праві користування, зокрема праві оренди.

У господарсько-правовій літературі вказується, що ця ознака притаманна здебільшого суб'єктам господарювання зі статусом юридичної особи, а для фізичних осіб - підприємців їх майном для здійснення господарської діяльності вважається будь-яке майно, яке належить їм на законних підставах. Натомість ця ознака притаманна сімейним фермерським господарствам без статусу юридичної особи, оскільки типова форма договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства передбачає відображення у них переліку та вартості

майна, що добровільно передається членами господарства до його складеного капіталу, на дату укладення договору або подання декларації відповідно [38].

Також ознакою суб'єктів господарювання називають легітимність існування, тобто офіційне визнання такого суб'єкта як суб'єкта права. Відповідність суб'єкта господарювання цій ознаці забезпечується через дотримання загального або спеціального, встановленого законом, порядку створення суб'єкта господарювання, що закінчується здійсненням державної реєстрації в порядку, визначеному законом. Фермерські господарства не є виключенням. Чинним Законом передбачено здійснення державної реєстрації фермерського господарства у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців (ст. 8 Закону).

Ще однією ознакою суб'єкта господарювання називають наявність господарських прав та обов'язків або господарської правосуб'єктності. На думку Г. В. Пронської господарська правосуб'єктність означає визнання державою за суб'єктом таких можливостей, як: мати та набувати господарські права, нести обов'язки та юридичну відповідальність; захищати свої права та законні інтереси [36, с. 519]. Зміст господарської правосуб'єктності складається з сукупності прав та обов'язків, визначених законом (як правило в науці господарського права таку сукупність називають господарською компетенцією) та прав й обов'язків, добровільно взятих та закріплених у законі, установчих та інших документах, необхідних для здійснення господарської діяльності. Господарську компетенцію вважають однією з найсуттєвіших ознак, яка характеризує правовий статус суб'єкта господарювання і реалізується на основі права власності, права господарського відання та права оперативного управління згідно законодавства [20, с. 103]. Для фермерських господарств перелік прав та обов'язків закріплено у статтях 14, 15 та інших статтях Закону. Також фермерське господарство може мати й інші права та обов'язки, необхідні йому для здійснення діяльності з виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації.

Така ознака як самотійна відповідальність за результати господарювання, характерна для фермерських господарств. Це підтверджується положеннями ст. 21

Закону, в ч. 1 якої закріплено, що таке господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є його власністю.

Важливою ознакою суб'єкта господарювання є створення в певній організаційно-правовій формі. З цією ознакою пов'язаний ще один підхід до розуміння змісту поняття «фермерське господарство», а саме як до самостійної організаційно-правової форми господарювання.

Загалом, спираючись на положення законодавства, суб'єктів господарювання можна поділити на дві великі групи: 1) юридичні особи; 2) фізичні особи, що зареєстровані як підприємці [39]. При цьому важливо те, що законодавство не містить як вимоги створення юридичної особи для зайняття сільськогосподарським виробництвом лише у визначених організаційно-правових формах, так і виключного переліку організаційно-правових форм господарювання. У ст. 83 Цивільного кодексу України [40] (далі – ЦК України) міститься норма загального характеру, згідно з якою юридичні особи можуть утворюватися в формі товариств, установ та в інших формах, установлених законом.

Узагальнена інформація щодо переліку організаційно-правових форм юридичних осіб зібрана у Державному класифікаторі «Класифікація організаційно-правових форм господарювання» [41]. Звертаючись до положень розділу III цього Класифікатора можна зазначити, що фермерське господарство належить до такої організаційно-правової форми як підприємство, виступаючи його різновидом [42].

Дослідження наукових джерел з цього питання вказують на те, що такий підхід до розуміння змісту поняття фермерського господарства підтримує певна частина науковців. Натомість І. В. Спасибо-Фатєєва, оцінюючи зміни до Закону 2016 року, зазначила, що вони не дозволяють трактувати сімейне фермерське господарство як організаційно-правову форму юридичної особи, а також «відірвали» фермерське господарство від статусу юридичної особи [3, с. 8].

Фермерське господарство не є окремою організаційно-правовою формою юридичної особи приватного права, проте є товариством, яке за суттю ближче до виробничих кооперативів, оскільки має з ними певні спільні ознаки, зокрема: членський характер, членами можуть бути тільки фізичні особи, обов'язкова

особиста трудова участь, зайняття виробництвом товарної сільськогосподарської діяльності тощо [3, с. 28].

А. Г. Барабаш не розглядає фермерське господарство організаційно-правовою формою. Але інтерес в підході автора викликає те, що він виокремлює чотири форми фермерського господарства, дві з яких охоплюють господарства, створені одним або кількома громадянами України без статусу юридичної особи шляхом державної реєстрації фізичної особи - підприємця, а дві інші – це фермерські господарства, створені одним громадянином України або кількома громадянами України, зі статусом юридичної особи [43, с. 123].

Ю. Я. Попко також висловлюється, що фермерське господарство не є окремою організаційно-правовою формою юридичних осіб. У дисертації дослідник зазначає, що оскільки фермерське господарство може бути зареєстроване як юридична особа або фізична особа - підприємець на основі договору (декларації), то потрібно виокремлювати фермерські господарстві як самостійні організаційні форми господарської діяльності [15, с. 7–8].

Вищевикладені погляди правників не можна вважати повністю прийнятними для досліджуваного питання, оскільки вони мають доволі загальний характер і не додають розуміння щодо змісту поняття фермерського господарства, не вирішують практичне питання форми ведення фермерського господарства.

Протилежна позиція полягає у тому, що фермерське господарство розглядається з позиції самостійної організаційно-правової форми, якій притаманний особливий порядок формування статутного (складеного) капіталу [17, с. 171; 44, с. 8]. Це знаходить певне підтвердження у судовій практиці. Зокрема, КГС ВС в одній постанові дійшов висновку, що фермерське господарство є окремою організаційно-правовою формою господарювання, передбаченою, зокрема, ст. 114 ГК України [45], в іншій постанові КГС ВС погодився з позиціями судів попередніх інстанцій, які зазначили, що фермерське господарство «КМП Надія» за своєю організаційно-правовою формою не є ні господарським товариством, ні установою, ні виробничим кооперативом, а створене як юридична особа у передбаченій відповідно до спеціального Закону України «Про фермерське

господарство» формі фермерського господарства [46]. Більше того, Велика Палата Верховного Суду (далі – ВП ВС) наголосила на тому, що наявність у фермерського господарства статутного (складеного) капіталу ще не є достатньою підставою для ототожнення його з товариством з обмеженою відповідальністю, оскільки між цими організаційно-правовими формами є істотні відмінності [47].

На підтвердження можливості вважати фермерське господарство самостійною організаційно-правовою формою можна звернутися до прикладів практики. Так, у статутах фермерських господарств поряд зі словами «фермерське господарство» вказується його персональна назва. З урахуванням вимог до найменування юридичної особи, згідно з якими воно складається з інформації про організаційно-правову форму та назву (ст. 90 ЦК України), можна стверджувати, що фахівцями-практиками, засновниками, державними реєстраторами фермерське господарство сприймається як окрема організаційно-правова форма господарювання у сфері сільського господарства.

Одним із останніх досліджень, в якому обґрунтовується належність фермерського господарства до організаційно-правових форм господарювання, потрібно назвати наукові публікації О. А. Беляневич. Розглядаючи проблеми та загрози прийняття законопроекту «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» для збереження багатоманітності організаційно-правових форм господарювання, поважна науковець звертається до конституційних засад економічної багатоманітності та наполягає на крайній необхідності зберегти у законодавстві положення про фермерські господарства як про окрему організаційну форму, зокрема з метою забезпечення продовольчої безпеки в умовах війни та в контексті повоєнної відбудови країни [48].

У пошуку відповіді на питання щодо можливості розглядати фермерське господарство організаційно-правовою формою, варто зазначити, що визначення цього поняття закріплене лише у Державному класифікаторі «Класифікація організаційно-правових форм господарювання». Так, під організаційно-правовою формою господарювання розуміється форма здійснення господарської (зокрема

підприємницької) діяльності з відповідною правовою основою, якою визначається характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях підприємства (організації), порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності тощо.

Дотепер в господарсько-правовій літературі немає єдиного визначення поняття організаційно-правової форми, однак однією з її визначальних характеристик називають передбачену законодавством організаційну єдність. Проте, як зазначає О.А. Беляневич, визнання за індивідом права на здійснення підприємницької діяльності призвело до того, що ця характеристика зберігає значення щодо колективних утворень і є головною розрізняльною ознакою господарських організацій від інших суб'єктів [49, с. 65]. Організаційно-правова форма господарювання становить однаковий для всіх колективних утворень набір елементів, які можуть по-різному проявлятися щодо колективних утворень різних видів. Слушною є думка О. А. Беляневич, що конкретна організаційно-правова форма створює можливість встановлювати особливості внутрішніх відносин щодо створення, діяльності та припинення суб'єкта, а також відображає спеціалізацію і диференціацію правового регулювання окремих фрагментів економічного життя суспільства [49, с. 61].

Як наводиться у дослідженні О. В. Цюцика, організаційно-правову форму іноді розглядають як типову модель побудови і функціонування підприємства, сукупність пов'язаних елементів (ознак), організаційну структуру, концентроване втілення сутнісних організаційних та правових ознак [5, с. 564–565]. Сам автор пропонує під організаційно-правовою формою господарювання розуміти визначений законом порядок організації та діяльності юридичної особи, який відображає особливості суб'єктного складу, форми власності, порядку створення і припинення, способу формування статутного капіталу та майнової відповідальності учасників юридичної особи, можливо інші ознаки [5, с. 571].

Враховуючи все вищевикладене, положення Закону та інших актів законодавства можна зробити висновок, що фермерське господарство може

визнаватися окремою організаційно-правовою формою, яку фізичні особи можуть обирати для зайняття сільськогосподарською діяльністю, а також наполягати, що положення Закону закріплюють особливості всіх елементів, які наводяться як складові організаційно-правової форми господарювання.

При цьому потрібно брати до уваги тезу, що організаційно-правова форма господарювання властива саме юридичним особам [5, с. 570]. Відтак залишається питання щодо фермерського господарства, створеного шляхом державної реєстрації фізичної особи - підприємця. В цьому контексті потрібно зазначити, що деякі автори фахової літератури з господарського права висловлюються, що фізичні особи можуть здійснювати господарську діяльність в організаційно-правовій формі без створення юридичної особи [50, с. 134], чим побіжно підтверджують можливість розглядати фізичну особу - підприємця простою організаційно-правовою формою здійснення господарської діяльності.

Особливості участі фізичної особи - підприємця у господарських відносинах узагальнено І. Ф. Коваль. Серед них: а) обов'язкова державна реєстрація фізичної особи підприємцем; б) відповідальність за підприємницькими зобов'язаннями всім своїм майном, крім того, на яке не може бути звернене стягнення, якщо особа знаходиться у шлюбі, то і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя; в) вступ у господарські відносини під власним прізвищем та ім'ям або використання оригінального комерційного найменування; г) можливість визнання банкрутом у разі неспроможності задовольнити вимоги кредиторів; ґ) поширення на діяльність цих осіб нормативно-правових актів, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб, якщо інше не встановлено законом [51, с. 72].

Беручи вищевикладені особливості за основу та провівши порівняльний аналіз з положеннями Закону, можна визначити певні особливості фермерського господарства, яке діє у статусі фізичної особи - підприємця.

Почати варто з того, що фізична особа - підприємець може обрати будь-які види підприємницької діяльності, крім тих, що заборонені законом. Натомість діяльність фермерського господарства обмежена сільськогосподарським виробництвом і пов'язаними з ним видами діяльності.

Діяльність фізичної особи - підприємця є індивідуальною і не передбачає можливості об'єднання фізичної особи з іншими фізичними особами (ст. 50 ЦК України). Натомість, особливістю сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи згідно з ч. 1 ст. 8-1 Закону є те, що воно може бути організоване фізичною особою самостійно або спільно з членами її сім'ї.

Також слід зауважити, що для державної реєстрації підприємцем законом не передбачено подання фізичною особою будь-яких установчих документів. Однак, державна реєстрація сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи здійснюється на підставі договору або декларації про створення сімейного фермерського господарства (ч. 1 ст. 8-1 Закону).

Зайняття підприємницькою діяльністю у статусі фізичної особи - підприємця не вимагає відокремлення певного майна фізичної особи. Далі це формує основу його майнової відповідальності. Проте для сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи законодавством передбачено формування складеного капіталу цього господарства за рахунок майна, яке передається його членами і відображається у договорі або декларації про створення сімейного фермерського господарства (ч. 5 ст. 8-1 Закону).

Ще однією відмінністю є право на залучення найманої праці. З положень законодавства можна зробити висновок, що для фізичної особи - підприємця обмеження у кількості, підставах, строках залучення найманої праці пов'язані з обранням спрощеного режиму оподаткування. Для сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи відповідні обмеження закріплені Законом. Вони полягають у можливості залучати найману працю виключно для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок (ч. 5 ст. 1 Закону).

Викладене дає підстави вести мову про юридичні особливості сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи, що не притаманні традиційному розумінню фізичної особи - підприємця, зокрема наявність установчого документа, можливість спільної діяльності членів сім'ї, формування складеного капіталу, обмеження щодо використання найманої праці. Ці ознаки

свідчать, що їх правова природа не зводиться до звичайного статусу підприємця, а дозволяє визначати саме фермерське господарство їх родовим поняттям.

Підсумовуючи викладене можна зробити висновок, що у господарському праві поняття фермерського господарства є комплексним, і охоплює суб'єктів господарювання зі статусом юридичної особи або статусом фізичної особи - підприємця, та організаційно-правову форму господарювання, яку громадяни обирають для самостійного або спільного з членами сім'ї та/або родичами здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції.

Також враховуючи, що законодавче визначення фермерського господарства не містить ознак, які б сприяли розкриттю юридичного змісту цього поняття, на основі раніше запропонованого авторкою визначення [52, с. 59] та проведеного аналізу доцільно конкретизувати таким чином: «фермерське господарство є самостійним суб'єктом господарювання, створеним громадянином України самостійно або спільно з членами однієї сім'ї та/або родичами для здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції в порядку, передбаченому законами України».

1.2 Класифікація фермерських господарств

За час свого виникнення та розвитку фермерські господарства набули певних рис, що дозволяє здійснювати їх класифікацію за різними підставами. На практиці поділ фермерських господарств на види здійснюється під час збору статистичних даних, наданні державної підтримки та в деяких інших випадках.

Законодавчі норми, які прямо чи опосередковано стосуються фермерських господарств, створюють широке підґрунтя для поділу їх види. Зокрема для класифікації фермерських господарств, крім положень Закону України «Про фермерське господарство», можуть бути використані положення законів України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського

розвитку», «Про сільськогосподарський перепис», а також положення ЦК України, Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» та деяких інших актів законодавства.

В юридичній науці здійснення класифікації є поширеним методологічним прийомом, у результаті якого відбувається стійкий поділ і впорядкування об'єктів класифікації. Певні погляди на види фермерських господарств викладено у монографії за редакцією І. В. Спасибо-Фатєєвої, а також у роботах таких авторів, як А. Г. Барабаш, М. С. Долинська, С. І. Хрипко, М. М. Чабаненко та інших. Здебільшого класифікація фермерських господарств будується навколо змін до Закону щодо можливості утворення сімейних фермерських господарств, тому це питання потребує подальшого розгляду з метою глибшого розкриття та розуміння сутності фермерського господарства, його особливостей, удосконалення правозастосування в сферах організації та діяльності цих господарств.

Класифікації відводиться важливе теоретичне і практичне значення як одному з елементів людської, зокрема й наукової, діяльності [53, с. 21]. Класифікація може проводитися з метою поділу певних правових явищ на групи, відмежування одного від іншого або, як зазначається в літературі, для обґрунтування наявності підвидів певного правового явища та розкриття їхніх особливостей, тобто для угруповання окремих елементів, підпорядкованих одному поняттю або об'єднання в одну загальну групу [53, с. 22].

У господарських відносинах фермерські господарства виступають як суб'єкти господарювання, тому заслуговують на увагу викладені у фахових джерелах підходи до класифікації цих суб'єктів права. Підставами для поділу суб'єктів господарювання на види називають форму власності, на основі якої вони функціонують, мету здійснення господарської діяльності, спосіб її організації, кількість працюючих та економічні показники діяльності [54, с. 16–17; 55; 35, с. 105–106]. На теперішній час деякі з цих підстав знайшли закріплення у положеннях ч. 4 ст. 2 Закону України «Про особливості регулювання діяльності

юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», що були переміщені з ГК України.

За вказаними підставами, фермерські господарства слід відносити до суб'єктів господарювання, діяльність яких здійснюється на основі приватної форми власності, суб'єктів підприємницької діяльності, індивідуальних або колективних утворень, суб'єктів мікро-, малого або середнього підприємництва.

Самостійний інтерес становлять критерії класифікації суб'єктів аграрного виробництва. У підручнику з аграрного права за редакцією А. М. Статівки наводять такі підстави класифікації вказаних суб'єктів: юридичний статус, форму власності, предмет і цілі діяльності, походження капіталу, спосіб утворення та формування статутного капіталу, кількість працюючих та річний обсяг валового доходу від реалізації продукції, організаційно-правову форму юридичних осіб [16, с. 115–116]. Як видно, деякі з перерахованих підстав співпадають з підставами класифікації суб'єктів господарювання, а інші є спеціальними для сфери аграрних відносин.

Не повторюючи класифікацію, здійснену за загальними підставами, з урахуванням положень Закону та інших актів законодавства фермерські господарства за юридичним статусом потрібно відносити до юридичних осіб або фізичних осіб - підприємців, які за предметом діяльності є тими, хто займається виробництвом сільськогосподарської продукції, за походженням капіталу є національними виробниками, за способом утворення – унітарними або корпоративними та за організаційно-правовою формою юридичних осіб – фермерськими господарствами.

Проведена класифікація дозволяє визначити місце фермерських господарств серед суб'єктів господарювання та суб'єктів аграрного виробництва. Це сприяє ідентифікації фермерських господарств і загальному розумінню їх правової природи, проте не розкриває особливостей та не дозволяє продемонструвати різноманіття самих фермерських господарств. Тому далі варто зосередитися на здійсненні класифікації для можливості обґрунтування підвидів фермерських господарств, залежно від різних підстав її здійснення.

Звертаючись до наукових розробок цього питання, привертає увагу класифікація фермерських господарств, запропонована Г. С. Корнієнко. Дослідниця використала широке коло загальних та спеціальних, юридико-економічних підстав для поділу цих господарств на види. Зокрема, проведено класифікацію за такими юридичними підставами, як: [3, с. 44–46]:

а) за організаційно-правовою формою господарювання фермерські господарства поділено на тих, хто функціонує зі статусом юридичної особи або фізичної особи - підприємця;

б) за кількістю засновників – фермерські господарства поділяються на такі, що створені одним громадянином (унітарний спосіб утворення) або декількома членами сім'ї та/або родичами (корпоративний спосіб утворення);

в) за статусом сімейного фермерські господарства можна ділити на такі, що мають або не мають цей статус;

г) за правом на державну підтримку на основі практики ЄС можна виділяти такий вид фермерів, як активні фермери. Критерії, за якими фермерське господарство, належить до активних фермерів, були закріплені у ст. 9 Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 17 грудня 2013 р. № 1307/2013, зокрема, наявність сільськогосподарських площ та ведення мінімальної сільськогосподарської діяльності [56]. 02 грудня 2021 році прийнято новий Регламент Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 2021/2115, в якому крім активних фермерів введені поняття молодого фермера (Young farmer) та нового фермера (New farmer) [57], які будуть розкриті далі.

Інші запропоновані Г. С. Корнієнко підстави для поділу фермерських господарств на види, можуть розглядатися як додаткові, такі, що розкривають та конкретизують певні особливості статусу, організації, здійснення діяльності цих господарств. Зокрема похідною від підстав, зазначених у пунктах а) і б), підставою для класифікації фермерських господарств можна вважати вид установчого документу, на підставі якого діє фермерське господарство. Законом чітко встановлено, що фермерське господарство зі статусом юридичної особи діє на

підставі статуту, а зі статусом фізичної особи - підприємця – на основі декларації або договору між членами сім'ї та/або родичами.

Така запропонована підстава як право на залучення найманої праці слугує для підкреслення особливості сімейного фермерського господарства, оскільки за Законом ці господарства можуть залучати найману працю виключно для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок (ч. 5 ст. 1 Закону).

Також дослідниця використала такі підстави для класифікації фермерських господарств, як:

а) правовий режим земельної ділянки (земля може належати на праві власності або користування, зокрема оренди або праві постійного користування);

б) стадії розвитку (функціонування фермерського господарства), за якою можна розрізняти новостворені, на стадії становлення, щодо яких порушено справу про банкрутство та в стадії ліквідації;

в) цикл аграрного ланцюга (фермерські господарства повного циклу аграрного ланцюга, включаючи переробку виробленої сільськогосподарської продукції, або часткового циклу аграрного ланцюга, який охоплює виробництво товарної сільськогосподарської продукції та її реалізацію;

г) належність до певної категорії платників податків (фермерські господарства на загальній або спрощеній системі оподаткування, зокрема на єдиному податку IV групи);

г) показник зайняття сільськогосподарським виробництвом, тобто за наявністю реального або удаваного наміру займатися товарним сільськогосподарським виробництвом фермерські господарства поділено на реальні та фіктивні. Як зазначає Г. С. Корнієнко, фіктивні фермерські господарства самостійно не займаються виробництвом товарної сільськогосподарської продукції. Такі господарства, користуючись наданими законодавством можливостями щодо отримання земельної ділянки та фінансової підтримки, передають в оренду земельні ділянки або на інших підставах надають власні земельні ділянки у користування [3, с. 55].

Дослідники - економісти також займаються питаннями класифікації фермерських господарств. Наприклад, пропонується за критерієм кількості засновників поділяти названі господарства на односкладові, що представлені єдиним засновником та учасником, який виконує функцію голови фермерського господарства, та багатоскладові, тобто колективні форми господарювання, створені групою осіб. Далі багатоскладові фермерські господарства піддаються поділу на кілька видів за такими критеріями:

а) за ознакою режиму спільної власності, який обрано членами фермерського господарства, – на господарства, майно яких належить їхнім членам на праві спільної сумісної власності, та господарства, чиє майно належить членам на праві спільної часткової власності;

б) за ознакою сімейно-родинної належності пропонується виділяти: сімейні, що складаються тільки із членів одного домогосподарства; несімейні, учасники та голова фермерського господарства не перебувають у родинних стосунках; змішані, в яких голова та члени фермерського господарства можуть перебувати або не перебувати у родинних стосунках [58, с. 108].

Вищеперераховані підстави для класифікації хоча і сприяють більш повному розкриттю економічних або функціональних особливостей діяльності фермерських господарств, проте лише побіжно можуть давати розуміння правових аспектів фермерських господарств та їх видів.

Із введенням у законодавчий обіг поняття сімейного фермерського господарства, активізувалися наукові пошуки відповіді на питання щодо належності таких господарств до різновиду фермерського господарства або щодо його самостійного значення.

При розгляді цього питання деякими дослідниками застосовано хронологічний підхід до виділення видів фермерських господарств, який пов'язано з розвитком законодавства щодо цих господарств. Зокрема протягом 1991-2003 років створювалися і функціонували селянські (фермерські) господарства [3, с. 43]. Потрібно зазначити, що прийнятий у червні 2003 року Закон України «Про фермерські господарства» не встановив обов'язку щодо приведення у відповідність

з його нормами назв та положень установчих документів селянських (фермерських) господарств. На сучасному етапі сфера практики свідчить про реальне існування таких господарств, зокрема на це вказує інформація з Єдиного державного реєстру судових рішень [59, 60] та з електронних інформаційних баз даних, які містять відомості про юридичних осіб і фізичних осіб - підприємців. Наприклад, на сайті YouControl міститься інформація про селянське (фермерське) господарство «ФЕРМЕР», яке було зареєстроване ще 05 жовтня 1992 р. з розміром статутного капіталу юридичної особи 50 000,00 грн., селянське (фермерське) господарство «ЗБРУЧ», зареєстроване 27 вересня 1996 р. з розміром статутного капіталу юридичної особи 10 000,00 грн., селянське (фермерське) господарство «ВЕСЕЛКА», зареєстроване 22 лютого 2001 р. з розміром статутного капіталу юридичної особи 6 000,00 грн. та про інші майже сто селянських (фермерських) господарств, які станом на 13 травня 2025 р. мають статус «зареєстровано» [61].

У наступному періоді, протягом 2003-2016 років створювалися фермерські господарства зі статусом юридичної особи, які продовжують функціонувати і сьогодні. Починаючи з 2016 року видами фермерських господарств стали називати фермерське господарство зі статусом юридичної особи або яке діє як фізична особа-підприємець та сімейне фермерське господарство, яке також може бути створено зі статусом юридичної особи або зареєстроване як фізична особа-підприємець [3, с. 43; ст. 1 Закону]. Ознайомлення з електронними інформаційними базами даних, які містять відомості про юридичних осіб і фізичних осіб - підприємців, свідчить про те, що після 2016 року здійснено державну реєстрацію фермерських господарств зі статусом юридичної особи, в назві яких зазначено «сімейне фермерське господарство» Так, сайт YouControl містить інформацію про фермерське господарство «СІМЕЙНЕ ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО "АГРОФРУТ ЗАКАРПАТТЯ"», зареєстроване 27 грудня 2018 р., фермерське господарство «СІМЕЙНЕ ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО "БАБИЧІВСЬКЕ"», зареєстроване 21 лютого 2017 р., фермерське господарство «СІМЕЙНЕ ФЕРМЕРСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО "ЗЕЛЕНА ДІБРОВА"», зареєстроване 24 липня 2020 р. Поряд із цим 20 грудня 2016 р. здійснено державну реєстрацію сімейного

фермерського господарства «КРАСИВИЙ САД», 14 лютого 2020 р. – сімейного фермерського господарства «АГРО-ІВАНІСЬ». Загалом на згаданому сайті можна знайти більше сорока господарств, в назвах яких в різних варіаціях використано слова «сімейне фермерське господарство» зі статусом юридичної особи і з зазначенням організаційно-правової форми як «фермерське господарство» [62].

Отже, на підставі аналізу викладеної інформації потрібно зазначити про відсутність на практиці єдиного підходу до розуміння співвідношення між фермерськими господарствами та сімейними фермерським господарствами, а також належності їх до видів чи форм.

Між дослідниками єдність з цього питання також відсутня. Наприклад, на підставі чинних положень Закону М. Осипова та Н. Доброва виокремлюють чотири форми фермерських господарств [23, с. 106]: а) фермерські господарства зі статусом юридичної особи; б) фермерські господарства зі статусом фізичної особи - підприємця; в) сімейні фермерські господарства зі статусом юридичної особи; г) сімейні фермерські господарства зі статусом фізичної особи - підприємця.

С. Хрипко класифікувала сімейні фермерські господарства за способом їх утворення на три види: а) зареєстроване як юридична особа; б) індивідуальне фермерське господарство, утворене однією фізичною особою, яка є його одноосібним власником, зі статусом юридичної особи або у статусі фізичної особи - підприємця; в) сімейне фермерське господарство, засноване членами однієї сім'ї, що спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки, зі статусом або без статусу юридичної особи [63, с. 37].

Деякі інші науковці, спираючись на положення Закону називають такі види фермерських господарств, як: а) традиційне фермерське господарство – юридична особа; б) сімейне фермерське господарство – юридична особа; в) сімейне без статусу юридичної особи [64, с. 243].

У свою чергу М. С. Долинська підтримує думку тих науковців та практиків, які стверджують, що Законом запроваджено новий вид фермерських господарств – сімейні ферми у формі фізичної особи - підприємця [65, с. 128]. Дослідниця зазначає, що змінами до Закону 2016 року щодо стимулювання створення та

діяльності сімейних фермерських господарств дозволено створення п'яти видів фермерських господарств, три з яких мають статус юридичної особи і два – статус фізичної особи - підприємця, а саме [66, с. 394–395]: а) юридична особа, що має статус сімейного фермерського господарства; б) юридична особа, створена одним громадянином України; в) юридична особа, створена кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї; г) фермерське господарство без статусу юридичної особи, яке організовується на основі діяльності фізичної особи - підприємця та членів його сім'ї та має статус сімейного фермерського господарства; д) фермерське господарство без статусу юридичної особи, яке організовується на основі одноосібної діяльності фізичної особи - підприємця.

Поряд із віднесенням сімейних фермерських господарств до виду фермерського господарства, в науковій літературі зустрічається думка, що положеннями Закону введено особливий статус фермерського господарства, а саме сімейне фермерське господарство, коло членів яких зводиться лише до членів однієї сім'ї у розумінні ст. 3 Сімейного кодексу України [3, с. 10]. Ця думка має законодавче підґрунтя, адже у Законі йдеться саме про статус сімейного фермерського господарства (ч. 5 ст. 1), який набувається автоматично при відповідності умовам, що висуваються Законом.

Отже, єдиної думки щодо категоріальної приналежності таких господарств до самостійного виду чи підвиду фермерських господарств не сформовано. Для пошуку відповіді на це питання потрібно більш детально зупинитися на аналізі сімейних фермерських господарств.

Варто підтримати думку, що фермерські господарства та сімейні фермерські господарства мають спільні ознаки: належність до форми підприємницької діяльності громадян; створення одним або кількома громадянами, що є родичами / членами однієї сім'ї; наявність установчих документів; неможливість створення і діяльності без земельної ділянки сільськогосподарського призначення та здійснення діяльності на основі праці членів такого господарства [43, с. 124–125].

Водночас, обґрунтованою є думка, що у сімейних фермерських господарствах прояв деяких ознак має особливості. Так, зі змісту ч. 5 ст. 1 Закону

виходить, що визначальною ознакою сімейних фермерських господарств є використання у їх діяльності праці членів такого господарства, якими є виключно члени однієї сім'ї у розумінні ст. 3 Сімейного кодексу України (далі – СК України). З цього положення випливає висновок про загальне обмеження кола членів сімейного фермерського господарства порівняно з членами фермерських господарств. Коло можливих членів фермерського господарства закріплене у ч. 3 ст. 3 Закону, а коло членів сімейного фермерського господарства обмежене членами однієї сім'ї відповідно до статті 3 СК України. Стосовно такого законодавчого обмеження Н. О. Багай зазначила, що воно є недостатньо конкретним, оскільки сімейне законодавство чітко не окреслює коло членів сім'ї [26, с. 116]. Застереження висловив В. Ю. Уркевич, зазначивши, що положення п. 2 ст. 3 СК України, згідно з яким сім'ю становлять особи, що спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, можуть бути проблематичними для практичного застосування, оскільки закладають основу для проведення оцінки і встановлення в кожному конкретному випадку факту використання в діяльності фермерського господарства праці тільки його членів, які відповідають умовам, закріпленим у цій статті СК України. Науковець висловив пропозицію, що більш продуктивним було б скористатися переліком членів сім'ї та родичів, закріпленим у ч. 3 ст. 3 Закону [67, с. 70]. Реалізація цієї пропозиції В. Ю. Уркевича буде мати результатом зникнення особливості сімейного фермерського господарства. До того ж такий статус набувається автоматично та може бути спростований в обмеженому колі правовідносин відповідними державними органами під час здійснення ними повноважень із застосуванням певних негативних для фермерського господарства наслідків.

З обмеженим колом членів сімейного фермерського господарства пов'язана така особливість, що головою цього господарства зі статусом юридичної особи може бути лише член відповідної сім'ї, а без статусу юридичної особи – лише член сім'ї, що зареєстрований фізичною особою - підприємцем і визначений договором про створення такого господарства [67, с. 71].

Ще одна особливість сімейних фермерських господарств полягає у тому, що порівняно з фермерськими господарствами вони мають право на особливу державну підтримку [3, с. 63], обумовлену, зокрема, їх значенням для розвитку малого підприємництва в аграрному секторі та забезпеченню соціально-економічного розвитку сільських територій.

Українські фахівці в галузі економіки використовують термін «сімейна ферма» і називають сімейні фермерські господарства одночасно виробничою та споживчою одиницею, відводять їм важливе місце в формуванні локальної економіки. Її особливостями виділяють подвійність цілей розвитку (реалізація бажань господарювати на землі та отримувати від цього дохід); соціальну спрямованість, стійкість та інноваційність; наявність таких норм поведінки членів цих господарств, як вірність традиціям і культурній спадщині, довіра між членами господарства і передбачуваність їх дій; поєднання технологічних, економічних, культурних умов функціонування [68, с. 19].

П. Ф. Кулинич на основі узагальнення іноземного досвіду, доходить висновку, що розвинуті країни світу на сучасному етапі аграрного розвитку використовують потенціал сімейних фермерських господарств не лише як виробників продовольчої продукції, але й і як носіїв сільського способу життя [69, с. 49]. С. Хрипко звертає увагу на той факт, що Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (FAO) проголошувала 2014 рік міжнародним роком сімейних фермерських господарств. Це мало посприяти усвідомленню значення цих господарств через залучення уваги світової громадськості до їх надважливої ролі в зниженні голоду та злиднів, в забезпеченні продовольчої безпеки, харчування і добробуту населення, раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього середовища та в досягненні сталого розвитку, зокрема в сільських районах [63, с. 36]. До слова, ООН продовжила привертати увагу до цих господарств і у 2019 році проголосила період до 2028 «Десятиліттям сімейних фермерських господарств» [70].

На основі проведених досліджень стверджується, що у багатьох країнах сімейні фермерські господарства створюють універсальну, високоефективну і

стабільну систему забезпечення населення продовольством, оскільки ці господарства є найбільш пристосованими до ринку формою господарювання. Також наводиться інформація, що в світі понад 500 млн сімейних фермерських господарств, в обробітку яких знаходиться близько 98 відсотків сільськогосподарських угідь та які виробляють більше половини сільськогосподарської продукції [71, с. 76, 78].

Це означає, що в багатьох іноземних країнах сімейні фермерські господарства становлять значну частку в загальній кількості сільськогосподарських товаровиробників. Зокрема, сімейні фермерські господарства складають основу сільського господарства США із виробництвом більше 85 відсотків валової сільськогосподарської продукції. Згідно з визначенням Економічної дослідницької служби Міністерства сільського господарства США (USDA ERS), сімейною фермою вважається господарство, де основний оператор та особи, пов'язані з ним сімейними або родинними зв'язками, володіють більшістю бізнесу. Це визначення фокусується на власності та контролі над господарством, а не на його розмірі чи обсязі праці, яку виконує родина. За даними USDA, сімейні ферми становлять 97,6 відсотків усіх фермерських господарств у США [72].

У структурі сільського господарства ЄС переважно також домінують сімейні ферми. За офіційною статистикою у 2020 році в ЄС налічувалося 9,1 млн ферм, з яких близько двох третин мали розмір менше 5 га. При цьому більшість фермерських господарств ЄС класифікуються як сімейні ферми, тобто ферми, на яких 50 відсотків або більший обсяг праці забезпечується членами сім'ї [73].

Загалом в матеріалах Європейського парламенту та інших інституцій ЄС використовуються зокрема такі критерії віднесення господарства до українського аналогу сімейного фермерського господарства як: частка праці членів сім'ї в загальному обсязі праці; належність майна ферми у власності сім'ї та сімейне управління фермою; ведення індивідуального фермерства, несення підприємницького ризику членами сім'ї.

У Німеччині у законі закріплене поняття фермера (*Landwirte*) як особи, яка веде сільське господарство як самостійну економічну діяльність [74]. Законодавче

визначення сімейного фермерського господарства відсутнє, проте на практиці, зокрема у звітах Федерального міністерства продовольства і сільського господарства Німеччини сімейною фермою розглядається господарство, що управляється та обробляється членами родини з переважним використанням їхньої праці, здійснюється у формі індивідуального підприємництва або товариства.

У Франції поняття фермера закріплене в Кодексі сільського господарства та риболовлі (стаття L.311-1 Code rural et de la pêche maritime) як особи, що здійснює один або декілька видів сільськогосподарської діяльності, які визначені у цьому Кодексі, на свій ризик і під свою відповідальність з метою виробництва сільськогосподарської продукції [75]. Законодавчого визначення поняття сімейної ферми (*exploitation agricole familiale*) не закріплено, проте на практиці цей термін позначає господарства, в яких виробничі процеси та управління здійснюється родиною, використовується переважно праця членів сім'ї, фінансовий капітал та інші ресурси нерозривно пов'язані з родинними активами [76].

В Італії юридичне визначення фермера (*imprenditore agricolo*) закріплено у Цивільному кодексі Італії (Codice Civile), згідно з статтею 2135 якого фермером вважається особа, що здійснює один або кілька з таких видів діяльності: обробіток землі, лісництво, тваринництво, а також пов'язані види діяльності, зокрема переробку, зберігання, трансформацію, комерціалізацію та підвищення цінності продуктів, отриманих переважно від зазначених вище основних сільськогосподарських процесів [77]. В Італії законодавче визначення сімейної ферми відсутнє, проте як і в інших країнах ЄС на практиці та для реалізації аграрної політики сімейними фермами вважаються господарства, засновані на праці членів однієї сім'ї, дохід якої переважно складається з надходжень від сільськогосподарської діяльності.

У Польщі сімейне фермерство має конституційне визнання. Згідно з ст. 23 Конституції Республіки Польща сімейне господарство визначено як основа аграрного устрою держави [78]. У Законі Республіки Польща «Про формування сільськогосподарського устрою» (*Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego*) сімейним фермерським господарством (*Gospodarstwo rodzinne*) є господарство, яке: ведеться

особисто фермером (*osoba fizyczna*) і має площу не більше 300 гектарів сільськогосподарських угідь (Art. 5. 1.) У правовій доктрині Польщі сімейне фермерське господарство – це господарство, яке належить родині, для якої основним і достатнім джерелом засобів до існування є сільськогосподарська діяльність в цьому господарстві [79].

В Україні на законодавчому рівні поняття сімейної ферми не введено в обіг. Проте у вітчизняній юридичній науці робилися спроби розробити визначення цього поняття. Зокрема, М. С. Долинська пропонувала визначати сімейну ферму як сімейне утворення, що характеризується наступними ознаками: спільним веденням фермерства, яке включає в себе: спільні господарські інтереси, спільне майно, використовуване для ведення сімейної ферми; спільне проживання; взаємну підтримку та взаємовиручку членів сім'ї, як виробничу, так і моральну (у тому числі матеріальну); взаємні права та обов'язки як членів сімейного фермерського господарства, так і членів сім'ї, які між собою є «переплетеними» та впливають зі шлюбу, родинності, усиновлення та інших форм прийняття дітей на виховання; юридичну відповідальність, що настає при невиконанні чи неналежному виконанні ними своїх обов'язків як членів сімейного фермерського господарства [24, с. 166]. Наведене визначення містить не тільки правові, а й економічні, соціальні та сімейно-родинні аспекти сімейної ферми, які дозволяють краще розкрити її особливості, проте не конкретизують сімейну ферму як правове явище.

Викладене свідчить про певну різницю в підходах до законодавчої регламентації сімейних фермерських господарств в Україні та міжнародній практиці. На відміну від України, в законодавстві згаданих держав ЄС відсутнє формальне визначення сімейної ферми або сімейного фермерського господарства. Проте на практиці сімейні ферми є окремим видом сільськогосподарських товаровиробників, підкреслюється їхня важливість в аграрній структурі США, європейських країн і ЄС, роль у забезпеченні продовольчої безпеки та сталого розвитку сільських територій. Також це поняття на практиці та в аграрній політиці використовується як функціональне визначення і формалізується через низку

усталених ознак. Такі ознаки є спільними для України, вищезгаданих країн та загальної практики ЄС.

Для класифікації фермерських господарств (ферм) як сімейних використовуються такі підстави, як здійснення їх діяльності на основі праці членів сім'ї та управління таким господарством членами сім'ї.

У питанні класифікації необхідно проаналізувати статус фермерських господарств, утворених шляхом державної реєстрації фізичної особи - підприємця. Аналізуючи та оцінюючі положення чинного Закону науковці доходять різних висновків цих господарств. На думку В. Ю. Уркевича змінами до Закону 2016 року введено нового суб'єкта аграрного права, якого раніше не існувало, а саме фермерське господарство без статусу юридичної особи [67, с. 70]. Н. О. Багай вважає, що в цьому випадку суб'єктом аграрних відносин має вважатися фізична особа - підприємець, а не фермерське господарство. Крім того, вона висловлює припущення щодо доцільності відмови від терміну «фермерське господарство» у разі створення такого господарства без статусу юридичної особи, і використовувати термін «фермер», закріпивши його законодавче визначення та особливості його правового статусу [26, с. 115, 116].

Деякі автори пов'язують фермерські господарства у статусі фізичної особи - підприємця виключно з сімейними господарствами. Вони пропонують під сімейним фермерським господарством розуміти підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, здійснювану громадянами України індивідуально або членами однієї сім'ї в сфері товарного сільськогосподарського виробництва на землях сільськогосподарського призначення, належних їм на праві власності або користування, та зареєстрованих як фізичні особи - підприємці [3, с. 65].

Подібну думку висловлює М. М. Чабаненко. На основі системного тлумачення всього тексту абз. 2 ч. 5 ст. 1 та ст. 8-1 Закону, фактів відсутності спеціальних норм щодо створення цих господарств подібно до норм ст. 8-1 Закону, науковець, робить висновок, що фактично закон не передбачає несімейних ФГ без статусу юридичної особи [64, с. 244].

Дійсно, така позиція може ґрунтуватися на положеннях ст. 8-1 Закону, якою регулюються відносини з утворення та діяльності сімейного фермерського господарства без набуття статусу юридичної особи, але вона не узгоджується з іншими положеннями Закону. Можливість утворення сімейного фермерського господарства як юридичної особи прямо закріплено у ч. 5 ст. 1 Закону. Водночас практичні економічні доцільність і вигоди статусу сімейного фермерського господарства можуть спонукати громадян забезпечувати відповідність їх підприємницької діяльності в аграрному секторі умовам наявності статусу сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи.

Крім України можливість функціонування фермерського господарства без статусу юридичної особи передбачена у Республіці Молдова. За Законом Республіки Молдова «Про селянське (фермерське) господарство» це господарство є індивідуальним підприємством, заснованим на приватній власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, інше майно та на особистій праці членів однієї сім'ї, яке здійснює виробництво, первинну переробку та реалізацію переважно власної сільськогосподарської продукції. Цим же Законом передбачено, що таке господарство може вестися однією фізичною особою і що лише селянські (фермерські) господарства мають право здійснювати індивідуальну підприємницьку діяльність у сільському господарстві [80].

Відтак, фермерські господарства, утворені у формі фізичної особи – підприємця, у тому числі ті, що відповідають ознакам сімейного фермерського господарства, потрібно враховувати при здійсненні класифікації фермерських господарств за різними підставами.

Самостійне значення в класифікації фермерських господарств мають критерії, які висуваються для надання різних видів державної підтримки. Так, на підставі аналізу положень ст. 9 Закону можна виділити: а) новостворені фермерські господарства, якими вважаються господарства у перші три роки після його створення; б) фермерські господарства, які мають відокремлені фермерські садиби; в) фермерські господарства з особливими умовами господарювання, зокрема

розташовані у гірських населених пунктах, на поліських територіях, визначених в установленому порядку Урядом.

Прагнення України до європейської інтеграції актуалізує для України дослідження понять молодого фермера (Young farmer) та нового фермера (New farmer), які в ЄС мають право на отримання підтримки від держави. Проаналізувавши поняття «фермер» в праві ЄС, Т. Б. Саркісова узагальнила, що для віднесення суб'єкта господарювання до молодих фермерів, крім виду діяльності, а саме виробництва, вирощування сільськогосподарської продукції, включаючи тваринництво та рослинництво, застосовуються такі критерії, як верхній віковий ценз (встановлений між 35-40 роками), виконання функцій голови ферми та необхідна освіта або досвід [81, с. 346]. У свою чергу поняття нового фермера має визначатися державою – членом ЄС у своєму Стратегічному плані Спільної аграрної політики таким чином, щоб посилатися на фермера, відмінного від молодого фермера, який вперше є головою господарства, з встановленням додаткових об'єктивні та недискримінаційний вимог щодо відповідної підготовки та навичок [57, пункти 1, 7 ст. 4].

З метою гармонізації національного законодавства із правом ЄС та забезпечення можливості імплементації інструментів і механізмів Спільної аграрної політики ЄС доцільним є закріплення у Законі України «Про фермерські господарства» критеріїв віднесення фермерських господарств до категорій «активних фермерських господарств» та «молодих фермерів», зокрема через встановлення вимог щодо віку, професійної підготовки, рівня економічної активності, виконання функцій голови такого господарства. Упровадження цих категорій забезпечить можливість участі українських фермерських господарств у програмних інструментах, аналогічних тим, що застосовуються в державах - членах ЄС, сприятиме адресності державної підтримки та формуванню прозорої системи критеріїв для отримання бюджетних і грантових ресурсів в аграрній сфері.

Викладене демонструє, що для класифікації фермерських господарств використовуються різні підстави економічного та юридичного характеру. В результаті класифікація за певними підставами має більш теоретичне значення,

оскільки дозволяє краще зрозуміти певні аспекти сутності та правового статусу фермерського господарства, його місця серед інших суб'єктів аграрного сектора економіки та суб'єктів господарювання загалом, відмінності від інших організаційно-правових форм господарювання. Інші підстави для класифікації мають більш практичний характер, оскільки сприяють конкретизації прав фермерських господарств, особливостей їх створення та діяльності, чим сприяють удосконаленню правозастосування в аграрній сфері.

Слушною є думка, що однією з головних умов будь-якої класифікації є вибір правильного критерію (підстави), за допомогою якого у категорій і класів залишаються усі сутнісні ознаки основного явища, але і з'являються інші, що відрізняють їх від наступних [53, с. 23]. Для здійснення поділу фермерських господарств на види з метою підкреслення їх значимих правових характеристик найбільш прийнятними підставами для класифікації потрібно назвати організаційно-правову форму, в якій утворюється фермерське господарство, і за якою класифікувати ці господарства на юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців, та наявність або відсутність статусу сімейного фермерського господарства, критерії доступу до різних видів державної підтримки (тривалість, умови, види діяльності тощо).

1.3 Правова основа господарсько-правового статусу фермерського господарства та напрями її розвитку

У визначенні правового статусу суб'єкта господарювання та забезпеченні його належного функціонування істотну роль відіграє законодавча основа, яка має відповідати сучасному стану розвитку та вимогам сфери господарювання, містити якісні норми з завершеним механізмом правового регулювання відносин організації і функціонування фермерських господарств. Натомість аналіз практики, зокрема судової, вказує на наявність законодавчих норм, які не відповідають принципу правової визначеності, містять низку інших недоліків. Це призводить

численних проблем із реалізацією прав фермерського господарства та його членів, зловживанню правами особами, які зареєстрували фермерське господарство, загальної незавершеності визначення правового статусу такого господарства серед учасників господарських правовідносин.

Сучасну законодавчу основу правового статусу фермерських господарств сформовано навколо Закону України «Про фермерське господарство». Крім нього, у визначенні правового статусу названих господарств відіграють роль норми актів господарського, аграрного, цивільного, земельного та інших галузей законодавства, що регулюють відповідні суспільні правовідносини, учасником яких є фермерське господарство. Важливо забезпечити досконалість нормативно-правового визначення правового статусу фермерського господарства та дієвість механізмів реалізації приписів законодавчих норм на практиці. Однак, внесення у 2016 році змін до Закону залишило незавершеним визначення правового статусу такого господарства, яке утворюється шляхом державної реєстрації фізичної особи - підприємця, зумовило низку практичних питань щодо поширення на них інших положень Закону. Проблематики у визначенні правового статусу фермерських господарств додало скасування ГК України, який визначав місце фермерських господарств серед суб'єктів господарювання.

В юридичній науці питання законодавчої основи правового статусу фермерського господарства в різні часи та різною мірою торкалися Н. О. Багай, М. О. Долинська, Г. С. Корнієнко, С. О. Лушпаєв, М. Ю. Покальчук, В. І. Семчик, Н. І. Титова, С. І. Хрипко, М. М. Чабаненко, В. Ю. Уркевич та інші. У своїх роботах науковці вказували на вади Закону та висловлювали пропозиції щодо напрямів удосконалення законодавчого регулювання за певними напрямками. Ці пропозиції мають важливе значення для удосконалення законодавчого визначення правового статусу фермерського господарства, проте потребують сучасного переосмислення з метою підвищення якості та ефективності законодавчих положень.

Історично становлення та розвиток законодавчої основи господарсько-правового статусу фермерських господарств можна представити періодами, які виділено на основі істотних змін у визначенні правового статусу фермерських

господарств. Так, часовий проміжок першого періоду можна визначити з жовтня 1990 по травень 2003 року. У цьому періоді було прийнято Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17 жовтня 1990 р., в якому декларувалося, що селянські (фермерські) господарства на рівні з іншими формами господарювання в агропромисловому комплексі мають рівні права на організацію виробництва та володіння своєю продукцією (ч. 1 ст. 4), закріплювалися інші положення щодо створення умов для розвитку цих господарств.

Ще одним законодавчим актом цього періоду варто назвати Земельний кодекс України від 18 грудня 1990 р., в якому закріплювалося право громадян отримувати земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства у власність або постійне користування [82]. Слід зазначити, що у Земельному кодексі України від 25 жовтня 2001 р. (далі – ЗК України), отримання земельних ділянок для ведення фермерського господарства вже не було передбачено [83]. На практиці до сьогоднішнього дня це викликає проблеми, зокрема при вирішенні питання стосовно спадкування фермерського господарства, про що буде зазначено далі у роботі.

На початку цього періоду було прийнято Закон України «Про власність» від 07 лютого 1991 р., ст. 18 якого містила положення щодо права власності громадян, які ведуть фермерське господарство [84]. У власності цих громадян могло перебувати не лише майно для особистого використання, але й майно виробничого призначення та результати господарської діяльності, зокрема продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення.

Центральне місце першого періоду займав Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р. як спеціальний закон, що вперше закріпив економічні, соціальні і правові основи створення та діяльності цих господарств в Україні. Деякі автори вважають цей Закон каталізатором бурхливого процесу фермерського руху, одним з історично значущих законів України [3, с. 41].

В цей же період, а саме 30 червня 1999 р. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» було викладено в новій редакції, в якій містилася ст. 50, що вперше встановила особливості банкрутства селянського (фермерського) господарства [85]. Така законодавча практика зберіглася і в чинному Кодексі України з процедур банкрутства.

Також потрібно згадати Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 10 січня 2001 р. [86], в якому фермерські господарства згадані з поміж сільськогосподарських товаровиробників. Останні визначалися як юридичні особи, основним видом діяльності яких є вирощування та переробка сільськогосподарської продукції, виручка від реалізації якої становить не менше 50 відсотків загальної суми виручки.

Наприкінці цього періоду, а саме 1 січня 2003 р. було прийнято Господарський кодекс України (набрав чинності з 1 січня 2004 р), в якому селянським (фермерським) господарствам було присвячено окрему статтю. Так, у ст. 114 містилися загальні положення щодо селянських (фермерських) господарств та робилася відсилка до спеціального закону. Положення та розташування цієї статті дозволяли науковцям відносити названі господарства до виду підприємств.

У цей період було прийнято підзаконні нормативно-правові акти, які спрямовано на забезпечення застосування положень Закону, зокрема, постанову КМУ «По порядок викупу земельних ділянок громадянами (понад норму, яка приватизується безкоштовно) для ведення фермерського або особистого підсобного господарства» від 24 січня 2000 р. № 118 та інші.

Отже, протягом першого періоду відбулося введення терміну «селянське (фермерське) господарство» до офіційного обігу та закладено правову основу формування правового статусу селянського (фермерського) господарства шляхом прийняття спеціального закону та інших законодавчих актів. Водночас, правозастосовна практика свідчила, що Закон про с(ф)г не охоплював регулюванням багато важливих питань, зокрема щодо членства в господарстві, структури органів управління, прав та обов'язків його членів, права власності на

майно господарства тощо. У зв'язку з цим назріла реальна потреба в удосконаленні законодавчого визначення правового статусу фермерського господарства.

Другий період у розвитку законодавчої основи правового статусу фермерського господарства становить час з червня 2003 по квітень 2016 року. Виділення таких часових меж пов'язано з прийняттям 19 червня 2003 р. Закону України «Про фермерське господарство». Цей Закон займає центральне місце серед нормативно-правових актів другого періоду, оскільки ним визначено правові, економічні та соціальні засади створення та діяльності фермерських господарств, назвавши їх прогресивною формою підприємницької діяльності громадян у галузі сільського господарства України (преамбула Закону).

Протягом цього періоду до Закону було внесено численні зміни, зокрема скасовано професійний відбір громадян, які бажали створити фермерське господарство, або підтвердження досвіду роботи у сільському господарстві, виключено положення, якими встановлювався порядок надання земельних ділянок для ведення цих господарств, проведення їх державної реєстрації, закріплено коло осіб, які можуть вважатися членами сім'ї та родичами голови фермерського господарства, надане визначення відокремленої садиби фермерського господарства та деякі інші. Також багаторазово змінювалися положення щодо державної підтримки фермерських господарств.

У зв'язку з прийняттям Закону було внесено відповідні зміни до ГК України, ЗК України та інших законодавчих актів щодо приведення назви господарства та інших положень у відповідність з новим Законом про фермерські господарства.

На визначення правового статусу фермерських господарств вплинуло прийняття законів України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р., «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. [87, 88], які утверджували місце фермерських господарств серед суб'єктів аграрного господарювання.

За цей період прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів, які конкретизували та розвивали положення Закону, були спрямовані на реалізацію фермерськими господарствами їх прав як суб'єктів аграрного господарювання.

Зокрема, це: а) постанови Уряду «Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується» від 10 грудня 2003 р. № 1908; «Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для надання підтримки фермерським господарствам» від 25 серпня 2004 р. № 1102 [16, с. 133]; б) розпорядження Уряду «Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції» від 11 лютого 2009 р. № 219; в) наказ Міністерства аграрної політики України «Про затвердження Статуту Українського державного фонду підтримки фермерських господарств» від 2 квітня 2004 р. та інші.

Загалом, другий період характеризується прийняттям нового Закону та удосконаленням інших законодавчих норм, спрямованих на оновлення та подальше удосконалення законодавчого визначення основних елементів правового статусу фермерських господарств, конкретизацію місця цих господарств серед суб'єктів аграрного господарювання та стимулювання створення таких господарств громадянами України.

Часові межі третього періоду можна визначити з травня 2016 по теперішній час. Його початок варто пов'язувати з набуттям 1 травня 2016 р. чинності Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» [89]. Істотні законодавчі новели пов'язані з закріпленням можливості утворювати фермерське господарство зі статусом юридичної особи або у статусі фізичної особи - підприємця; введенням в офіційний обіг терміну «сімейне фермерське господарство» та закріпленням особливостей цього виду фермерських господарств; уточненням певних інших аспектів правового статусу фермерських господарств.

С. О. Лушпаєв виділив періоди розвитку законодавства про сімейне фермерське господарство [90], які охоплено викладеними вище періодами розвитку законодавчої основи про фермерські господарства.

Вважається, що основною метою змін до Закону 2016 року було забезпечення особистим селянським господарствам, діяльність яких має товарний характер або члени яких мають відповідне бажання, полегшеного входження до кола суб'єктів аграрного господарювання. Тобто законопроект було спрямовано на створення умов для спрощеної легалізації фактичної підприємницької діяльності особистих селянських господарств. Саме цією метою багато хто пояснює закріплення можливості ведення фермерського господарства членами сім'ї шляхом державної реєстрації фізичної особи - підприємця одним з них. У пояснювальній записці до цього законопроекту, тези з якої наводить Н. О. Багай, в обґрунтуванні його прийняття йшлося про те, що в аграрному секторі економіки України особисті селянські господарства складають найбільш чисельну групу представників сімейного типу господарювання та фактично працюють як сімейні фермерські господарства, тому об'єктивно виникла необхідність забезпечення правових, економічних та соціальних передумов трансформації цих господарств в сімейні фермерські господарства з набуттям статусу юридичної особи чи фізичної особи - підприємця [26, с. 116]. Деякі фахівці, що позитивно оцінили нововведення до Закону, покладали великі надії на сімейні фермерські господарства як потужну детермінанту для активізації сільськогосподарського кооперативного руху.

Внесені у 2016 році зміни до Закону щодо сімейних фермерських господарств могли дати позитивний ефект лише з одночасним внесенням змін до інших законів і кодексів України. Це було зроблено шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 10 липня 2018 р. [91]. Цим Законом, крім змін до ПК України, внесено зміни до таких законів України, як: «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань». Відповідні зміни спрямовано на забезпечення державної реєстрації сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи та запровадження державної підтримки названих господарств.

Також протягом третього періоду прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання діяльності фермерських господарств» від 24 вересня 2021 р. [92]. Цим Законом уточнено склад земель фермерського господарства, удосконалено положення щодо надання їм державної підтримки та конкретизовано право фермерського господарства на будівництво житлових будинків, господарських будівель та споруд.

В третьому періоді прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на створення механізму реалізації положень Закону. Йдеться, зокрема, про постанови КМУ «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» від 7 лютого 2018 р. № 106; «Про затвердження Порядку надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 22 травня 2019 р. № 565 [93, 94].

Доповнюючи перелік підзаконних нормативно-правових актів, потрібно назвати накази Міністерства аграрної політики та продовольства України «Про затвердження типової форми договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства» від 5 квітня 2019 року № 177, прийнятий на виконання приписів ч. 6 ст. 8¹ Закону; «Про затвердження форми типового бізнес-плану створення та функціонування фермерського господарства (особистого селянського господарства)» від 2 квітня 2024 року № 1049 [95]. Цей наказ прийнято на виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про стан забезпечення продовольчої безпеки», введеного в дію Указом Президента України від 9 жовтня 2023 р. № 681, в якому відзначаючи роль фермерських господарств у забезпеченні продовольчої безпеки та з метою ефективного протистояння загрозам і стабілізації ситуації в аграрній сфері у період воєнного стану прийнято рішення про доцільність запровадження відповідного Типового бізнес-плану.

Станом на сьогодні третій період розвитку законодавчої основи правового статусу фермерського господарства можна підсумувати тим, що розширено

організаційно-правові форми ведення фермерського господарства, закріплено особливості статусу сімейного фермерського господарства, здійснюється подальше узгодження норм інших законів з положеннями Закону, забезпечується реалізація його норм шляхом прийняття необхідних підзаконних нормативно-правових актів.

Переходячи до аналізу структури і змісту сучасної законодавчої основи правового статусу фермерських господарств потрібно зазначити, що названі господарства є суб'єктами господарювання та суб'єктами аграрного права, тому законодавча основа їх правового статусу не може розглядатися у відриві від господарського та аграрного законодавства.

Подібна думка зустрічається в фаховій літературі, де зазначається, що сучасна законодавча основа діяльності фермерських господарств складається з загального, галузевого та фермерського законодавства [16, с. 132]. Загальне законодавство становлять норми Конституції України, зокрема щодо права на здійснення підприємницької діяльності, гарантій права власності на землю та інші.

Потрібно згадати законодавчу ініціативу стосовно доповнення ст. 41 Конституції України новою частиною такого змісту: «Основою аграрного устрою України є фермерське господарство». Конституційний Суд України, розглядаючи звернення Верховної Ради України, виснував, що проєкт закону «Про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств» відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України [96].

До загального законодавства потрібно відносити норми ЦК України щодо організаційних форм підприємницьких товариств, норми Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» (далі – Закон про державну реєстрацію) та деяких інших законодавчих актів [16, с. 132], положення яких поширюються на діяльність юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців незалежно від виду та сфери діяльності.

Галузеве законодавство становлять норми тих законодавчих актів, якими регулюються відносини за участі фермерських господарств, зокрема це норми

господарського законодавства. У наукових дослідженнях господарське законодавство визначається як комплексний сегментарний інститут господарського права, складений із значного масиву взаємопов'язаних законодавчих та нормативно-правових актів різної юридичної сили та галузевої належності, всі або окремі положення яких безпосередньо чи опосередковано регулюють господарські відносини [97, с. 27]. За іншими визначеннями господарське законодавство – це розгалужена система нормативно-правових актів, регулюючим впливом яких охоплено досить широку сферу економічних відносин [98, с. 308] або система нормативних актів, до якої входять нормативні акти, правила яких регулюють господарські відносини щодо організації та здійснення господарської діяльності в галузі суспільного виробництва [99, с. 27]. Отже, положення господарського законодавства загалом поширюються на організацію та здійснення діяльності фермерського господарства.

Раніше роль системного закону господарського законодавства відігравав ГК України, в якому містилися норми щодо організаційно-правових форм господарювання, організації і здійснення господарської діяльності в основних сферах економіки. Проте в 2025 році прийнято закон, яким скасовано ГК України. До обґрунтування іншого шляху модернізації господарського законодавства долучилися багато відомих представників науки господарського права [100–102].

Під час дискусій навколо негативних наслідків та ризиків скасування ГК України висловлювалися застереження і щодо загроз для фермерських господарств. Як зазначалося вище, у ГК України фермерським господарствам було присвячено окрему статтю.

Загроза полягала у тому, що первісно у проєкті закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» (реєстр. № 6013 від 09 вересня 2021 р.) було передбачено істотне скорочення організаційно-правових форм господарювання. У разі його прийняття дозволеними залишилися б особисті селянські господарства, сільськогосподарські кооперативи та товариства з обмеженою відповідальністю й акціонерні товариства (ст. 20) [103, 104]. Проте до

другого читання у парламенті цю норму пом'якшили, забезпечуючи, щоб фермерські господарства, які займають ключове місце в українському аграрному секторі, продовжили функціонувати за вже встановленими правилами [105].

Деякими дослідниками звертається увага на невідповідність принципам правотворчої діяльності та засадам нормопроєктування, закріпленим у Законі України «Про правотворчу діяльність», а також встановленим законом вимогам щодо здійснення регуляторної діяльності, техніки нормопроєктування, використаної при підготовці законопроекту № 6013 та прийнятого в результаті закону України [106, с. 21].

Практикуючі юристи оцінюють скасування ГК України як одне з найбільш значущих правових рішень останніх років, яке буде мати негативні наслідки у вигляді прийняття рішення про реорганізацію або ліквідацію для суб'єктів господарювання незалежно від форми власності, створених в організаційно-правовій формі підприємства, однак не вбачають загроз для функціонування кооперативів або фермерських господарств, оскільки щодо них прийнято профільні закони [107]. З викладеним частково можна погодитися з огляду на ст. 83 ЦК України, згідно з ч. 1 якої формами юридичних осіб є товариства, установи та інші форми, встановлені законом. Проте наведене положення потрібно розглядати системно з іншими положеннями ЦК України. Так, згідно з ч. 2 ст. 83 ЦК України товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі, а на основі ч. 1 ст. 84 підприємницькі товариства можуть бути створені лише як господарські товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) або виробничі кооперативи чи сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють з метою одержання прибутку.

Отже, сільськогосподарські кооперативи безпосередньо згадуються як приналежні до підприємницьких товариств, у той час як фермерські господарства після скасування ГК України стають організаційною формою ведення підприємницької діяльності, про яку не згадується на рівні кодифікованого акта. Водночас науковці небезпідставно звертають увагу на проблематику

співвідношення загального законодавства, зокрема норм ЦК України, з нормами спеціальних законів, підґрунтя для якої складає судова практика [108]

Актом господарського законодавства, що впливає на правовий статус фермерського господарства, є Кодекс України з процедур банкрутства [109], у ст. 95 якого закріплено особливості банкрутства фермерського господарства. З урахуванням наведених у попередньому підрозділі видів фермерських господарств вочевидь потребують конкретизації, чи на всі фермерські господарства поширюються положення ст. 92, адже в інших статтях цього Кодексу йдеться про процедури банкрутства фізичної особи - підприємця.

З поміж інших актів господарського законодавства, дія яких поширюється на здійснення фермерськими господарствами прав та обов'язків, потрібно назвати закони України: «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» від 21 грудня 2000 р., згідно з яким фермерські господарства згадуються серед суб'єктів малого підприємництва (ст. 1) [110]; «Про ціни та ціноутворення» від 21 червня 2012 р., «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» від 22 березня 2012 р. та інші.

Частиною галузевого законодавства, яке формує законодавчу основу правового статусу фермерського господарства, виступають акти земельного законодавства і зокрема норм ЗК України. Потрібно звернути увагу на положення ст. 31 названого Кодексу, якою закріплюється склад земель фермерського господарства і положення якої тотожні положенням ст. 12 Закону. Також важливими є положення ст. 32, якою закріплюється право громадян України – членів фермерського господарства на приватизацію раніше наданих їм у користування земельних ділянок, та ст. 118, якою визначається порядок безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами; ст. 33, в якій закріплено право використовувати земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства, для ведення фермерського господарства; ст. 89, згідно з якою на земельні ділянки членів фермерського господарства поширюється право спільної сумісної власності, якщо інше не передбачено угодою між ними; ст. 93, в якій встановлено спеціальні строки оренди земельних ділянок сільськогосподарського

призначення для ведення фермерського господарства; ст. 121, в якій встановлюються норми безоплатної передачі земельних ділянок громадянам у власність для ведення фермерського господарства, та норми інших статей ЗК України щодо володіння, користування і розпорядження землею.

Також земельні відносин фермерських господарств підпадають під дію актів земельного законодавства щодо землеустрою, оренди та охорони землі.

Ще однією галуззю є податкове законодавство. Податковий кодекс України (далі – ПК України) доповнено положеннями, що враховують види фермерських господарств, встановлюють для них спеціальні норми при обчисленні мінімального податкового зобов'язання щодо земельних ділянок, визначають платників рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин, унормовують спрощену систему оподаткування, надаючи право фермерським господарствам всіх видів бути платниками єдиного податку четвертої групи.

Акти галузей екологічного, трудового, сімейного законодавства також впливають на визначення правового статусу фермерського господарства.

Самостійну групу в галузевому законодавстві становлять норми актів аграрного законодавства, які поширюються на фермерські господарства. Крім вищеназваних потрібно згадати закони України: «Про пестициди та агрохімікати» від 2 березня 1995 р., «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 9 лютого 2012 р., «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» від 18 травня 2017 р., «Про інформаційно-комунікаційну систему "Державний аграрний реєстр"» від 19 вересня 2024 р., а також законодавчі акти, якими регулюється здійснення певних видів сільськогосподарської діяльності тощо.

Важливою частиною аграрного законодавства є акти стратегічного характеру щодо розвитку сільського господарства та фермерських господарств зокрема [111, с. 74]. Так, Урядом затверджено Стратегію розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та операційний план заходів

з її реалізації у 2025-2027 роках, в яких декларується сприяння розвитку фермерських і сімейних господарств, фермерів-початківців [112].

Спеціальне законодавство в законодавчій основі правового статусу фермерських господарств невід'ємною частиною аграрного законодавства. В науковій та фаховій літературі фермерське законодавство розглядають інститутом або підгалуззю аграрного законодавства, але мають спільну думку щодо того, що воно складається з Закону України «Про фермерське господарство» та низки підзаконних актів, присвячених регулюванню питань щодо організації та діяльності фермерських господарств [26, с. 117].

Виділення трьох груп нормативно-правових актів, якими визначається господарсько-правовий статус фермерського господарства, зумовлений комплексним характером відносин, які мають місце під час утворення фермерського господарства та здійснення ним діяльності.

На сьогодні центральне місце фермерського законодавства займає Закон України «Про фермерське господарство», який було прийнято з метою створення правового підґрунтя для реалізації громадянами ініціатив у сфері сільськогосподарського виробництва з одночасним забезпеченням раціонального використання й охорони земель сільськогосподарського призначення, наданням правового та соціального захисту членам таких господарств.

Зміст чинного Закону дозволяє зробити висновок про зміну підходів до сутності і юридичних ознак фермерського господарства, спрощення порядку створення цих господарств, урізноманітнення їх видів, удосконалення форм і способів стимулювання та підтримки розвитку сімейних фермерських господарств.

Аналіз положень Закону вказує на проведену роботу щодо узгодження його норм з нормами законів, які регулюють суміжні питання, зокрема шляхом викладу у Законі норм щодо надання земельних ділянок для ведення фермерського господарства із земель державної або комунальної власності, державної реєстрації цього господарства, надання їм допомоги, обліку трудової діяльності у фермерському господарстві та деяких інших бланкетним способом.

Не викликає заперечення твердження Н. О. Багай, що належне законодавче забезпечення є умовою ефективного функціонування фермерських господарств як самостійних суб'єктів господарювання [26, с. 115]. Водночас чинний Закон не позбавлений окремих недоліків, неузгодженостей та прогалин, на які зверталася увага в науковій і фаховій літературі та судовій практиці [113;114]. На сучасному етапі, узагальнюючи наявні зауваження, можна виокремити такі ключові проблеми. Однією з них є неузгодженість між положеннями цього Закону та Закону про державну реєстрацію щодо порядку державної реєстрації фермерського господарства. Так, згідно з ч. 1 ст. 8 Закону, передумовою державної реєстрації фермерського господарства є набуття громадянином України або кількома громадянами права власності чи користування земельною ділянкою з метою створення такого господарства. Натомість у чинних редакціях статей 17, 18 Закону про державну реєстрацію відсутня вимога щодо подання документів, які підтверджують виконання зазначеної умови [115]. Хоча цю неузгодженість навряд чи можна визнати істотною перешкодою для державної реєстрації, воно здатне ускладнити праворозуміння та вводити в оману громадян, які бажають заснувати фермерське господарство і розпочинають вивчати відповідне законодавство.

Ще одна неузгодженість простежується між положеннями Закону та Кодексу України з процедур банкрутства. З аналізу ч. 9 ст. 95 згаданого Кодексу випливає, що ліквідаційна маса фермерського господарства формується з майна, яке перебуває у спільній сумісній власності членів господарства або набуто для його потреб за рахунок спільних коштів членів. Водночас ці приписи не узгоджуються з приписами ч. 1 ст. 21 Закону, відповідно до якої фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах майна, що є власністю самого господарства, та ч. 2 ст. 36, якою передбачено, що на задоволення вимог кредиторів спрямовуються кошти, отримані від продажу майна фермерського господарства. Отже, у положеннях Кодексу фактично не враховується правовий статус фермерського господарства як юридичної особи, що самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Крім того, положення ч. 2 ст. 36 Закону потребують актуалізації, оскільки містять відсилку до Закону України «Про відновлення

платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», який втратив чинність, замість чинного Кодексу України з процедур банкрутства.

Деякі положення Закону мають неконкретний або надто загальний характер. Перш за все, слід визнати правоту дослідників в тому, що Закон не містив і містить чіткої вказівки на те, чим є фермерське господарство, чи є воно організаційно-правовою формою господарювання [3, с. 13]. Водночас положення Закону не заперечували такої можливості. З урахуванням положень законодавства на практиці було сформовано уявлення про фермерське господарство як про спеціальну організаційно-правову форму юридичної особи для здійснення сільськогосподарської діяльності.

Крім цього неконкретними оцінюються положення щодо: порядку формування майна фермерського господарства зі статусом юридичної особи; визначення прав та обов'язків його членів, зокрема щодо управління господарством або припиненні членства; функціонування загальних зборів як вищого органу управління фермерським господарством, вимог до голови господарства, зокрема можливості призначення на цю посаду особи, яка не є членом господарства, та інші. Потрібно зауважити, що Законом передбачено доволі широке коло питань, які підлягають врегулюванню на рівні статуту фермерського господарства. Очевидно, що такий підхід зумовлений сімейно-родинним характером правовідносин у фермерському господарстві та прагненням уникнути надмірного формалізму в їхньому правовому оформленні. Проте судова практика засвідчує, що в багатьох справах виникають спори з приводу питань, які не були належним чином урегульовані статутом. У таких випадках суди змушені заповнювати прогалини шляхом тлумачення загальних положень Закону або застосування аналогії закону, звертаючись зокрема до Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (далі – Закон про ТОВ та ТДВ), оскільки ним встановлено правовий статус юридичної особи, учасники (члени) якої мають корпоративні права. В судовій практиці ця тенденція має стійкий характер при вирішенні спорів, пов'язаних з членськими відносинами в фермерському господарстві. ВП ВС з огляду на те, що питання виходу члена зі

складу фермерського господарства неврегульоване ані статутом ФГ «Сонечко», ані Законом України «Про фермерське господарство», ані іншими нормативними актами, то до вказаних правовідносин слід застосовувати правові норми цивільного законодавства, які регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону) відповідно до ч. 1 ст. 8 ЦК України, зокрема близькі за змістом приписи Закону України «Про господарські товариства» [47]. Пізніше КГС ВС підтвердив можливість застосування як аналогії закону положень Закону про ТОВ та ТДВ при розгляді позовної заяви про визнання недійсним протоколу загальних зборів членів фермерського господарства «Явір» та Статуту в новій редакції [116].

Водночас, аналіз судової практики вказує, що рішення про застосування аналогії і вибір закону здійснюється судом для кожної конкретної справи. Так, розглядаючи касаційну скаргу на рішення Господарського суду Кіровоградської області та постанову Центрального апеляційного господарського суду щодо визначення розміру частки ОСОБА_1 у статутному капіталі фермерського господарства «Клава», перейменованого в подальшому на фермерського господарства «Підводний світ», що становить 100%. КГС ВС дійшов висновку про відсутність підстав для застосування за аналогією механізму відчуження частки у статутному капіталі, визначеного ст. 21 Закону про ТОВ та ТДВ [117].

За такого стану законодавства та правозастосування цікавою, але неоднозначною, виглядає пропозиція науковців, за якою при заснуванні фермерського господарства особа має обрати і вказати, яким законодавством потрібно буде керуватися при вирішенні спорів – кооперативним або корпоративним, якщо Закон не врегулює відповідні спірні питання. До того, пропонується в якості обов'язкової вимоги до статуту фермерського господарства встановити обов'язковість посилання на обране законодавство [3, с. 38]. Вбачається, що з метою забезпечення цілісного законодавчого регулювання відносин щодо фермерського господарства, врахування особливостей правового статусу цього господарства та дотримання принципу правової визначеності більш доцільним буде доопрацювання відповідних положень Закону.

Ще одним недоліком Закону потрібно назвати об'єднання прав та обов'язків фермерського господарства та його членів. Положення ч. 1 ст. 14 Закону, а саме «Фермерське господарство та його члени відповідно до закону мають право ...», закладає підставу потенційного конфлікту між фермерським господарством як самостійним суб'єктом правовідносин та його членами, а також між самими членами щодо бачення і способу реалізації певного права. Об'єднання в одному приписі прав юридичної особи та фізичних осіб (її членів) суперечить принципам правової визначеності та юридичної техніки. Проблемними є і положення ст. 15 Закону з назвою «Обов'язки фермерського господарства та його членів», в якій фактично йдеться про обов'язки фермерського господарства та власників земельних ділянок. Крім того, положення ч. 1 цієї статті, а саме «Фермерські господарства, у власності яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства відповідно до закону» викладено некоректно з кількох причин: а) не встановлено жодних обов'язків саме для членів господарства, попри назву статті; б) не повна узгодженість з нормами ЗК України, відповідно до яких земельні ділянки для ведення фермерського господарства надаються громадянам України, а не фермерським господарствам як юридичним особам; в) не врахування можливості створення господарства на орендованих землях, звужуючи зміст обов'язків лише до тих господарств, які є власниками земель.

Серед недоліків Закону потрібно вказати на незавершеність законодавчого визначення правового статусу сімейних фермерських господарств та цих господарств без статусу юридичної особи. На них звертав увагу В. Ю. Уркевич, зазначаючи, що допущено значну кількість неточностей, що негативно впливатимуть на практику ведення сімейних фермерських господарств [67, с. 73].

При аналізі чинної редакції Закону виникає питання, які положення Закону поширюються на всі фермерські господарства, оскільки очевидним є те, що норми, які регулюють земельні, майнові, трудові відносини, права та обов'язки фермерського господарства та його членів, порядок припинення діяльності фермерських господарств та інші аспекти, переважно сформульовані з урахуванням особливостей юридичних осіб. Водночас сімейні фермерські

господарства без статусу юридичної особи мають особливу організаційно-правову природу, що поєднує елементи як фермерського господарства, так і діяльності фізичної особи – підприємця. Відсутність чітко окресленої межі дії норм Закону щодо таких господарств створює правову невизначеність. Це, своєю чергою, породжує питання щодо допустимості та доцільності застосування до них положень законодавства, яке регламентує діяльність фізичних осіб – підприємців, а також щодо достатності такого регулювання для забезпечення ефективного функціонування сімейних фермерських господарств. А. В. Зеліско ставить питання про доцільність цілісного переформатування норм Закону конкретно щодо розмежування правового режиму майна фермерських господарств зі статусом юридичної особи та без нього [118, с. 30]. Крім того виникають питання щодо правової природи договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства, статусу членів такого господарства, елементів, які превалюють у правовому статусі сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи: фермерського господарства чи фізичної особи - підприємця тощо.

Все вищевикладене свідчить про те, що законодавча регламентація правового статусу сімейного фермерського господарства та фермерського господарства без статусу юридичної особи характеризується прогалинами та недосконалістю.

Це вказує на необхідність удосконалення положень Закону щодо ключових аспектів діяльності фермерських господарств, що дозволить зменшити правову невизначеність та забезпечити єдність судової практики, а також щодо правового статусу сімейних фермерських господарств і фермерських господарств без статусу юридичної особи, що забезпечить належну правову основу функціонування таких фермерських господарств і досягнення мети внесення змін до Закону у 2016 році.

За традиційним підходом до структурування джерел права до них відносяться і локальні нормативно-правові акти, зокрема статuti юридичних осіб [119, с. 141]. З огляду на це, не лише обґрунтованим, а й необхідним є включення статутів фермерських господарств до системи джерел, що визначають правовий статус таких господарств. Статут виконує не лише формальну, а й сутнісну функцію

конкретизації положень Закону, слугуючи механізмом адаптації загальних норм до специфіки діяльності конкретного господарства.

Саме через статут формується індивідуальна регуляторна модель діяльності фермерського господарства, визначаються умови організації управління, розподілу повноважень між членами, прийняття колективних рішень. Статуту відводиться ключова роль у регулюванні відносин володіння, користування та розпорядження майном, трудових, членських відносин у господарстві, зокрема у встановленні розміру часток, порядку їх виплати при виході учасника або ліквідації господарства, а також у процедурних аспектах припинення, реорганізації фермерського господарства тощо.

На практиці правозастосування негативно позначається вирішення судових спорів з використанням аналогії закону. Тому необхідно знайти більш дієвий спосіб забезпечення відображення та розвитку положень Закону у статутах конкретних фермерських господарств. Доцільною видається розробка та офіційне затвердження модельного статуту фермерського господарства аналогічно до практики затвердження модельних статутів сільськогосподарського кооперативу, що діє з метою отримання прибутку, модельного статуту товариства з обмеженою відповідальністю. Модельний статут міг би виступити зразком належного, відповідно до Закону правового оформлення внутрішніх відносин, мінімізувати правові ризики залишення певних питань поза правовим регулюванням, забезпечити єдність у правозастосуванні та значно полегшити процедуру створення фермерського господарства особам, які створюють фермерське господарство вперше, не маючи належного правового супроводу.

Задекларований в Конституції України курс на євроінтеграцію, кінцевою метою якого має стати вступ до ЄС, зумовлює необхідність проведення порівняльного аналізу правового регулювання відносин фермерства в ЄС.

Для забезпечення рівних умов розвитку аграрного сектора в ЄС певний час реалізується Спільна аграрна політика (далі – САП), якій властива багатофункціональність, що охоплює підтримку прибутковості виробників сільськогосподарської продукції, захист довкілля, розвиток сільських територій,

виробництва безпечної та якісної продукції. Правову базу САП формує значна кількість регламентів і директив, спрямованих на унормування питань підтримки товаровиробників, субсидіювання виробництва, охорони довкілля, функціонування аграрного ринку ЄС [120, с. 248]. Щодо фермерських господарств в контексті реалізації САП варто відмітити:

- Регламент Ради (ЄС) № 1217/2009 від 30 листопада 2009 р. про створення мережі для збору даних бухгалтерського обліку про доходи та господарську діяльність аграрних господарств у Європейському Союзі, в якому є визначення терміну «фермер» як фізичної особи, яка відповідає за поточне управління аграрним господарством, що застосовне для цілей цього Регламенту [121];

- Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2018/1091 від 18 липня 2018 р. про інтегровану статистику фермерських господарств і скасування регламентів (ЄС) № 1166/2008 та (ЄС) № 1337/2011, яким зокрема закріплено положення, що «фермерське господарство» або «аграрне господарство» означає єдину одиницю, як в технічному, так і в економічному плані, яка має єдине управління та здійснює економічну діяльність у секторі сільського господарства» і яке застосовується для цілей цього Регламенту [122];

- Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1307/2013 від 17 грудня 2013 р. про запровадження правил для прямих виплат фермерам за схемами підтримки в рамках спільної сільськогосподарської політики та про скасування Регламенту Ради (ЄС) № 637/2008 та Регламенту Ради (ЄС) № 73/2009 [123], в якому закріплено визначення терміну «фермер», що було проаналізовано вище.

Уваги заслуговує також Європейська конвенція про соціальний захист фермерів від 6 травня 1974 р. [124], в якій закріплюються зобов'язання держав вживати заходів до покращення життєвих і соціальних умов життя фермерів, надання їм привілеїв, зокрема довгострокових позик, у тому числі з низькою ставкою, субсидій, та створення можливостей фермерам продовжувати займатися сільськогосподарською діяльністю у визначених нею зонах та одночасно сприяти догляду і захисту сільської місцевості, охороні природи, розвитку місць відпочинку та розваг, а також підтриманню належного демографічного балансу в цих зонах.

Отже, в ЄС визначення терміну «фермер» містяться в різних актах ЄС, прийнятих на виконання САП, і мають функціональний або цільовий контекст, зокрема для відокремлення переліку суб'єктів господарювання, які мають право на отримання державної підтримки або для інших конкретних цілей САП. Натомість в Україні термін «фермер» має скоріше економічне, практичне, побутове значення для відокремлення осіб, які займаються сільськогосподарським виробництвом від інших видів діяльності, а фермерське господарство є самостійним суб'єктом господарювання та організаційно-правовою формою господарювання. У зв'язку з цим та з огляду на євроінтеграційний шлях України деякими дослідниками висловлювалися пропозиції щодо істотної перебудови фермерського законодавства для легалізації терміну «фермер» [125, с. 236]. Водночас Україною шлях з відокремлення фермерських господарств та встановлення особливостей правового статусу цих суб'єктів господарювання обрано від початку проголошення незалежності. Підхід України потрібно розглядати як спробу сформувати національну стабільну та структурно самостійну модель сільськогосподарського виробництва, що потенційно забезпечує високий рівень правової визначеності та системності фермерського та аграрного законодавства загалом. При цьому важливо завершити процес гармонізації законодавства України щодо фермерських господарств з правом ЄС, зокрема в контексті реалізації САП, на шляху України до європейської інтеграції.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що генезис законодавчої основи господарсько-правового статусу фермерського господарства складається з трьох періодів, протягом яких сформовано трирівневу структуру та зміст сучасної законодавчої основи ведення фермерського господарства.

Окреслено напрями удосконалення законодавчого регулювання ведення фермерського господарства з метою забезпечення верховенства права і юридичної визначеності норм.

Запропоновано затвердження модельного статуту фермерського господарства як спосіб подолання правової невизначеності у питаннях організації та ведення фермерського господарства.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. У господарському праві поняття фермерського господарства є комплексним, що сформоване на досвіді історичного розвитку, законодавчих та наукових положеннях стосовно визначення цього поняття та відображає реальний стан практики правозастосування.

Поняття фермерського господарства охоплює суб'єктів господарювання зі статусом юридичної особи або статусом фізичної особи - підприємця, які здійснюють діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва і мають специфічні ознаки, які дозволяють відокремити їх від інших суб'єктів господарювання.

Водночас поняття фермерського господарства позначає організаційно-правову форму, яку громадяни обирають для самостійного або спільного з членами сім'ї та/або родичами здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції.

Сімейні фермерські господарства, утворені у формі фізичної особи - підприємця, мають комплекс юридичних особливостей, які не притаманні традиційному розумінню цієї форми господарювання, а саме: наявність установчого документа, можливість спільної діяльності членів сім'ї, формування складеного капіталу, обмеження щодо використання найманої праці. Ці ознаки свідчать, що їх правова природа не зводиться лише до статусу підприємця, а дозволяє визначати саме фермерське господарство їх родовим поняттям.

Поняття фермерського господарства пропонується визначити як самостійний суб'єкт господарювання, створений громадянином самостійно або спільно з членами однієї сім'ї та/або родичами для здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції в порядку, передбаченому законами України.

2. Класифікація фермерських господарств проведена за загальними критеріями, що застосовуються для групування суб'єктів господарювання та суб'єктів аграрного господарювання на види (юридичний статус, форма власності,

мета здійснення діяльності, спосіб організації діяльності, економічні показники, походження капіталу, організаційно-правова форма юридичної особи) дозволила визначити місце фермерських господарств серед суб'єктів господарювання, розкрити їх юридичні, економічні та функціональні особливості.

Найбільш прийнятними підставами для класифікації фермерських господарств з метою виділення їх значимих юридичних характеристик, є: організаційно-правова форма господарювання (юридична особа або фізична особа - підприємець); належність до сімейного фермерського господарства (може бути утворено зі статусом юридичної особи або нього); критерії доступу до різних видів державної підтримки (тривалість, умови, види діяльності тощо).

З метою адаптації законодавства України до права ЄС та створення підґрунтя для застосування засад Спільної аграрної політики ЄС пропонується закріпити у Законі України «Про фермерські господарства» критерії віднесення фермерських господарств до видів активних фермерських господарств та молодих фермерів.

3. Генезис законодавчої основи господарсько-правового статусу фермерського господарства після набуття Україною незалежності складається з трьох періодів: перший період (з 1990 року по травень 2003 року) характеризується становленням інституційної та майнової основи ведення селянського (фермерського) господарства; другий період (з червня 2003 року по квітень 2016 року), протягом якого відбувалося удосконалення визначення господарсько-правового статусу такого господарства; третій період (з травня 2016 року і дотепер), в межах якого розширено організаційно-правові форми ведення фермерського господарства, удосконалюється законодавче визначення певних елементів правового статусу цих господарств та регулювання механізмів їх державної підтримки.

Структуру та зміст сучасної законодавчої основи ведення фермерського господарства складають три рівні нормативно-правових актів, які комплексно визначають його господарсько-правовий статус: рівень загального законодавства (Конституція України, положення ЦК України, СК України, інших актів законодавства, акти ЄС, зокрема Регламенти Європейського парламенту і Ради

(ЄС), Регламенти Ради (ЄС); рівень галузевого, зокрема господарського, земельного, податкового, аграрного та іншого законодавства України; рівень спеціального законодавства (Закон України «Про фермерське господарство» та відповідні підзаконні акти).

Напрямами удосконалення законодавчого регулювання відносин ведення фермерського господарства з метою забезпечення верховенства права і юридичної визначеності норм є: а) подолання прогалин Закону України «Про фермерське господарство» (уточнення правової природи цього господарства, завершення регламентації особливостей сімейного фермерського господарства та правового статусу фермерського господарства зі статусом юридичної особи або фізичної особи - підприємця, розмежування прав й обов'язків господарства та його членів, уточнення права членів на участь в управлінні); б) узгодження положень Закону України «Про фермерське господарство» з нормами іншого законодавства, зокрема у питаннях порядку державної реєстрації фермерських господарств, підстав припинення ведення фермерських господарств, формування ліквідаційної маси у процедурі банкрутства тощо; в) завершення процесу гармонізації законодавства щодо фермерських господарств з правом ЄС на шляху України до європейської інтеграції.

Способом подолання правової невизначеності у питаннях організації та ведення фермерського господарства запропоновано затвердження модельного статуту як регуляторної моделі цього господарства, в якому будуть запропоновані стандартизовані рішення щодо регулювання відносин з формування майнової основи, здійснення управління господарством, членських і трудових відносин, ліквідації та реорганізації господарства.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

2.1 Організація та припинення ведення фермерського господарства

На загальнодержавному рівні мета створення фермерських господарств полягає у збільшенні обсягів продовольчих фондів держави і підвищенні добробуту сімей селян шляхом заохочення їхньої участі в підприємницькій діяльності в сфері сільського господарства, максимально ефективного та екологічного використанні земельних ресурсів [9, с. 239]. Досягнення цієї мети значною мірою залежить від належного законодавчого регулювання відносин з організації ведення фермерського господарства в обраній організаційно-правовій формі, щоб забезпечити максимально легке та швидке входження в цю сферу діяльності громадян, які мають бажання займатися виробництвом товарної сільськогосподарської продукції. Не менш важливим є належне врегулювання відносин припинення ведення фермерського господарства. Водночас на практиці мають місце певні проблемні питання як при організації ведення фермерського господарства, так і при його припиненні.

Спеціальну законодавчу основу відносин з організації ведення фермерського господарства та його припинення складають положення Закону України «Про фермерське господарство», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» та деяких інших нормативно-правових актів. Також на ці відносини поширюються норми ЦК України щодо умов реалізації права фізичної особи на здійснення підприємницької діяльності (ст. 50), щодо створення юридичних осіб, їх установчих документів, найменування, державної реєстрації (статті 87–90). Спеціальне законодавство не є досконалим, оскільки не охоплює всі практичні питання, пов'язані з цими відносинами, а норми

загального законодавства не повною мірою враховують особливості цих відносин, тому не можуть подолати прогалини законодавчого регулювання.

Проблематику відносин щодо утворення та припинення суб'єктів господарювання досліджували, зокрема О. М. Зубатенко, В. С. Петренко, В. Ю. Уркевич, Н. В. Щербакова та інші. Водночас потребують наукового аналізу питання організації та припинення ведення фермерського господарства.

На підставі вже проведеного аналізу можна стверджувати, що організація ведення фермерського господарства безпосередньо пов'язана з тим, чи буде діяти це господарство як юридична особа, чи як фізична особа - підприємець. У господарсько-правовій літературі використовується термін «утворення», під яким розуміють урегульовані нормами господарського права умови фактичного виникнення і легітимації суб'єкта господарювання [20, с. 104]. Ці умови залежать від обраної організаційно-правової форми господарювання, наявності спеціальних вимог, способу утворення, зокрема якщо йдеться про юридичну особу, то такими способами є засновництво або реорганізація. На основі законодавчих положень виділяють загальний і спеціальний, добровільний і примусовий порядок утворення суб'єкта господарювання [35, с. 106; 126, с. 57].

У минулому порядок утворення фермерських господарств належав до спеціальних. Так, на всіх етапах регулювання відносин ведення фермерського господарства незмінним залишається положення, за яким право на створення такого господарства мають громадяни України. Протягом тривалого періоду у законодавстві існувала норма, що передбачала професійний відбір громадян, які виявили бажання створити фермерське господарство. Відповідно до ст. 6 Закону в редакції до 7 липня 2011 р. цей відбір проводила районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств, склад якої формувався і затверджувався районною (міською) радою. На виконання наведеного положення Закону у 2003 році Міністерством аграрної політики України та Міністерством праці та соціальної політики України було прийнято спільний наказ, яким затверджено положення про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств [127] (втратив чинність 9 грудня 2011 р.).

У розвиток положень ст. 6 Закону цим наказом встановлювалося, що громадянин, який бажав створити фермерське господарство, мав подати до професійної комісії заяву, в якій зазначити бажані розміри і місце розташування земельної ділянки, кількість членів фермерського господарства, та додати до заяви документи, якими підтверджувалися наявність у нього достатнього досвіду роботи в сільському господарстві або необхідної сільськогосподарської кваліфікації. Згідно з Законом значення висновку професійної комісії про наявність у громадянина достатнього досвіду роботи в сільському господарстві або необхідної сільськогосподарської кваліфікації полягало у тому, що такий висновок виступав умовою для державної реєстрації фермерського господарства і надання (передачі) громадянину у власність або оренду земельних ділянок для ведення цього господарства із земель державної і комунальної власності (ч. 3 ст. 6).

З метою спрощення умов організації ведення фермерського господарства Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань створення та діяльності фермерських господарств» від 16 червня 2011 р. професійний відбір громадян було скасовано шляхом виключення з Закону статті 6. Одночасно було внесено зміни до ст. 7 Закону, за якими для отримання земельної ділянки із земель державної і комунальної власності громадянин мав подати заяву, і додати до неї документи, що підтверджують досвід роботи у сільському господарстві або наявність освіти, здобутої в аграрному навчальному закладі. При цьому КМУ мав затвердити перелік документів, якими можна було підтвердити досвід роботи у сільському господарстві [128]. Свого часу О. Д. Костур висловив пропозицію, що ст. 7 потрібно було доповнити вимогою, щоб громадянин подавав програму ведення сільськогосподарського виробництва майбутнім фермерським господарством [17, с. 176], що могло розглядатися як певний бізнес-план і підтвердження професійності громадянина. Вбачається, що встановлення вимоги до професійного рівня громадян, які бажали вести фермерське господарство, було обумовлено декількома чинниками, зокрема прагненням забезпечити здійснення сільськогосподарського виробництва на професійних засадах як однієї з ознак

господарської діяльності та раціональне використання сільськогосподарських земель, які є обмеженими та найбільш цінними земельними ресурсами.

Вимога професійного відбору серед громадян, які бажали вести фермерське господарство, зберігалася до прийняття у 2016 році Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств», яким ст. 7 Закону було викладено в новій редакції. В чинних положеннях Закону відсутні будь-яких умови щодо освіти, досвіду роботи, інших професійних компетентностей або інших вимог до громадян, які бажають вести фермерське господарство. Це відповідає конституційним та цивільно-правовим положенням щодо права всіх громадян на зайняття підприємницькою діяльністю.

Викликає інтерес унормування цього питання в інших країнах. З урахуванням підходу до визначення терміну «фермер» в праві ЄС в країнах-членах ЄС здебільшого не висувають професійних вимог до осіб, які бажають займатися сільськогосподарським виробництвом. Виключення складає Польща, де для створення фермерського господарства громадянин повинен мати сільськогосподарську кваліфікацію або відповідну практику, проживати не менше п'яти років в муніципалітеті, де розташована хоча б одна ділянка господарства [79, art. 6]. Натомість у Молдові, як і в Україні, спеціальних вимог до громадян, які бажають вести фермерське господарство, не висувається. Згідно з ст. 9 Закону Республіки Молдова «Про селянські (фермерські) господарства» заснувати таке господарство має право фізична особа з 18-тирічного віку з повною дієздатністю, яка має на праві власності земельну ділянку [80, ст. 9].

На теперішній час в Україні умовою утворення фермерського господарства можна вважати наявність земельної ділянки сільськогосподарського призначення, оскільки Закон пов'язує можливість державної реєстрації фермерського господарства з набуттям громадянином або кількома громадянами України у власність або в користування такої земельної ділянки (ст. 8). Тобто громадяни, які мають намір організувати ведення фермерського господарства, але не мають у

власності чи користуванні (зокрема, на умовах оренди) відповідної земельної ділянки, повинні спершу набути права на землю у встановленому законом порядку.

На відміну від інших суб'єктів аграрного господарювання, зокрема аграрних господарських товариств, для яких першооснову складають організаційні правовідносини, для фермерських господарств визначальне значення мають саме земельні правовідносини, оскільки надання земельної ділянки є первинною умовою їх функціонування [129, с. 10].

У науці аграрного права на підставі положень Закону сформовано позицію, відповідно до якої набуття земельної ділянки сільськогосподарського призначення у власність або в оренду розглядається як необхідна умова створення фермерського господарства або як юридична основа його діяльності [18, с. 171]. Наукова позиція, за якою отримання земельної ділянки у власність або користування є правовстановлюючим фактом та юридичним підґрунтям для створення та подальшого функціонування фермерського господарства підтримана поділяється багатьма дослідниками [130, с. 172; 131, с. 141].

Станом на сьогодні ведення фермерського господарства допускається не лише на землях з цільовим призначенням для ведення фермерського господарства, але й для товарного сільськогосподарського виробництва або особистого селянського господарства. Правове регулювання порядку набуття громадянами земельних ділянок для створення фермерського господарства міститься в Законі та деталізується у ЗК України. Так, громадянин України має право безоплатно отримати у власність земельну ділянку для ведення фермерського господарства з відповідним цільовим призначенням у межах розміру земельної частки (паю).

Водночас приписи ст. 8 Закону не кореспондують з положеннями Закону про державну реєстрацію, оскільки в його чинній редакції в переліку документів для державної реєстрації юридичної особи або фізичної особи - підприємця відсутня вимога щодо подання документів, які підтверджують наявність земельної ділянки (статті 17, 18). Серед підстав для відмови в державній реєстрації не вказано про відсутність таких документів. Таким чином, станом на сьогодні наявність земельної ділянки сільськогосподарського призначення для організації ведення

фермерського господарства має важливе економічне значення, оскільки земля є основним ресурсом для зайняття товарним сільськогосподарським виробництвом. Проте положення ст. 8 Закону, за яким державна реєстрація фермерського господарства відбувається за умови набуття громадянином або кількома громадянами України права власності або користування земельною ділянкою, не може вважатися юридичною умовою для державної реєстрації такого господарства.

Змістовно порядок утворення суб'єкта господарювання охоплює такі етапи, як: прийняття та належне оформлення рішення про утворення, яке є правовою підставою утворення і приймається власником (власниками) майна або іншими суб'єктами у визначених законом випадках [19, с. 64-65]; формування первинної майнової основи, підготовка установчих документів та державна реєстрація згідно з Законом про державну реєстрацію.

У науковій площині висловлено думку, що заснування суб'єкта господарювання представляє собою фактичний (юридичний) склад, в який входять такі юридичні факти, як: волевиявлення засновника щодо створення суб'єкта господарювання; угоду засновників про його створення, тобто засновницький договір, договір про створення суб'єкта господарювання або ненормативний правовий акт уповноваженого органу державної влади чи місцевого самоврядування, що оформлює рішення суб'єкта публічного права, який є засновником юридичної особи; затвердження статуту; обрання органів управління; правочини засновників, спрямовані на формування статутного капіталу створюваного суб'єкта господарювання [132, с. 9]. Відповідні елементи мають місце і при організації ведення фермерського господарства.

Залежно від організаційно-правової форми та/або виду господарської діяльності утворення суб'єктів господарювання може відбуватися за спеціальним порядком, яким передбачено особливості проходження певних етапів або додаткові етапи утворення юридичної особи.

Наразі у Законі закріплено особливості проходження певних етапів утворення фермерського господарства. Доречно зазначити, що деякі дослідники, спираючись на положення Закону, ПК України та інших законів України,

висловлюють думку щодо створення сімейного фермерського господарства лише через державну реєстрацію фізичної особи - підприємця [3, с. 64]. Проте в якості контраргументів можна наводити норму ч. 5 ст. 1 Закону, в якій прямо вказано, що сімейні фермерські господарства можуть бути і зі статусом юридичної особи. Враховуючи, що фермерське господарство може бути створено як юридична особа або як фізична особа - підприємець, потрібно дослідити порядок утворення фермерських господарств обох видів.

В утворенні суб'єкта господарювання одним з найважливіших є питання, хто має право на його створення. В Україні сталим є підхід до надання права утворення фермерського господарства дієздатним громадянам України, які досягли 18-річного віку та виявили бажання створення такого господарства (ч. 1 ст. 5 Закону). Положення щодо виявлення громадянином бажання створити фермерське господарство можна тлумачити як готовність пройти загальні процедури легалізації такого господарства в обраній організаційно-правовій формі – зі статусом юридичної особи або як фізичної особи - підприємця.

Увагу дослідників привертає норма Закону, якою встановлено вимогу приналежності фізичної особи до громадянства України. Наявність такого обмеження фахівці пояснюють нормами ЗК України щодо заборони іноземним громадянам та особам без громадянства мати у власності землі сільськогосподарського призначення, а також передбаченими заходами державної підтримки вітчизняних аграрних товаровиробників [43, с. 124].

Враховуючи, що ведення фермерського господарства може здійснюватися шляхом державної реєстрації фізичної особи - підприємця, постає питання про можливість застосування загальних положень ЦК України, за якими право на зайняття підприємницькою діяльністю має фізична особа з повною цивільною дієздатністю (ст. 50) та за якими повна цивільна дієздатність може набуватися до настання 18-ти років. На сьогоднішній день однозначної відповіді немає. Наприклад, на сайтах деяких органів місцевого самоврядування при описі алгоритму створення сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи у переліку документів, які необхідно подати державному реєстратору,

вказується нотаріально засвідчена письмова згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника чи органу опіки та піклування для фізичної особи, яка досягла шістнадцяти років і має бажання займатися підприємницькою діяльністю, але не має повної цивільної дієздатності [133]. Натомість на сайтах інших громад зазначається про необхідність подання лише заяви про державну реєстрацію фізичної особи підприємцем та договору (декларації) про створення фермерського господарства [134, 135]. Вдаючись до системного аналізу положень ЦК України та Закону можна зробити висновок, що норми Закону мають спеціальний характер, тому право на створення фермерського господарства виникає саме з 18-ти років.

Фермерське господарство може бути створено кількома громадянами України за умови, що вони є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону. Для фермерського господарства коло членів сім'ї та родичів окреслено у ч. 3 ст. 3 Закону, а для сімейного фермерського господарства – у ст. 3 СК України [136].

Науковці висловлюють певні застереження щодо застосування виключно критеріїв визначення членів сім'ї, закріплених у ст. 3 СК України, вважаючи їх неприйнятними для цілей створення сімейного фермерського господарства, оскільки вони не враховують особливості ведення такого господарства, закладені Законом. Дослідники пропонують здійснювати розширене тлумачення положень ст. 3 СК України, використовуючи критерії членів сім'ї сукупно з положеннями Закону щодо регулювання відносин із ведення фермерського господарства, а не тільки сімейних відносин. Вони зосереджують увагу на тому, що для цілей ведення сімейного фермерського господарства його членами можуть бути члени окремої сім'ї, а не будь-які особи, що їх коло вужче ніж коло осіб, вказаних у ч. 3 ст. 3 Закону; члени сім'ї мають проживати так, щоб це дозволяло їм на постійній основі працювати у цьому господарстві і перебувати у підприємницьких відносинах, а сімейні відносини відходять на другий план [3, с. 11-12].

Слушним є наголос на тому, що у Законі засновник (засновники) та члени фермерського господарства відокремлені та чітко розрізняються [9, с. 239]. Це підтверджується нормами ст. 3 та інших статей Закону. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону при створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени

сім'ї та родичі можуть стати членами цього господарства після внесення змін до його установчого документа. На відміну від засновників, членами фермерського господарства можуть бути діти від 14-ти років. Як і щодо засновників, щодо членів фермерського господарства В. Ю. Уркевичем піднімається питання про можливість набуття такого статусу іноземцями та особами без громадянства [67, с. 69]. На відміну від громадянства засновників, Закон не містить прямої заборони щодо громадянства членів господарства, тому можна дійти висновку, що це цілком можливо за умови дотримання інших положень Закону.

У питанні засновників і членів варто звернути увагу, що особливістю фермерського господарства є обмеження на членство в ньому громадян, які працюють у ньому за трудовим договором (ч. 1 ст. 3 Закону), а також визначення моменту набуття членства в діючому господарстві після внесення відповідних змін до статуту. Фахівці звертають увагу, що у Законі відсутні норми щодо порядку вступу (прийняття) осіб до членів фермерського господарства, відповідні питання мають знайти регламентацію в статуті (ч. 4 ст. 1 Закону). Деякі автори намагалися пояснити підхід законодавця недоцільністю жорсткого втручання у відносини між членами фермерського господарства, оскільки в їх основі лежать сімейні традиції і правила [137, с. 47]. На відміну від України, у ст. 16 Закону Республіки Молдова «Про селянські (фермерські) господарства» визначено, що прийняття нових членів здійснюється за згоди всіх членів цього господарства. Це положення видається обґрунтованим і може бути запозиченим до вітчизняного Закону.

Таким чином, при організації ведення фермерського господарства незалежно від обраної форми, має бути дотримано умову наявності сімейних та/або родинних відносин між засновниками і членами фермерського господарства. Дотримання цієї умови, як підтверджує практика, має важливе значення при вирішенні питання щодо належності юридичної особи до фермерських господарств. Так, ВП ВС, розглядаючи касаційну скаргу Головного управління Держгеокадастру у Закарпатській області на постанову Західного апеляційного господарського суду за позовом Фермерського господарства «Колос» до Головного управління Держгеокадастру у Закарпатській області, Головного територіального управління

юстиції у Закарпатській області про визнання незаконним та скасування рішення про реєстрацію права власності, мотивованим тим, що було порушено права та інтереси Фермерського господарства «Колос» як правонаступника Колективного сільськогосподарського підприємства «8 Березня», задовольнила її частково. При цьому ВП ВС зробила висновок, що колективне сільськогосподарське підприємство, члени якого не є подружжям, їх батьками, дітьми, які досягли 16-річного віку, іншими родичами, не могло бути перетворене на селянське (фермерське) господарство [138].

В іншому рішенні суду зазначено, що специфіка правового статусу фермерського господарства щодо суб'єктного складу його членів зумовлює неможливість набуття статусу члена господарства юридичними особами та особами, не пов'язаними родинними або сімейними зв'язками з існуючими членами господарства. Поза межами сімейних та/або родинних зв'язків такий суб'єкт господарювання існувати не може [139, 140].

Наступним етапом після визначення кола засновників фермерського господарства є прийняття рішення про його утворення. Примірник оригіналу рішення засновників або його нотаріально засвідчена копія має подаватися у переліку документів для державної реєстрації юридичної особи (ч. 1 ст. 17 Закону про державну реєстрацію). Проте у Законі не закріплено порядку прийняття та оформлення рішення засновників про створення фермерського господарства. Необхідно звернути увагу на те, що у ст. 87 ЦК України, якою визначено загальні питання створення юридичних осіб, також відсутні приписи щодо рішення про створення юридичної особи. У цій статті Кодексу закріплено, що для створення юридичної особи її учасники (засновники) розробляють і викладають письмово установчі документи, які підписуються всіма, якщо законом не встановлено інший порядок їх затвердження. Положення щодо рішення засновників закріплено у ч. 1 ст. 10 Закону про ТОВ та ТДВ, у ст. 7 Закону України «Про кооперацію», в якій розписано порядок його прийняття та оформлення, та деяких інших законах.

Отже, можна зробити висновок, що рішення про створення фермерського господарства зі статусом юридичної особи оформлюється в довільній формі та підписується всіма його засновниками.

Наступним етапом в організації ведення фермерського господарства є розроблення та затвердження установчого документа. На думку В. С. Петренка, установчі документи суб'єкта господарювання є невід'ємним елементом фактичного (юридичного) складу заснування суб'єкта господарювання. [132, с. 9]. З положень чинного законодавства вбачається, що статут є установчим документом для більшості суб'єктів господарювання зі статусом юридичної особи, а для фізичної особи - підприємця не висувається вимоги мати установчий документ. Проте для фермерських господарств у питанні установчого документа Законом передбачено певні особливості, які полягають у необхідності розроблення і затвердження установчого документа незалежно від того, чи буде фермерське господарство створене як юридична особа, чи буде зареєстроване як фізична особа - підприємець. В установчому документі незалежно від його виду мають бути зазначені найменування та місцезнаходження фермерського господарства, предмет і мета його діяльності, органи управління, а також порядок прийняття ними рішень, формування майна (складеного капіталу), вступу до господарства та виходу з нього та інші положення, що не суперечать законодавству України.

Судова практика з розгляду спорів за участі фермерських господарств свідчить про те, що засновники фермерських господарств доволі поверхнево підходять до питання складання статуту, не розкриваючи у ньому визначених Законом питань [141]. Це має результатом неврегульованість певних питань і змушує суди вдаватися до використання аналогії закону, про що йшлося вище.

Досліджуючи це питання, А. Г. Барабаш наголосив на необхідності внесення до статуту фермерського господарства питань про спадкування господарства та частки в його майні, збільшення або зменшення статутного капіталу, порядок визначення розміру частки члена фермерського господарства для застосування цих положень при припиненні членства (при виході з господарства або ліквідації останнього), можливість грошової компенсації майна, що було внесено до

статутного капіталу [43, с. 126]. Викладене ще раз підтверджує доцільність розроблення модельного статуту фермерського господарства.

Окремо потрібно зупинитися на договорі (декларації) про створення фермерського господарства, який є новим установчим документом при організації ведення фермерського господарства у формі фізичної особи - підприємця, тому привертає увагу науковців. Основою для наукового аналізу виступає ст. 8¹ Закону, в якій викладено положення щодо договору (декларації) про створення фермерського господарства. Як зазначає В. Ю. Уркевич вищезгаданими правовими приписами законодавець зробив спробу визначити базові правові засади створення та функціонування в Україні сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи. Науковець стверджує, що змінами до Закону 2016 року фактично запроваджено новий вид аграрно-правового договору, оскільки до цього законодавство такого договору не передбачало. В. Ю. Уркевич логічно ставить питання щодо правової природи цього договору, і робить висновок, що він може бути подібним до засновницьких договорів щодо окремих видів господарських товариств, зазначаючи, що жодних особливостей нотаріального посвідчення договорів про створення сімейних фермерських господарств законодавство України поки що не встановлює [67, с. 72].

Іншої думки дотримується Ю. М. Юркевич, визначаючи правову природу договору про створення сімейного фермерського господарства як договору про спільну діяльність членів сім'ї, які мають певну кваліфікацію та/або професію і бажають виробляти товарну сільськогосподарську продукцію з метою отримання прибутку [142, с. 213]. Цю думку поділяє А. В. Зеліско [118, с. 35]. Деякі автори вважають членів однієї сім'ї, які організували ведення сімейного фермерського господарства шляхом державної реєстрації фізичної особи - підприємця, співпідприємцями цієї сімейної ферми [24, с. 15].

Оцінюючи вищевикладені думки науковців, слід зазначити, що в законодавстві та науці існують аргументи на підтвердження обох з них. З одного боку, положення Закону називає договір (декларацію) про створення фермерського господарства установчим документом (ч. 3 ст. 1). До того ж порівняльний аналіз

змісту ч. 4 ст. 1, ст.ст. 19, 27 та ч. 5 ст. 8¹ Закону дозволяє зробити висновок про подібність переліку питань, які мають знайти відображення в договорі (декларації) про створення фермерського господарства та в статуті фермерського господарства. Зокрема, в договорі (декларації) про створення фермерського господарства, як і в статуті, закріплюється інформація про: найменування і місцезнаходження господарства, його мету, види діяльності; порядок прийняття рішень та координації спільної діяльності членів господарства; правовий режим спільного майна членів господарства; порядок вступу до господарства та виходу з нього; трудові відносини членів господарства. На допомогу громадянам, бажаючим створити сімейне фермерське господарство без набуття статусу юридичної особи Міністерство аграрної політики затвердило Типову форму договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства.

З іншого боку, положення глави 77 ЦК України про спільну діяльність не містять обмежень щодо її здійснення членами сім'ї та /або родичами, а сама договірна конструкція може використовуватися для формалізації об'єднання зусиль осіб для спільного здійснення підприємницької діяльності.

Також варто згадати про концептуальний для науки аграрного права поділ договірних відносин у сільському господарстві, здійснений професором А. М. Статівкою. Вчений виділив три групи аграрного-правових договорів, а саме: договори про спільну діяльність з виробництва певної сільськогосподарської продукції; договори з реалізації сільськогосподарської продукції та товарів; договори щодо обслуговування потреб сільськогосподарського виробництва, зокрема укладені з метою агрохімічного обслуговування, виконання меліоративних робіт, ремонту та технічного обслуговування техніки, виконання інших підрядних робіт, надання банківських та інших послуг [9, с. 425].

Враховуючи викладене й те, що в законодавстві та в теорії права засновницький договір є установчим документом для певних юридичних осіб, варто підтримати думку про правову природу договору (декларації) про створення фермерського господарства як договору про спільну діяльність.

Процес утворення суб'єкта господарювання завершується його державною реєстрацією відповідно до Закону про державну реєстрацію. Слід зазначити, що у 2019 році Міністерство юстиції України у відповідь на численні звернення з проханням надати роз'яснення щодо порядку державної реєстрації сімейних фермерських господарств видало відповідного листа з роз'ясненням технічних аспектів процедури реєстрації таких господарств та внесення відомостей до Єдиного державного реєстру [143].

Дослідниками висловлено певні міркування щодо законодавчих положень стосовно державної реєстрації сімейного фермерського господарства. Зокрема, зазначається, що якщо фермерське господарство без статусу юридичної особи організовується одним громадянином України, то виправданим є положення про державну реєстрацію фізичної особи підприємцем [144, с. 223]. Проте, якщо фермерське господарство організовується членами сім'ї шляхом укладання між ними договору про його створення, то таке господарство має проходити державну реєстрацію не як фізична особа - підприємець, а як об'єднання без статусу юридичної особи на підставі поданого державному реєстратору примірника нотаріально посвідченого договору про його створення [145, с. 133]. Відповідні зміни пропонується внести до законодавства України. За такого способу організації ведення фермерського господарства важливо забезпечити його ідентифікацію для поширення на них дії механізму бюджетної підтримки, податкових пільг тощо, проте діяльність такого фермерського господарства має обліковуватися як спільна господарська діяльність без статусу юридичної особи [15, с. 4, 5].

У низці фахових джерел з господарського права розкривається питання легалізації суб'єктів господарської діяльності, яке є ширшим за змістом ніж утворення, оскільки охоплює здійснення суб'єктом низки послідовних та юридично значимих дій для набуття прав та обов'язків суб'єкта господарювання. У переліку складових легалізації суб'єкта господарювання автори наводять від однієї до десяти і більше складових залежно від обраного виду діяльності та вимог законодавства [50, с. 102–103]. Підтримуючи виділення легалізаційного етапу в організації ведення фермерського господарства потрібно зазначити, що для

законного здійснення товарного сільськогосподарського виробництва господарству може бути необхідно у визначених законом випадках набути статусу оператора аграрного ринку, пройти реєстрацію в Державному аграрному реєстрі (далі – ДАР) та/або в інших реєстрах, отримати відповідні ліцензії та/або зареєструватися платником єдиного податку тощо.

Таким чином, можна підсумувати, що порядок організації ведення фермерського господарства незалежно від наявності статусу юридичної особи охоплює організаційний (з'ясування кола засновників, порядку формування майна (складеного капіталу), органів управління, підготовка установчих документів) та легалізаційний (державна реєстрація, отримання експлуатаційного дозволу, реєстрація у ДАР тощо) етапи.

Переходячи до питання припинення ведення фермерського господарства, потрібно почати з того, що законодавчу основу регулювання цих відносин складають відповідні норми ЦК України, Закону про державну реєстрацію, Закону та Кодексу України з процедур банкрутства.

В загальному законодавстві відсутнє визначення поняття припинення суб'єкта господарювання, більшість норм присвячено підставам, формам і способам, порядку припинення юридичних осіб, проте питання припинення діяльності фізичних осіб - підприємців унормовано досить поверхнево. Відносини щодо припинення ведення фермерського господарства регулюються нормами Закону, в якому міститься окремий розділ, присвячений підставам та порядку припинення фермерських господарств. Оскільки після внесення у 2016 році змін до Закону, цей розділ залишився незмінним, можна зробити висновок, що його положення здебільшого стосуються окремих аспектів припинення ведення фермерських господарств зі статусом юридичної особи.

У теоретичному аспекті питання припинення ведення фермерського господарства потрібно розглядати в розрізі наукових напрацювань у сферах господарського та цивільного права стосовно питань припинення суб'єктів господарювання. Так, під поняттям припинення суб'єкта господарювання розуміють передбачені законодавством юридичні підстави, за якими суб'єкт

господарювання втрачає право провадити господарську діяльність та правосуб'єктність із моменту внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру, або завершення діяльності як самостійного суб'єкта господарювання [146, с. 249; 147, с. 272].

У науковій та фаховій літературі викладено певні напрацювання, присвячені питанням припинення такого виду суб'єктів господарювання, як фізичні особи - підприємці, узагальнивши які, потрібно акцентувати увагу на такому. На відміну від юридичних осіб щодо фізичних осіб - підприємців використовується саме термін «припинення діяльності», що означає юридичний процес, за результатом якого фізична особа припиняє здійснювати підприємницьку діяльність на законних підставах. Розрізняють добровільні (власне бажання підприємця) і примусові (визнання банкрутом) підстави припинення діяльності фізичних осіб - підприємців, порядок припинення діяльності за власним бажанням включає декілька етапів, зокрема подання заяви до державного реєстратора, зняття з обліку в податкових органах [148, с. 39–40]. До підстав припинення діяльності цих суб'єктів також потрібно віднести смерть фізичної особи - підприємця або оголошенням її померлою, що слідує з положень ч. 4 ст. 18 Закону про державну реєстрацію. Окремо привертає увагу пункт Типової форми договору про створення сімейного фермерського господарства, в якому за взаємною згодою членів сім'ї можуть вказуватися підстави припинення його дії. Оскільки згаданий договір подається для державної реєстрації фізичної особи підприємцем при створенні сімейного фермерського господарства, то припинення його дії можливо розглядати підставою для припинення ведення сімейного фермерського господарства, створеного членами сім'ї без статусу юридичної особи, і як наслідок до припинення підприємницької діяльності фізичної особи - підприємця, який набув цього статусу на виконання вимог Закону.

Припинення фермерського господарства зі статусом юридичної особи відбувається шляхом реорганізації або ліквідації. Потрібно звернути увагу, що у Законі реорганізація та ліквідація названі серед підстав припинення діяльності фермерського господарства (ст. 35). Разом з тим у теоретичній площині на основі

положень ЦК України та інших законів реорганізація та ліквідація розглядаються як форми або способи припинення юридичної особи [149, с. 16; 150, с. 440]. Також у теорії усталеним є підхід до поділу підстав припинення юридичної особи на добровільні та примусові, розкрито порядок та зміст проходження ліквідаційної процедури та процедури реорганізації [151, 152]. Зокрема, дослідниками виділено такі етапи проведення ліквідації, як: публікація оголошення і виявлення дебіторів, складання проміжного балансу, реалізація майна, виплати кредиторам, складання ліквідаційного балансу і внесення запису до державного реєстру [151, с. 9]. Тому, з урахуванням положень законодавства, практики його застосування та теоретичних розробок щодо припинення юридичних осіб, доцільно зупинитися на особливих аспектах припинення фермерського господарства зі статусом юридичної особи.

Законодавець крім реорганізації та ліквідації серед підстав припинення діяльності фермерського господарства визначив відсутність жодного члена цього господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства, та визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом) (ст. 35 Закону). Остання підстава належить до примусових підстав припинення фермерського господарства, проте на теперішній час її формулювання не узгоджується з положеннями Кодексу України з процедур банкрутства, оскільки неплатоспроможність може мати тимчасовий характер і бути подолана через застосування визначених законом процедур, а згідно з ч. 2 ст. 65 цього Кодексу підставою для проведення державної реєстрації припинення юридичної особи є ухвала господарського суду про припинення юридичної особи – банкрута. Отже, підставою припинення фермерського господарства виступає визнання такого господарства банкрутом, а ст. 35 Закону потребує внесення змін щодо закріплення дійсно підстав припинення фермерського господарства і узгодження назви та змісту цієї статті Закону. Зокрема, підставами для припинення фермерського господарства зі статусом юридичної особи потрібно назвати рішення членів фермерського господарства, визнання такого господарства банкрутом, відсутність члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства, а також інші підстави, визначені законом.

Реорганізація юридичної особи може здійснюватися шляхом злиття, поділу, приєднання та перетворення (ст. 106 ЦК України), в результаті чого все майно юридичної особи, її права та обов'язки передаються іншій (-м) юридичній (-им) особі (-ам). Спеціальні вимоги до засновників та членів фермерського господарства накладають певні обмеження на здійснення реорганізації цих господарств. Зокрема, поділ, злиття, приєднання фермерських господарств зі збереженням організаційно-правової форми фермерського господарства можливі лише у випадку забезпечення сімейно-родинних зв'язків між членами нового господарства у розумінні ст. 3 Закону. В інших випадках реорганізація фермерського господарства має відбуватися з одночасним перетворенням господарства в іншу організаційно-правову форму юридичної особи, яку Н.В. Щербакова назвала подвійною [152, с. 17, 21].

Припинення юридичної особи може розпочатися після прийняття відповідного рішення уповноваженою особою. Згідно з ч. 1 ст. 36 Закону рішення щодо реорганізації або ліквідації фермерського господарства у добровільному порядку приймається власником. Потрібно акцентувати увагу на тому, що Законом порядок прийняття такого рішення віднесено на рівень регулювання установчого документа фермерського господарства (ст. 1 Закону).

Водночас у фаховій літературі викладено думку, що у разі добровільної ліквідації фермерського господарства рішення про це мають прийняти всі члени господарства одностайно [16, с. 160]. Слушність наведеної думки підтверджується практикою відносин щодо припинення фермерських господарств. Зокрема у рішенні Господарського суду Хмельницької області зазначено «загальними зборами засновників фермерського господарства «Урожай» 19.02.2018 року у складі ОСОБА_1, ОСОБА_3, ОСОБА_4 прийнято рішення ліквідувати фермерське господарство "Урожай" у зв'язку з недоцільністю подальшої діяльності» [153].

Продовжуючи аналіз цього питання, необхідно звернути увагу на те, що Законом не визначено особу, уповноважену на прийняття рішення про припинення фермерського господарства з такої підстави, як відсутність жодного члена цього господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства, а

лише визначено, що таке рішення приймається у порядку, встановленому законом. До того ж у Законі не визначено, як саме має відбуватися припинення фермерського господарства за такої підстави. Наприклад, член фермерського господарства або спадкоємець фізично присутні, проте не мають бажання продовжувати діяльність господарства. У такому разі мова може йти про добровільне прийняття рішення про припинення ведення фермерського господарства. Натомість, якщо названі особи відсутні фізично, то можуть бути застосовані положення ст. 1277 ЦК України щодо відумерлої спадщини і правомочності органу місцевого самоврядування за місцезнаходженням нерухомого майна, а у разі його відсутності – за місцезнаходженням основної частини рухомого майна прийняти рішення про припинення ведення фермерського господарства.

З огляду на викладене, можна висловити припущення, що відповідь на це питання потрібно шукати у положеннях Закону та актах загального законодавства, виходячи з обставин кожної конкретної ситуації.

Одним з етапів ліквідаційної процедури юридичної особи є розрахунки з кредиторами, які можуть здійснюватися, зокрема, за рахунок продажу її майна. Для цього етапу важливим є визначення черговості та порядку задоволення вимог кредиторів. У Законі це питання урегульоване шляхом відсилання до нечинного на сьогодні Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (ч. 2 ст. 36). Тому до належного врегулювання цього питання на рівні Закону, можуть застосовуватися положення ст. 112 ЦК України, нормами якої закріплена черговість задоволення вимог кредиторів платоспроможної юридичної особи.

У ліквідаційній процедурі якщо після задоволення вимог кредиторів фермерського господарства залишається певне майно, то воно підлягає розподілу між членами фермерського господарства відповідно до його Статуту. На практиці на можливість здійснення відповідного розподілу може вплинути виконання припису ч. 3 ст. 36 Закону. Згідно з цим приписом, якщо припинення діяльності фермерського господарства відбувається до закінчення терміну надання йому податкових пільг, то господарство має обов'язок сплатити до бюджету за весь

період його діяльності суму податку, обчислену в розмірі, встановленому для фермерського господарства, крім випадків, передбачених ч. 4 ст. 34 цього Закону, та викупу земельної ділянки для суспільних потреб чи примусового відчуження її з мотивів суспільної необхідності.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що порядок організації ведення фермерського господарства має риси спеціального з огляду на спеціальні законодавчі умови, та складається з організаційного та легалізаційного етапів.

Припинення ведення фермерського господарства здійснюється з підстав, закріплених Законом, які здебільшого застосовні до фермерських господарств зі статусом юридичної особи. Реорганізація фермерських господарств без зміни організаційно-правової форми має здійснюватися з урахуванням спеціальних вимог до засновників та членів фермерського господарства, в інших випадках вона має бути подвійною, тобто з одночасним здійсненням перетворення такого господарства в іншу організаційно-правову форму.

2.2 Правовий режим майна та земель фермерського господарства

Майно відіграє основоположну роль у спроможності будь-якого суб'єкта господарювання здійснювати господарську діяльність, а наявність майнової відокремленості називають серед ознак суб'єкта господарювання. Також у теорії та на практиці використовується термін «правовий режим майна», який здебільшого має усталений зміст і розкриває питання формування та використання майна суб'єкта господарювання, забезпечення його майнової відокремленості. Правовий режим майна фермерського господарства, як і будь якого суб'єкта господарювання, має певні особливості, зокрема невід'ємною складовою майна фермерського господарства є земельні ділянки сільськогосподарського призначення. На практиці питання, пов'язані з майном і землею фермерського господарства, є доволі проблемними, про що, зокрема, свідчать численні судові рішення.

Наявність низки проблем, пов'язаних з формуванням та використанням майна і землі фермерського господарства частково обумовлено станом законодавчого регулювання відповідних питань. Правовий режим майна і землі фермерського господарства визначається загальними положеннями ЦК України щодо майна юридичних осіб і фізичних осіб - підприємців, ЗК України щодо земель фермерського господарства, а також нормами Закону. Проте положення цього Закону не відзначаються чіткістю й послідовністю щодо правового режиму майна фермерського господарства.

Питання правового режиму майна і землі фермерського господарства належать до активно досліджуваних в науці аграрного права, проте більшість робіт належать до періоду істотного оновлення законодавства. Наразі аспекти правового режиму майна і землі фермерського господарства здебільшого висвітлюються в навчальній юридичній літературі, тому з урахуванням стану законодавства та наявних проблем практики потребують додаткового аналізу. Як слушно зауважує А. В. Зеліско, з закріпленням можливості утворення фермерського господарства зі статусом юридичної особи або без такого, виникла потреба у диференціації правового режиму їх майна, оскільки традиційно тільки конструкція юридичної особи вимагає відокремлення її майна від майна засновників (учасників). Проте до відповідних положень Закону не внесено жодних диференційних змін [118, с. 29].

Проведення дослідження ґрунтується на тому, що категорії правового режиму майна і землі фермерського господарства є складовими більш загальних категорій правового режиму майна суб'єктів господарювання та правового режиму земель, дослідження яких проводяться представниками науки господарського права, цивільного права, земельного права та інших.

Дослідження визначення правового режиму майна та пропозицій до визначення цього поняття здійснено авторкою раніше [154]. У фаховій літературі під правовим режимом майна у сфері господарювання розуміється встановлений правовими засобами порядок регулювання відносин щодо майна суб'єктів господарювання, який визначає характер та обсяг прав та обов'язків щодо цього майна [35, с. 166]. Як теоретична юридична категорія правовий режим пропонують

визначати як певний набір методів і способів правового регулювання, за допомогою якого встановлюється особливий порядок правового регулювання суспільних відносин, зокрема з приводу володіння, користування та розпорядження майном [155, с. 71]. Потрібно погодитися з характеристикою правового режиму як функціональної категорії, через яку майно залучається до сфери дії права шляхом встановлення умов, способів, порядку такого залучення, визначення правил і порядку перебігу різних процесів щодо майна, закріплення положення майна у правовому просторі [156, с. 128].

У науці проводиться робота над загальним переліком елементів правового режиму майна [36, с. 618], через такий набір елементів дається визначення поняття правового режиму майна суб'єктів підприємницької діяльності, а саме як встановлених правовими нормами складу майна, порядку його формування, використання, вибуття, обсягу прав й обов'язків щодо володіння, користування і розпорядження майном, порядку звернення на нього стягнень [157, с. 4].

Змістовно подібне визначення цього поняття надав В. М. Гайворонський, а саме як установлений правовими засобами порядок і умови придбання (присвоєння) майна, здійснення суб'єктами права повноважень володіння, користування та розпорядження ним, реалізацію функцій управління майном. Також науковець включив правову охорону майна до елементів відповідного правового режиму [158, с. 91]. В. С. Щербина наголошував на доцільності включити до змісту цього поняття такий елемент, як межі розпорядження майном з боку третіх осіб, що сприятиме більш повному його розкриттю [159, с. 6].

У фаховій юридичній літературі правовий режим майна суб'єктів господарювання розкривають через набір таких елементів, як: структура його майна, порядок набуття (формування майнової основи), використання та вибуття майна від суб'єкта господарювання на відповідних правових підставах та у відповідних правових формах, порядок звернення стягнення на майно кредиторами суб'єкта господарювання [146, с. 313]. Такий підхід є ефективним, оскільки дозволяє найбільш повно розкрити поняття і зміст правового режиму майна.

З урахуванням викладеного можна стверджувати, що поняття правового режиму майна фермерського господарства охоплює умовний рух майна від появи у фермерського господарства до вибуття від нього та юридично значимі складники для такого руху, зокрема: види майна, які можуть / не можуть належати фермерському господарству, джерела та порядок формування майна, ведення його обліку, правомочності щодо володіння, користування та розпорядження, підстави та порядок вибуття майна, форми та способи захисту майна, які підпадають під дію норм права. Категорія правового режиму майна сприяє встановленню особливого правового порядку в сфері майнових відносин, спрямованого на задоволення приватних і публічних інтересів (зокрема щодо оподаткування, захисту навколишнього середовища, прав споживачів та інтересів кредиторів тощо).

При конкретизації елементів правового режиму майна фермерського господарства доречним буде взяти за основу виділені В. С. Щербиною в правовому режимі суб'єктів господарювання статичні (види та структура майна, його правовий титул) та динамічні (правовідносини щодо порядку придбання, володіння, використання, вибуття такого майна і звернення стягнення на майно, а також щодо розпорядження майном з боку уповноважених органів та кредиторів) елементи, які дозволяють дати повну юридичну характеристику майна незалежно від форми власності, належного будь-якому суб'єктові господарювання [159, с. 6].

Законодавчою основою дослідження правового режиму майна фермерського господарства здебільшого є положення Закону, в якому питанням майна присвячено два розділи: «Майно фермерського господарства» (розділ V) та «Відчуження майна фермерського господарства (розділ VI)», а також положення деяких інших статей, зокрема у: ст. 1 йдеться про необхідність зазначення в установчому документі інформації про порядок формування майна (складеного капіталу); ст. 5 визначено поняття відокремленої фермерської садиби; ст. 8-1 згадується про спільне майно сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи; ст. 14 закріплено право власності фермерського господарства та його членів на посіви та вироблену сільськогосподарську продукцію тощо; ст. 36 урегульовано майнові відносини при припиненні фермерського господарства.

Переходячи до аналізу видів і структури майна фермерського господарства, слушно навести думку Г. В. Пронської, яка полягає в тому, що майнову основу господарської діяльності формує майно господарського призначення, тобто майно, яке за обсягом, структурою та складом відповідає обраному виду господарської діяльності, відокремлене від майна інших учасників правовідносин і закріплене за суб'єктом господарювання на певному правовому титулі, який підтверджує правомірність його використання [36, с. 518]. З цим потрібно погодитися та вказати, що майнова основа створює фактичне підґрунтя господарської правосуб'єктності будь-якого суб'єкта господарювання.

Види майна фермерського господарства перераховано в ст. 19 Закону, зокрема це об'єкти нерухомості, рухоме майно, вироблена продукція, цінні папери, кошти, майнові права тощо, що відповідає загальному підходу законодавця до визначення майнової основи суб'єктів господарювання.

Для позначення майна фермерського господарства у Законі введено термін «складений капітал» (ч. 4 ст. 1, ст. 19). Цей же термін використано у Типовій формі договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства (розділ III). Зі змісту ст. 19 Закону можна зробити висновок, що терміни «склад майна фермерського господарства» та «складений капітал фермерського господарства» не розмежовуються. Натомість щодо господарських товариств поняття складеного капіталу відповідає поняттю статутного капіталу, що впливає зі змісту ст. 113 ЦК України. Це видається логічним, адже складений капітал фактично відображає сукупність майна, переданого засновниками (учасниками) господарській організації. Подібне розуміння складеного капіталу простежується в нормах ст. 22 Закону, в якій закріплено, що фермерське господарство як цілісний майновий комплекс включає майно, передане до складеного капіталу, не розподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання [154, с. 144].

Науковці вказують на некоректне вживання у ст. 19 Закону відповідних термінів і на вихід за традиційні межі, що призвело до втрати стійких рис, внутрішньо притаманних поняттю складеного капіталу [118, с. 32; 3, с. 92].

У судовій практиці зустрічаються випадки ототожнення статутного і складеного капіталу фермерського господарства [160–162]. В іншій юридичній практиці простежується як ототожнення статутного і складеного капіталу фермерського господарства, так і заперечення проти цього, оскільки поняття складеного капіталу вважається більш широким поняттям [163, 164].

Якщо підтримати підхід щодо тотожності понять статутного і складеного капіталу, то потрібно визнавати наявність у ст. 19 Закону змістовної суперечності, оскільки до статутного капіталу не можуть входити щонайменше вироблена фермерським господарством продукція та одержані ним доходи. Підтримуючи другий підхід, слід констатувати, що в різних законах один і той самий термін наділено різним змістом, що не сприяє формуванню його однакового розуміння і знижує якість застосування відповідних законодавчих норм.

Відповідь на питання щодо співвідношення термінів «склад майна» і «складений капітал», ототожнення складеного і статутного капіталу мають важливе практичне значення, тому що від них залежить: а) можливість поширення положень ст. 19 Закону на фермерські господарства без статусу юридичної особи; б) виникнення у всіх членів господарства обов'язку участі в формуванні складеного капіталу та, відповідно, корпоративних прав; в) реалізація права на отримання частки майна у разі припинення членства у фермерському господарстві.

На основі викладеного видається більш правильним розмежовувати поняття складеного капіталу, яке має охоплювати передане членами майно, та поняття майна фермерського господарства, як більш широкого та такого, що буде включати складений капітал і майно, створене та набуто під час функціонування фермерського господарства. Це вимагає внести уточнюючі зміни до ст. 19 Закону.

Науковці вже вказували на необхідність внесення змін до ст. 19 Закону, пропонуючи закріпити, що складений капітал фермерського господарства є джерелом формування майна фермерського господарства і сукупністю внесків його засновників, і наводячи конкретну редакцію цієї статті Закону [118, с. 32].

На практиці доволі проблематичним є питання формування складеного капіталу фермерського господарства. З аналізу судових рішень вбачається, що в

деяких фермерських господарствах зі статусом юридичної особи розмір статутного капіталу складає нуль грн, в інших в його формуванні брали участь не всі члени господарства або лише громадянин, якому належить земельна ділянка і який потім став головою такого господарства [165. 166].

Питання формування складеного капіталу фермерського господарства піднімалося в юридичній науці. Так, І. С. Похиленко, аналізуючи попередні редакції Закону, звертала увагу на проблему відсутності в ньому чітких положень щодо ключових питань формування складеного капіталу названого господарства. Зокрема, у Законі не визначено: а) коли члени фермерського господарства мають передавати майно до складеного капіталу: на етапі створення господарства або після державної реєстрації; б) чи виникає обов'язок в інших членів сім'ї та родичів при вступі до вже функціонуючого господарства передавати майно до складеного капіталу [167, с. 57]. За цими питаннями дослідниця дійшла висновку про недоцільність їх законодавчого закріплення і можливість врегулювання на рівні установчих документів фермерського господарства [167, с. 57]. У чинній редакції Закону ці питання також не урегульовано, а зроблений І. С. Похиленко висновок і натеper відповідає положенням ч. 4 ст. 1 Закону.

За загальним правилом юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна (ч. 1 ст. 81 ЦК України). Вклади засновників розглядаються першим джерелом формування майна юридичної особи.

Доцільно навести думку А. В. Зеліско, яка зазначила, що для визначення механізму формування майна фермерського господарства потрібно виходити з корпоративності його устрою його як юридичної особи, і внесення вкладу засновником (членом) фермерського господарства є способом встановлення правового зв'язку між ним і господарством, підставою для виникнення майнових і немайнових прав, які іменують корпоративними [118, с. 31].

Наявність складеного капіталу та участь у його формуванні є тими критеріями, за якими суди визнають фермерські господарства зі статусом юридичної особи корпоративними підприємствами. Такі висновки зробив КГС ВС: а) створене шляхом об'єднання трудової участі членів сім'ї з метою отримання

прибутку та зареєстроване як юридична особа фермерське господарство, в якому наявний статутний (складений) капітал поділений на частки, відповідає визначенню ч. 5 ст. 63 ГК України ознакам корпоративного підприємства; б) наявність статутного (складеного) капіталу фермерського господарства дає певний обсяг корпоративних прав особі, частка якої визначається у статутному капіталі [33, пункти 85, 86].

У пошуку відповіді на поставлене питання щодо фермерських господарств необхідно враховувати, що наявність сімейних та/або родинних зв'язків між його членами може означати формальне передання до складеного капіталу грошей або іншого майна. Також заслуговує на увагу те, що членом фермерського господарства може бути дитина з 14-річного віку, і вірогідність покладання на неї обов'язку зробити вклад до складеного капіталу та його виконання досить низькі.

Закон не забороняє врегулювати вищезазначені питання, встановити розміри, строки та інші питання щодо внесення вкладів членами господарства, у його статуті або договорі про створення такого господарства.

Разом з тим, положення Закону можна розуміти і так, що ними не вимагаються вклади від всіх членів фермерського господарства, що таке господарство має функціонувати на фактичному використанні майна членів сім'ї / родичів та об'єднанні їх праці. На такий висновок наштовхують положення ст. 95 Кодексу України з процедур банкрутства, якими визначено правила формування ліквідаційної маси фермерського господарства. Так, до складу його ліквідаційної маси буде включено нерухоме майно, яке перебуває у спільній власності членів фермерського господарства, у тому числі насадження, господарські та інші будівлі, меліоративні та інші споруди, продуктивна і робоча худоба, птиця, сільськогосподарська та інша техніка і обладнання, транспортні засоби, інвентар, та інше майно, набуте для фермерського господарства на загальні кошти його членів, а також право оренди земельної ділянки та інші майнові права, які належать фермерському господарству і мають грошову оцінку. Наведені положення Кодексу України з процедур банкрутства наочно демонструють незавершеність

законодавчого процесу відмежування майна фермерського господарства як юридичної особи від майна його членів.

Щодо сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи, то потрібно звернути увагу на те, що у Типовій формі договору (декларації) про створення фермерського господарства прямо вказано на те, що до складеного капіталу майно передається членами господарства за їх згодою (п. 3 Розділу III).

Загальні положення щодо структури майна господарських організацій містилися у ст. 139 ГК України, спеціальні положення щодо окремих господарських організацій закріплено у відповідних законах. Водночас структура майна фермерського господарства не знайшла спеціального закріплення у Законі. А. В. Зеліско вбачає позитивним відсутність у Законі імперативних норм щодо створення фермерським господарством певних майнових фондів, оскільки потреба у їх створенні залежить від конкретних обставин господарювання кожного господарства [118, с. 33]. Наразі структуру майна названого господарства можна описати, спираючись на положення нормативно-правових актів, якими регулюються відносини бухгалтерського обліку та фінансової звітності, виділивши в ній основні засоби, оборотні активи, гроші, вироблену товарну сільськогосподарську продукцію тощо, які складають власний і залучений капітал.

З викладеним тісно пов'язане питання правового титулу майна фермерського господарства. Як зазначав О. Д. Костур, наявність статусу юридичної особи у фермерського господарства дає йому можливість виступати самостійним учасником ринкових відносин [17, с. 177]. Для повноцінної реалізації цього статусу для фермерського господарства важливу роль відіграє майнова відокремленість. У цьому аспекті слушною є думка В. М. Єрмоленка стосовно того, що відсутність ознаки майнової відокремленості створює для будь-якого суб'єкта господарювання основу для прямої жорсткої залежності від волевиявлення його учасників, які будь-коли незалежно від виробничої потреби, можуть зажадати повернення своїх майнових часток, внесених до статутного фонду підприємства [168, с. 66].

За ст. 20 Закону основним правовим титулом майна фермерського господарства є право власності, яке має давати господарству всю повноту влади

над майном. Це впливає з норми ч. 1 ст. 319 ЦК України, згідно з якою власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд.

Викладені положення загалом характеризують статичні елементи правового режиму майна фермерського господарства без статусу юридичної особи. Водночас окремі особливості такого режиму зумовлені веденням господарства – одноосібно чи спільно з іншими членами сім'ї та/або родичами, оскільки тоді на майно поширюється правовий режим майна фізичної особи - підприємця або спільного майна відповідно до положень ЦК України. При цьому правовий режим спільного майна членів сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи підлягає визначенню в договорі (декларації) про створення господарства.

Зміст ст. 20 Закону дозволяє дійти висновку, що її положення насамперед регламентують правовий режим майна фермерських господарств зі статусом юридичної особи, і становлять основу для конкретизації динамічних елементів цього режиму, пов'язаних з набуттям, використанням і розпорядженням майном у межах господарської діяльності.

Серед динамічних елементів правового режиму майна фермерського господарства особливої уваги потребує питання розпорядження майном уповноваженими органами. У цьому контексті потрібно брати до уваги, що згідно з ч. 4 ст. 1 Закону в установчому документі господарства мають визначатися органи його управління та порядок прийняття ними рішень, зокрема щодо розпорядження майном. Особливо це стосується прийняття рішення стосовно відчуження фермерського господарства як цілісного майнового комплексу (ч. 2 ст. 22 Закону). У разі відсутності відповідних положень у статуті фермерського господарства порядок ухвалення таких рішень залишається неурегульованим і створює ризик того, що рішення, одноосібно прийняте головою господарства, буде суперечити інтересам інших його членів. На практиці це питання може мати різне вирішення, зокрема залежно від участі в формуванні складеного капіталу. Так, КГС ВС зробив висновок, що якщо одній особі належить частка в 100 % статутного (складеного) капіталу фермерського господарства, то така особа за аналогією механізму відчуження частки учасником товариства з обмеженою відповідальністю,

визначеного ст. 21 Закону про ТОВ та ТДВ, може відчужити належну їй частку (100 %) іншій особі, який не обов'язково має бути членом його сім'ї [169].

Для сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи регулювання цих питань є більш конкретним, а саме: а) володіння, користування та розпорядження майном такого господарства здійснюється за згодою всіх його членів відповідно до договору, якщо інше не передбачено законом; б) порядок прийняття рішень членами господарства має бути визначений у договорі. Наведені положення виступають гарантією дотримання прав кожного з учасників та передумовою належної реалізації повноважень щодо майна.

Право на отримання частки майна фермерського господарства при припиненні членства є спільною ознакою правового режиму майна будь-яких фермерських господарств. За класифікацією, запропонованою В. С. Щербиною, зазначене право належить до динамічних елементів правового режиму майна і охоплює питання вибуття майна з власності господарства.

Згідно з ст. 20 Закону розмір частки та порядок її виплати визначаються статутом фермерського господарства. Щодо сімейних господарств без статусу юридичної особи, то ці питання підлягають закріпленню в договорі про створення господарства. Науковці обґрунтовано вказують на законодавчу прогалину в питанні виникнення права на частку майна у всіх членів фермерського господарства чи лише тих, хто зробив вклад до складеного капіталу.

Аналіз положень Закону дозволяє припускати, що право на отримання частки майна належить кожному члену фермерського господарства, незалежно від того, чи здійснив він вклад до складеного капіталу. Закон не містить вимоги щодо обов'язковості внеску як умови набуття права на частку, натомість передбачає, що порядок визначення розміру частки та її виплати мають бути врегульовані в статуті для господарств зі статусом юридичної особи) або в договорі про створення господарства для сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи. Натомість інший підхід відображено у практиці Верховного Суду, який послідовно дотримується позиції, що у членів фермерського господарства, котрі здійснили

внесок до статутного (складеного) капіталу, виникають корпоративні права, зумовлені наявністю частки в капіталі господарства [КГС ВС № 922/3059/16, п. 86].

Крім цього, І. С. Похиленко, проводячи аналогію з іншими господарськими організаціями, підкреслює, що це право має охоплювати не лише частку в майні, а й частку у прибутку, сформованому за час її участі [167, с. 57]. За ст. 19 Закону доходи, одержані господарством, включаються до складу його майна. Отже, під час визначення частки члена в майні фермерського господарства має враховуватися також нерозподілений дохід, сформований у період його участі в господарстві.

Викладене підтверджує, що Законом на рівень установчого документа віднесене врегулювання значного переліку питань щодо правового режиму майна фермерського господарства. Для сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи відповідні положення закріплено у типовій формі договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства з можливістю членів конкретизувати їх зміст. Як свідчить практика, фермерські господарства зі статусом юридичної особи, здебільшого, не деталізують відповідні положення у своїх статутах, що у разі виникнення спорів зумовлює необхідність їх вирішення на підставі Закону та із застосуванням аналогії закону [160, 161, 165, 166, 169, 170,]. Також потрібно приєднатися до думки А. В. Зеліско щодо того, що основою коректного здійснення членами фермерського господарства корпоративних прав є належне правове регулювання конструкції складеного капіталу [118, с. 32]. Викладене виступає додатковим аргументом щодо доцільності розроблення модельного статуту фермерського господарства, в якому будуть відображені положення щодо: формування складеного капіталу, порядку прийняття рішень стосовно володіння, користування і розпорядження майном господарства, прав членів на отримання частки майна у разі припинення членства, порядку і критеріїв визначення її розміру із можливістю подальшої конкретизації цих положень засновниками (членами) господарства. Це дозволить забезпечити належну реалізацію положень Закону та надати методичну допомогу особам, котрі мають намір створити фермерське господарство.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що правовий режим майна фермерського господарства становить окремий різновид правового режиму майна суб'єкта господарювання. Його зміст охоплює як статичні, так і динамічні елементи, зовнішній прояв яких зумовлений специфікою організаційно-правової форми фермерського господарства.

За широкого підходу до визначення майна, закріпленого в ст. 190 ЦК України, при з'ясуванні правового режиму майна фермерського господарства у складі його майна необхідно враховувати земельні ділянки, що використовуються ним для здійснення сільськогосподарського виробництва та належать до категорії нерухомого майна. Власне це підтверджують положення Закону, зокрема ст. 19, згідно з якою до складеного капіталу фермерського господарства може входити право користування землею, та ст. 20, в якій закріплено, що у власності такого господарства можуть перебувати земельні ділянки. Водночас наявність земель сільськогосподарського призначення для фермерських господарств, як і для будь-яких сільськогосподарських товаровиробників, є визначальною умовою їх діяльності. Відносини, пов'язані з набуттям, використанням та припиненням права на земельні ділянки, охоплюються змістом поняття правового режиму земель.

Правовий режим земель фермерського господарства є складовою загальної категорії правового режиму земель, яка є базовою у системі земельного права і слугує підґрунтям для формування низки спеціалізованих режимів, зокрема правового режиму земель сільськогосподарського призначення. Останній, у свою чергу, отримав достатньо ґрунтовну розробку в юридичній науці [171–173].

Правовий режим земель фермерського господарства визначається відповідними положеннями ЗК України та Закону. В Законі, крім розділу IV з назвою «Землі фермерського господарства», певні аспекти земельних відносин урегульовано в інших статтях, у тому числі в: ст. 1 щодо майнового титулу і цільового призначення земель, на яких може вестися фермерське господарство; ст. 5 щодо права забудови земельної ділянки, наданої для ведення такого господарства, та визначення відокремленої фермерської садиби; ст. 21, в якій визначено умови

звернення стягнення на земельну ділянку, надану для ведення фермерського господарства; ст. 23 щодо поділу земельної ділянки при спадкуванні та інших.

Продовжуючи дотримуватися групування елементів правового режиму майна на статичні та динамічні, потрібно розпочати зі складу земель фермерського господарства і наголосити на тому, що на нього мали суттєвий вплив законодавчі новації 2016 року. Зі змісту ст. 1 Закону вбачається істотне розширення переліку цільового призначення земель, що можуть надаватися для ведення фермерського господарства як на праві власності, так і на праві користування, зокрема оренди. В результаті законодавчих змін 2016 року стало можливим для ведення фермерського господарства використовувати земельні ділянки не тільки з цільовим призначенням для ведення фермерського господарства, але й для ведення особистого селянського господарства і для товарного сільськогосподарського виробництва.

У межах наукової дискусії щодо правових засад використання земель різного цільового призначення для ведення фермерського господарства заслуговує на увагу позиція, висловлена в докторській дисертації А. В. Зеліско. Дослідниця піддала критиці доцільність розширення можливості ведення фермерського господарства на земельних ділянках, призначених для ведення особистого селянського господарства. Її аргументом виступала відсутність підприємницького характеру діяльності з ведення особистого селянського господарства, що не узгоджується із підприємницькою природою діяльності фермерських господарств [174, с. 408]. Натомість контраргументом може виступати те, що одним із завдань законодавчих змін 2016 року було спрощення умов для трансформації особистих селянських господарств у фермерські, з огляду на фактичний підприємницький характер їхньої діяльності. Це дозволяє стверджувати, що законодавець цілеспрямовано розширив правові рамки допущення до земельного фонду фермерських господарств ділянок із цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства. Включення до цього переліку земельних ділянок з цільовим призначенням для товарного сільськогосподарського виробництва також видається логічним, оскільки узгоджується зі змістом діяльності фермерського господарства, визначеним у ст. 1 Закону як виробництво

товарної сільськогосподарської продукції, здійснення її переробки та реалізації. Можливість фермерських господарств використовувати землі товарного сільськогосподарського виробництва на праві власності та/або оренди підтримується дослідниками [175, с. 288].

Склад земель фермерського господарства закріплено у ст. 12 Закону, зокрема його становлять два основних види ділянок: а) земельні ділянки, що належать громадянам України – членам фермерського господарства на праві власності або користування; б) земельні ділянки, що перебувають у власності або користуванні самого фермерського господарства. В такій редакції ст. 12 Закону було викладено у 2021 році, яку М. С. Долинська назвала значущими змінами щодо видів земель фермерського господарства [176, с. 151].

У процесі наукового дослідження правового режиму земель фермерського господарства заслуговує на увагу питання правових підстав набуття цим господарством права на земельні ділянки, які належать його членам. Унікальність правового режиму земель фермерського господарства закріплена у Законі, оскільки згідно з ч. 2 ст. 12 права володіння та користування земельними ділянками, що належать членам фермерського господарства на праві власності, здійснює це господарство. Водночас Закон не містить чіткої відповіді на питання, чи потребують у цьому випадку окремого юридичного оформлення земельні відносини між членом фермерського господарства та самим господарством.

З цього приводу фахівці-практики зазначають, що новостворене фермерське господарство, не маючи власних чи орендованих земельних ділянок сільськогосподарського призначення, зазвичай мають два варіанти, а саме: оформити орендні відносини між членом цього господарства і господарством із складанням акта приймання-передачі земельної ділянки або використовувати земельні ділянки членів господарства на підставі ч. 2 ст. 12 Закону із обов'язковим закріпленням відповідного положення у статуті і складанням акта приймання-передачі земельної ділянки [177]. Важливість цього питання полягає у його практичному значенні, оскільки від цього залежить визначення суб'єкта платника земельного податку. Так, державна податкова служба зробила висновок, що якщо

складений капітал фермерського господарства утворився виключно за рахунок грошових коштів членів господарства, а в статуті визначено, що право власності на земельні ділянки членів господарства, не є власністю самого господарства, то платниками земельного податку залишаються громадяни [178].

Деякі науковці зазначають, що зміст ст. 12 Закону суперечить статусу фермерського господарства як юридичної особи, а також звертають увагу на те, що у ст. 19 Закону серед майна, яке може входити до складеного капіталу, не вказано земельні ділянки, проте вказано право користування ними. З урахуванням цього висловлюється думка про доцільність зазначення у статуті можливості передання членами господарства права користування земельними ділянками, належними їм на праві власності [118, с. 33, 34].

У фаховій літературі викладено дещо іншу думку, зокрема, що фактична передача земельної ділянки фермерському господарству його членом не припиняє права власності громадянина на неї, проте тимчасово, тобто на час членства у фермерському господарстві, зупиняє право володіння і користування цією земельною ділянкою. Разом з правомочностями володіння і користування земельною ділянкою фермерське господарство набуває обов'язок сплачувати земельний податок за таку земельну ділянку [16, с. 143].

Подібне розуміння щодо застосування положень Закону має місце і в судовій практиці. Зокрема, ВП ВС дійшла висновку, що у фермерського господарства право володіння та користування земельною ділянкою, що належить його члену на праві приватної власності, виникає в силу прямої вказівки закону, господарство має права володіння та користування такими земельними ділянками під час членства особи у цьому господарстві [47].

На основі аналізу судової практики дослідниками підсумовується, що фермерському господарству притаманне право володіння та користування земельними ділянками, належними членам фермерського господарства на праві приватної власності, під час їх членства у такому господарстві [179, с. 81].

Отже, виходячи з положень Закону та усталеної правозастосовної практики, можна зробити висновок, що виникнення права фермерського господарства щодо

володіння і користування земельними ділянками, які на праві власності належать його членам, не залежить від передання такої земельної ділянки до складеного капіталу, вчинення інших правочинів господарством та/або його членами.

Наступним постає питання правової підстави використання фермерським господарством земельних ділянок, наданих його членам в користування.

На практиці для громадян право користування охоплює право постійного користування та право оренди земельної ділянки. Доволі багато фермерських господарств, створених під час чинності Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» та ЗК України від 1991 року, здійснюють діяльність на земельних ділянках, наданих громадянам на праві постійного користування. Чинні Закон та ЗК України передбачають можливість для громадян мати земельні ділянки для ведення фермерського господарства лише на праві власності або праві оренди.

У пошуку відповіді на поставлене питання можна брати до уваги положення ст. 19 Закону, за якими право користування землею може передаватися до складеного капіталу фермерського господарства. Проте на практиці така можливість майже не використовується. Звертаючись до аналізу судової практики доцільно привести позиції ВС при перегляді декількох судових рішень, які є знаковими для правової визначеності в цьому питанні. Так, ВП ВС, розглядаючи справу про визнання у порядку спадкування прав засновника селянського (фермерського) господарства та права постійного користування земельною ділянкою, наданою для ведення господарства, дійшла висновку, що після того, як засновник селянського (фермерського) господарства набув право постійного користування земельною ділянкою для ведення такого господарства та було проведено державну реєстрацію господарства, постійним користувачем цієї ділянки стало селянське (фермерське) господарство. Тобто відбулася фактична заміна постійного землекористувача та його обов'язки перейшли до селянського (фермерського) господарства з дня його державної реєстрації [180, пункти 22, 23].

Схожі висновки зробив Касаційний адміністративний суд Верховного Суду (далі – КАС ВС) під час розгляду касаційної скарги за позовом ОСОБА_1 до Головного управління Держгеокадастру у Рівненській області щодо визнання

незаконною відмови і зобов'язання вчинити певні дії. КАС ВС наголосив, що у члена фермерського господарства не виникає право користування земельною ділянкою, наданою власником (органом місцевого самоврядування) громадянину (засновнику) у користування для створення господарства, визнаючи наявність правомочності користуватися цією земельною ділянкою у такого господарства як суб'єкта господарювання. Також Суд виснував, що оскільки законом не передбачено права громадянина використовувати земельну ділянку, надану йому в користування для ведення фермерського господарства, без створення та державної реєстрації такого господарства, то така земельна ділянка вважається переданою у користування фермерському господарству [181, пункти 59, 61].

Аналогічний підхід простежується і щодо права використання фермерським господарством земельних ділянок, наданих його членам в оренду. Так, ВП ВС сформувала позицію, за якою після укладення договору оренди земельних ділянок для ведення фермерського господарства та здійснення його державної реєстрації обов'язки орендаря цих земельних ділянок виконує саме господарство, а не фізична особа, якій ділянки надавались. Тому з моменту, коли громадянин створив фермерське господарство, у правовідносинах користування землею відбувається фактична зміна орендаря, й обов'язки користувача ділянки переходять до цього господарства з моменту його державної реєстрації як юридичної особи [182, п. 31].

При цьому Верховний Суд підтвердив, що практика застосування правових норм щодо фактичної заміни у правовідносинах користування земельними ділянками орендаря й переходу обов'язків землекористувача до фермерського господарства з дня його державної реєстрації є сталою і підтримується ВП ВС. У відносинах і спорах з іншими суб'єктами голова фермерського господарства, якому була передана у власність, постійне користування чи оренду земельна ділянка, є не самотійною фізичною особою, власником, користувачем чи орендарем земельної ділянки, а представником названого господарства, проте суб'єктом таких правовідносин є фермерське господарство як юридична особа [181, п. 42]. Також ВП ВС зробила висновок, що не є обов'язковим укладення додаткової угоди до

договору оренди про заміну орендаря на фермерське господарство, оскільки це не передбачено чинним законодавством України [183].

Вищенаведене можна підсумувати так, що виникнення у фермерського господарства права використання земельних ділянок, наданих його членам на праві користування, не потребує передання права користування землею до складеного капіталу або вчинення інших правочинів господарством та його членами. Також варто погодитися з А. В. Зеліско у тому, що у Законі було закладено підхід, за якого землі фермерського господарства та його членів не розмежовувалися, що вказує на некоректне урегулювання правового режиму майна такого господарства, враховуючи наявність у нього статусу юридичної особи [118, с. 29].

На відміну від цього для сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи перелік земельних ділянок, на яких організовується ведення такого господарства, з зазначенням їх площі та кадастрових номерів має наводитися в договорі (декларації) про створення цього господарства.

В контексті правового режиму земель фермерського господарства необхідно приділити увагу питанню формування та збільшення земель фермерського господарства. Наприклад, члени фермерського господарства мають право на безоплатне одержання у власність земельних ділянок у розмірі земельної частки (паю) із земель державної і комунальної власності (ч. 1 ст. 13 Закону). Як видно, умовою здійснення цього права є наявність статусу члена фермерського господарства. Водночас ЗК України не містить спеціальної норми, спрямованої на реалізацію цього положення Закону, тому члени фермерського господарства здійснюють право на безоплатну приватизацію у загальному порядку згідно з статтями 116, 118, 121 цього Кодексу. Такої ж позиції дотримуються суди. Так, КАС ВС, проаналізувавши норми статей 13, 7 та інших Закону, положення ЗК України, визначив, що члени фермерського господарства мають право на одержання безоплатно у власність із земель державної або комунальної власності земельної ділянки у розмірі земельної частки (паю) в загальному порядку, встановленому ЗК України [184].

Крім вищезазначеного члени фермерських господарства згідно з ч. 2 ст. 13 Закону та ст. 32 ЗК України мають право отримати безоплатно у власність із раніше наданих їм у користування земельні ділянки розміром, що дорівнює земельній частці (паю) члена сільськогосподарського підприємства на території відповідної ради. З цих норм вбачається, що умовами здійснення зазначеного права є членство у фермерському господарстві та попереднє землекористування. Здійснення цього права може розглядатися як спосіб зміни правового титулу з користування землею на право власності та забезпечення більш стабільного підґрунтя землекористування фермерського господарства. Водночас при застосуванні цих законодавчих положень постають питання про яке саме право користування йдеться і чи всі члени фермерського господарства мають це право.

На практиці право на безоплатну приватизацію виникає щодо земельних ділянок, раніше наданих для ведення фермерського господарства і на праві постійного користування, і на праві оренди. Для реалізації цього права потрібно дотримати вимоги, встановленої у ч. 5 ст. 116 ЗК України, а саме передання земельної ділянки у власність за рішенням органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування можливе лише після припинення права власності чи користування нею у визначеному законом порядку. Як було зазначено вище, земельна ділянка, передана громадянину на праві постійного користування для ведення фермерського господарства, вважається такою, що передана у користування всьому фермерському господарству. При цьому її власник залишається незмінним – держава або територіальна громада. Тому члени фермерських господарств, які бажають скористатися своїм правом, стикаються з певними труднощами, котрі ставали предметом судових розглядів.

В одній з перших правових позицій ВП ВС зазначила, що будь-який член фермерського господарства, а не лише громадянин, якому земельну ділянку було надано на праві користування, має право отримати частину цієї земельної ділянки у власність, аргументуючи це тим, що цю земельну ділянку було відведено саме з метою створення такого господарства [185]. Згодом ВП ВС відступила від цієї позиції і сформувала нову, в якій зазначила, що право на безоплатну приватизацію

наданої раніше у користування земельної ділянки для ведення фермерського господарства не виникає у жодного члена цього господарства, у тому числі у засновника господарства, якому безпосередньо цю земельну ділянку надано. Також згідно з цією правовою позицією для безоплатної передачі члену фермерського господарства земельної ділянки з раніше наданих у користування земель, право користування має припинитися у фермерського господарства, яке в силу закону використовує цю земельну ділянку [181]. Натомість у 2023 році ВП ВС конкретизувала цю правову позицію, таким чином, що «член фермерського господарства, який отримав земельну ділянку у користування для створення фермерського господарства і не набув права на земельну частку (пай), може цю (отриману ним) земельну ділянку приватизувати у розмірі земельної частки (паю)». Водночас ВП ВС підкреслила, що громадяни, які увійшли до складу фермерського господарства, проте раніше не отримували у користування земельну ділянку для ведення фермерського господарства, можуть набути її у власність, проте у загальному порядку [186].

Таким чином, ВП ВС фактично підтвердила закріплене у Законі та ЗК України право громадянина на безоплатну приватизацію земельної ділянки, раніше наданої йому в користування саме для ведення фермерського господарства.

Враховуючи наведену вище позицію ВП ВС можна зробити висновок, що у разі смерті члена господарства, якому земельну ділянку було передано на праві постійного користування, спадкоємцям майже неможливо реалізувати право, надане ч. 2 ст. 13 Закону і ст. 32 ЗК України. Додатковим аргументом виступає інша правова позиція ВП ВС, зокрема у разі смерті громадянина, котрий був засновником селянського (фермерського) господарства (фермерського господарства) і мав право постійного користування земельною ділянкою для ведення фермерського господарства, це право зберігається за фермерським господарством і не входить до складу спадщини. При цьому Суд наголосив, що спадкувати можна права померлого засновника (члена) щодо селянського (фермерського) господарства (фермерського господарства), а не земельну ділянку, яка перебуває в користуванні такого господарства [182].

Після доповнення Перехідних положень ЗК України нормою, згідно з якою громадяни, яким надані земельні ділянки на праві постійного користування, мають право купити їх без проведення земельних торгів та з правом розстрочення платежу (п. 6¹), постає питання про співвідношення цих положень з нормою ст. 32 Кодексу та ч. 2 ст. 13 Закону. Зокрема чи можна безоплатно приватизувати земельну ділянку, надану на праві постійного користування, чи її можна лише купити [187, с. 454]. Однозначної відповіді на це питання допоки немає, судова практика лише напрацьовується. Як приклад можна навести постанову Сьомого апеляційного адміністративного суду, за результатами розгляду апеляційної скарги громадянина, який оскаржував в суді відмову Липовецької міської ради у продажу йому земельних ділянок сільськогосподарського призначення комунальної власності, наданих йому у постійне користування для ведення фермерського господарства, відповідно до п. 6¹ Перехідних положень ЗК України. Апеляційний суд, дотримуючись усталеної практики вважати, що після реєстрації фермерського господарства та набуття ним статусу юридичної особи, здійснення прав та обов'язків землекористувача переходить до господарства, залишив рішення адміністративного суду першої інстанції в силі [188]. Вбачається, що суд захистив інтереси фермерського господарства, залишивши за ним права фактичного землекористувача. Водночас з урахуванням того, що за чинним ЗК України ані громадяни, ані фермерські господарства не входять до переліку суб'єктів права постійного користування землею, таке тлумачення норми п. 6¹ Перехідних положень ЗК України фактично блокує застосування законних можливостей зміни правового титулу з права постійного користування на право власності.

Безоплатна приватизація членами фермерського господарства земельних ділянок за нормами ч. 2 ст. 13 Закону та ст. 32 ЗК України не веде до фактичного збільшення земель господарства. Навпаки, на практиці нерідко трапляються випадки, коли члени господарства самостійно розпоряджаються приватизованими ділянками, що, хоч є юридично правомірним і відповідає основоположним засадам права власності, може негативно впливати на економічну стабільність і спроможність господарства здійснювати сільськогосподарську діяльність.

У ході дослідження з'ясовано, що правовий режим майна фермерського господарства становить окремий різновид правового режиму майна суб'єкта господарювання, зміст якого детермінований особливостями організаційно-правової форми фермерського господарства і охоплює статичні та динамічні елементи. Конкретизовано засадничі положення правового режиму майна фермерського господарства, розмежовано поняття «складений капітал фермерського господарства» та «майно фермерського господарства».

Правовими способами формування земель фермерського господарства є: а) перетворення на підставі прямої норми закону земельних прав членів фермерського господарства щодо земельних ділянок набутих його засновниками (членами) на праві приватної власності (у тому числі шляхом безоплатної приватизації) або на праві користування (зокрема оренди, емфітевзису), у земельні активи самого господарства; б) набуття фермерським господарством земельних ділянок на праві власності, користування у встановленому законом порядку.

Обґрунтовано, що право фермерського господарства на володіння і користування земельними ділянками, які знаходяться у власності, користуванні його членів, виникає в силу припису Закону України «Про фермерське господарство». Це право є похідним, але самостійним і не потребує оформлення додаткових правочинів щодо передачі земельної ділянки до складеного капіталу чи укладення будь-яких угод між господарством та його членами. Конкретизовано положення щодо безоплатної приватизації земельних ділянок для ведення фермерського господарства.

2.3 Структура і порядок управління фермерським господарством

Належне правове регулювання відносин управління фермерським господарством є однією з передумов досягнення ним високих результатів господарювання. На теперішній час модель управління фермерським господарством залежить від форми, обраної для його ведення: заснування

юридичної особи або державна реєстрація громадянина підприємцем. Як свідчить практика, питання органів управління здебільшого постає для фермерських господарств зі статусом юридичної особи, зокрема щодо визначення вищого органу управління такого господарства та його повноважень. В умовах правового режиму воєнного стану, тимчасової окупації деяких територій України мають місце ситуації, коли фермерське господарство, окремі його члени залишаються на цих територіях [141] або голова та/або члени господарства виїжджають закордон, що ускладнює або унеможливорює здійснення повноважень органами управління. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання належної та достатньої правової регламентації структури та порядку управління фермерським господарством, яка б забезпечувала можливість ухвалення легітимних рішень, зокрема в складних умовах господарювання.

Законом України «Про фермерське господарство» визначено статус лише голови фермерського господарства. Водночас передбачено, що питання органів управління господарством і порядку прийняття ними рішень мають бути зазначені в установчому документі господарства (ч. 4 ст. 1). У Законі відсутні інші положення щодо управління фермерським господарством, зокрема щодо системи органів управління ним, на відміну від інших законів, якими визначається статус суб'єктів господарювання.

Питання управління фермерським господарством знайшло часткове висвітлення в монографіях, наукових і фахових публікаціях [3; 189–191]. Водночас значна варіативність у підходах до реалізації положень Закону щодо управління фермерськими господарствами, неоднорідна судова практика поряд з відсутністю чітких положень Закону зумовлюють потребу подальшого дослідження питань структури і порядку управління фермерськими господарствами з метою їх доопрацювання і конкретизації.

Слово «управління» є похідним від слова «управляти», яке означає спрямовувати діяльність, роботу кого-, чого-небудь; бути на чолі когось, чогось; керувати [192, с. 468]. Термін «управління» має багато визначень [191], зокрема він означає функцію організованих систем (соціальних, біологічних, технічних), яка

забезпечує збереження їх структури і впорядкування згідно з закономірностями функціонування [194, с. 218]. Зазначений термін широко застосовується в різних сферах суспільного життя, став об'єктом дослідження в багатьох наукових галузях і слугує основою для формування похідних понять, зокрема, таких як «управління підприємством».

У зв'язку з ускладненням виробничих процесів, еволюцією економіки, поглибленням поділу праці, а також зміною уявлень про сутність підприємства, його завдання та організацію, управління підприємством поступово виокремилося в самостійний напрям діяльності. Це зумовило формування відповідної системи управління з визначеними завданнями, методами та формами. В сучасних умовах управління підприємством розглядається як один із напрямів звичайної діяльності підприємства, та як необхідна передумова забезпечення цілісності та синергічності функціонування підприємства як виробничої системи [193, с. 130, 133].

Стан розвитку ринкової економіки, динаміка зовнішнього середовища та зміна кон'юнктури ринку зумовлюють важливість управління не лише для підприємств, а й для інших суб'єктів господарювання. Управління передусе іншим етапам господарської діяльності, виконує організуючу, регулюючу та координуючу функції щодо виробничих та інших процесів, забезпечуючи узгодженість дій між учасниками (членами) чи працівниками суб'єкта господарювання з метою досягнення поставлених цілей. На думку деяких дослідників, управління полягає у здійсненні суб'єктом управління (системою управління підприємством) цілеспрямованого, впорядкованого, інформаційно обґрунтованого управлінського впливу на об'єкт управління, яким виступає єдність соціального й технічного елементів виробництва [193, с. 130, 133]. У спеціальній літературі та наукових дослідженнях у сфері управління та адміністрування в межах категорії «управління підприємством» виокремлюють його основні елементи, зокрема: рівні, сфери та функції управління (планування, організація діяльності, координація, контроль, управління ризиками, маркетинг і збут, адміністративні функції тощо) [195, с. 28–29, 36; 196, с. 28, 39, 40].

Отже, поняття «управління підприємством» отримало достатньо ґрунтовне теоретичне опрацювання в межах різних суспільних наук і знайшло широке практичне застосування. Не зважаючи на неюридичний зміст та спрямованість на досягнення певних економічних результатів (наприклад, отримання прибутку), це поняття знайшло певне закріплення в законодавстві, а структура і порядок управління спираються на правове підґрунтя, зокрема норми ЦК України та інших відповідних законів. Так, управлінню підприємством було присвячено ст. 65 ГК України (втратив чинність), в якій було закріплено основні положення щодо здійснення управління підприємством в умовах ринкової економіки демократичної, соціальної, правової держави та які враховували наукові результати розвитку концепції управління підприємством. Зокрема, в ч. 1 ст. 65 ГК України визначалося, що управління підприємством здійснюється відповідно до його установчих документів на основі поєднання прав власника щодо господарського використання свого майна та участі в управлінні трудового колективу, а в ч. 2 цієї статті Кодексу, що власник міг здійснювати свої управлінські права безпосередньо або через уповноважені ним органи відповідно до статуту підприємства чи інших установчих документів.

Таким чином, на рівні законодавства визнавалося, що процес (функція) управління може здійснюватися через спеціально створений управлінський апарат, на який покладається відповідальність за збереження та цільове використання ресурсів, а також контроль за реалізацією управлінських рішень. Управління здійснюється суб'єктами управління (органами управління), які впливають на всіх учасників (членів), трудовий колектив суб'єкта господарювання з метою досягнення визначених цілей господарської діяльності [197, с. 38].

Переходячи до дослідження питань управління фермерським господарством, потрібно наголосити на тому, що особливості структури і порядку управління безпосередньо залежать від форми, обраної для ведення такого господарства. Загалом, можна погодитися з твердженням, що у фермерському господарстві або сімейному фермерському господарстві зі статусом юридичної особи або без такого статусу, створеному одним громадянином, не постає питання щодо структури

(системи) управління, оскільки всі рішення в таких господарствах приймає цей громадянин [197, с. 40]. Викладену думку поділяють й деякі інші науковці. Зокрема наголошується на відмінностях в управлінні фермерським господарством зі статусом юридичної особи, створеним одним громадянином або двома і більше громадянами, які пояснюються тим, що фермерське господарство зі статусом юридичної особи, яке створене одним громадянином України належить до унітарних підприємств за способом створення. Таке підприємство розглядається як конструкція юридичної особи, створеної в результаті волевиявлення єдиного засновника (учасника) і передання ним майнового вкладу для формування майнової основи підприємства [198, с. 78–82], що має прямий зв'язок з побудовою системи управління таким підприємством. Водночас, якщо фермерське господарство ведеться кількома членами сім'ї та/або родичами, то питання структури управління є актуальним.

Загальну модель системи управління фермерського господарства у Законі не прописано, проте у загальних рисах визначено статус голови цього господарства.

Головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена в Статуті особа (ч. 1 ст. 4 Закону). Заслуговує на увагу реалізація цього положення в практичній площині. Як зауважують фахівці у сфері державної реєстрації, в Законі не визначено, яку саме інформацію необхідно вказувати в Статуті, тому така інформація цілком може бути конкретно персоніфікованою [191] або відтворювати відповідні положення Закону. Також фахівці зазначають, що в статутах реальних фермерських господарств зустрічаються формулювання, за якими головою фермерського господарства є один з членів господарства або інша особа, яка працює за контрактом. Загалом, будь-яке формулювання може мати місце, оскільки Закон не містить жодних приписів чи обмежень з цього питання [191].

На основі аналізу судових рішень можна навести ще декілька прикладів реалізації положень ч. 1 ст. 4 Закону. Так, у статуті фермерського господарства «КМП Надія» закріплено, що управління господарством здійснює голова фермерського господарства – його засновник або один з членів господарства, призначений засновником на відповідний термін, або інша особа, яка працює за

контрактом [199]. В іншій справі суд наводить норму з ч. 1 ст. 4 Закону, за якою головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена в статуті особа, та тлумачить її так, що відомості про голову господарства мають бути зазначені в статуті господарства. При цьому в матеріалах реєстраційної справи був статут фермерського господарства «Ланецького» в редакції від 28 лютого 2018 р., в якому головою господарства зазначено конкретну особу [200].

На теоретичному і практичному рівнях, здійснюючи тлумачення змісту норми частини 1 ст. 4 Закону, періодично виникає питання щодо можливості визначити головою фермерського господарства іншу фізичну особу, а не засновника чи члена такого господарства. У фахових роз'ясненнях зазначають, що керівником фермерського господарства без статусу сімейного, може бути особа, яка не є членом родини відповідно до ст. 3 СК України [191]. Підтримують таку позицію деякі експерти з аграрного і земельного права, зазначаючи, що головою фермерського господарства може бути як член сім'ї чи родич, так й інша особа, яка не належить до зазначених [201; 202].

Підтвердження можливості призначити головою фермерського господарства фізичної особи, яка не є засновником (членом) цього господарства, слугують і положення Закону. Крім норми, закріпленої у ч. 1 ст. 4, відповідний висновок можна зробити на основі аналізу положень ч. 5 ст. 1, ч. 3 ст. 8-1 Закону. В цих положеннях йдеться про те, що головою сімейного фермерського господарства може бути лише член відповідної сім'ї, котрий у названому господарстві без статусу юридичної особи має бути визначений договором (декларацією) про створення сімейного фермерського господарства і який реєструється як фізична особа – підприємець [67, с. 71; 203, с. 139]. Тобто, у названих статтях Закону викладено прямі приписи щодо того, хто може бути головою саме сімейного фермерського господарства, на відміну від несімейного фермерського господарства, для якого у Законі подібні приписи відсутні.

Такий підхід не заперечується і в судовій практиці. Так, господарський суд Луганської області у рішенні щодо фермерського господарства «САН» встановив, що на посаду голови цього господарства було призначено фізичну особу, яка не є

його засновником (членом), за трудовим договором з оплатою згідно штатного розпису [204]. Розглядаючи справу суд дійшов висновку, що відносини між фермерським господарством і його головою підпадають під регулювання норм трудового законодавства та, що можливо застосувати аналогію закону, зокрема норми Закону про ТОВ та ТДВ щодо суб'єкта прийняття рішення про створення виконавчого органу товариства та припинення повноважень його членів [204].

Основні положення щодо компетенції голови фермерського господарства закріплено у частинах 2 і 3 ст. 4 Закону, а саме голова фермерського господарства представляє його перед органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями відповідно до закону, укладає від імені господарства угоди та вчиняє інші юридично значимі дії відповідно до законодавства України. Проте наведеними положеннями Закону компетенція голови фермерського господарства не вичерпується. Формулювання норми, якою голова фермерського господарства наділяється правом вчиняти інші юридично значимі дії відповідно до законодавства України, можна тлумачити доволі широко, зокрема як право вчиняти будь-які не заборонені законом юридично значимі дії від імені цього господарства, наприклад, відкривати рахунки та розпоряджатися коштами, укладати договори щодо реалізації виробленої продукції, укладати і розривати трудові договори тощо [191].

На основі аналізу положень Закону можна узагальнити компетенцію голови фермерського господарства. Зокрема, він має права та обов'язки, передбачені для керівників суб'єктів господарювання господарським, банківським, податковим, земельним, екологічним, трудовим законодавством, оскільки згідно з ч. 3 ст. 21 Закону саме голова фермерського господарства буде нести відповідальність за порушення кредитно-розрахункової та податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних норм і правил, вимог до якості продукції, вимог інших нормативно-правових актів, якими регулюється здійснення господарської діяльності. Також до компетенції голови фермерського господарства ч. 5 ст. 27 Закону віднесено створення безпечних умов праці для членів господарства і найманих працівників,

забезпечення дотримання вимог техніки безпеки, виробничої гігієни та санітарії, пожежної безпеки.

Крім цього, установчим документом фермерського господарства можуть бути конкретизовані названі, а також визначено додаткові права та обов'язки голови господарства. Наприклад, у статуті фермерського господарства «СКІФ О» визначено виключну компетенцію голови фермерського господарства у прийнятті рішень щодо затвердження та ухвалення будь-яких змін до статуту, виключення зі складу членів фермерського господарства. Також статутом визначено, що голова є представницьким та виконавчим органом фермерського господарства, який представляє його інтереси [205]. В статуті фермерського господарства «САН» зазначено, що голова фермерського господарства є виконавчим органом управління, а засновник – вищим органом управління господарством [204].

Законом передбачено, що голова фермерського господарства може доручити виконання своїх обов'язків одному з членів господарства або особі, яка працює за контрактом, оформивши це у письмовій формі. Приклади практичного втілення цього положення на практиці також можна проілюструвати на основі судових рішень. Так, голова фермерського господарства «СКІФ О», досягнувши пенсійного віку та маючи необхідність лікування, тимчасово, на невизначений термін залишив цю посаду, але без виходу з числа учасників (засновників) фермерського господарства, та доручив керування господарством тимчасово, на невизначений термін члену господарства. Для цього голова фермерського господарства 09 листопада 2009 р. оформив рішення № 1 та видав наказ № 8-к, встановивши певні обмеження повноважень уповноваженої особи, а саме права на внесення змін до установчих документів [205].

Іншим способом практичної реалізації ч. 4 ст. 4 Закону є видання головою фермерського господарства іншому члену господарства довіреності на виконання обов'язків голови та представлення інтересів фермерського господарства. Довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою, уповноваженою на це її установчими документами, особою на строк, вказаний у довіреності, або до припинення її дії (ст.ст. 246, 247 ЦК України). Підстави

припинення довіреності закріплено у ст. 248 ЦК України, серед яких скасування довіреності особою, яка її видала, припинення юридичної особи, яка видала довіреність та інші [199].

За Законом голова сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи має право виступати від імені господарства або уповноважити на це одного із членів господарства у встановленому цивільним законодавством порядку. Згідно з положеннями ЦК України представництво виникає на підставі договору, закону, акта органу юридичної особи та з інших підстав, встановлених актами цивільного законодавства, а представництво, яке ґрунтується на договорі, може здійснюватися за довіреністю, форма якої повинна відповідати формі, в якій відповідно до закону має вчинятися правочин (ст. ст. 237, 245). При цьому важливо брати до уваги, що голова сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи, є фізичною особою - підприємцем, і за ст. 51 ЦК України, якщо інше не встановлено законом або не впливає із суті відносин, то до підприємницької діяльності цих осіб застосовуються нормативно-правові акти, що регулюють підприємницьку діяльність юридичних осіб. З урахуванням цього голова такого сімейного фермерського господарства може видати довіреність іншому члену господарства, яка має бути нотаріально посвідчена, якщо правочини, що будуть вчинятися також, вимагають нотаріального посвідчення.

Не менш важливим є питання місця голови в системі управління фермерським господарством. З огляду на те, що у Законі безпосередньо згадується лише голова фермерського господарства (ст. 4), формується уявлення, що саме він і є вищим органом управління. Зокрема, В. С. Щербина відзначив, що на відміну від господарських товариств, фермерське господарство представлене лише головою, який, зокрема, вчиняє юридично значущі дії від імені господарства відповідно до законодавства України [54, с. 76]. У фаховій літературі з аграрного права однією з правових ознак фермерського господарства визначено, що безпосереднє керівництво цим господарством здійснює його голова [16, с. 135].

Заслужовує на увагу тлумачення положень Закону фахівцями - практиками, які зокрема, зазначають, що з його положень слідує, що у разі одноосібного

заснування фермерського господарства, його засновник буде вважатись головою і одночасно вищим органом господарства, оскільки законодавство не вимагає створення іншого органу управління фермерським господарством [206].

Водночас В.В. Старожилов зазначає, що буде помилковим вважати голову сімейного фермерського господарства вищим органом управління в ньому, зокрема з огляду на повноваження, закріплені у ст. 4 Закону. Перераховані повноваження дають всі підстави визначити голову названого господарства виконавчим органом із поєднанням управлінських функцій [197, с. 40]. Думку, що голова фермерського господарства є виконавчим органом управління цим господарством, поділяють й деякі інші автори [196, с. 36]. На користь наведеної думки дослідника слугують і положення Типової форми договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства, згідно з розділом II якої члени господарства мають домовитися і закріпити в договорі положення щодо порядку прийняття рішень та координації спільної діяльності членів Господарства.

Віднесення голови фермерського господарства до виконавчих органів відповідає загальним положенням законодавства щодо системи управління юридичними особами, зокрема товариствами. Так, у ЦК України визначено, що органами управління товариством є загальні збори його учасників і виконавчий орган, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 97). Слід зазначити, що Законом безпосередньо інше не встановлено. З урахуванням цього на практиці кожне фермерське господарство самостійно обирає модель реалізації положень Закону щодо системи управління господарством. Підтвердження цьому можна знайти в установчих документах деяких фермерських господарств. Наприклад, у статуті Селянського (фермерського) господарства «Дорошенко» закріплено, що управління цим господарством здійснює голова ферми [207].

Водночас зміст деяких положень Закону вказує на те, що члени фермерського господарства можуть бути залучені до прийняття управлінських рішень з певних питань. Зокрема, це стосується рішення щодо відчуження фермерського господарства як цілісного майнового комплексу, яке відповідно до ч. 2 ст. 22 Закону приймається членами фермерського господарства. Показовою у цьому

випадку є постанова КГС ВС від 18 березня 2020 р. по справі № 904/686/19, в якій Суд взяв до уваги те, що суди попередніх інстанцій встановили відсутність згоди членів фермерського господарства на його відчуження як цілісного майнового комплексу та недотримання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору купівлі-продажу фермерського господарства, і визнав висновки судів першої та апеляційної інстанцій щодо недійсності рішень членів цього фермерського господарства та нікчемність договору купівлі-продажу обґрунтованими, законними та такими, що обґрунтовуються на правильному застосуванні положень законодавства. Потрібно звернути увагу на те, що рішення про відчуження фермерського господарства як цілісного майнового комплексу було оформлено протоколом загальних зборів членів фермерського господарства, проте у суді було доведено, що підписи членів фермерського господарства у протоколі були підробленими [208].

Положення Кодексу України з процедур банкрутства підтверджують право на участь в управлінні членів фермерського господарства, оскільки, подання головою господарства заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство можливе за наявності письмової згоди всіх членів цього господарства (ч. 2 ст. 95).

Більше того, на основі аналізу положень Закону, можна стверджувати, що особливістю системи управління фермерським господарством виступає можливість участі членів фермерського господарства незалежно від наявності статусу юридичної особи в управлінні діяльністю такого господарства. Зокрема, згідно з ч. 5 ст. 8¹ Закону до умов договору (декларації) про створення сімейного фермерського господарства належить порядок прийняття рішень та координації спільної діяльності членів господарства [203, с. 140]. Деякі дослідники, зокрема В. В. Старожилов, розглядають наведене положення Закону як підставу для висновку, що управління сімейним фермерським господарством фактично здійснюють збори його членів. Водночас автор слушно ставить під сумнів реальне застосування цього положення, зокрема у тому разі, якщо членами сімейного фермерського господарства є батько та двоє неповнолітніх дітей, оскільки вважає

неправильним прирівнювати їх у правах щодо управління таким господарством та його майном [190, с. 89–90].

У фермерських господарствах зі статусом юридичної особи ситуація щодо участі членів цього господарства в управлінні його діяльністю є дещо іншою.

Право на участь в управлінні господарською організацією, зокрема створеною шляхом об'єднання майна та/або участі засновників (учасників, членів), є логічним. В юридичній науці найбільш розробленим є питання права на управління в господарських товариствах [209; 210]. Це право належить до найважливіших прав учасника товариства [210, с. 44] та традиційно включає такі форми його реалізації, як: 1) безпосередня участь в управлінні на загальних зборах товариства; 2) участь в обранні органів управління, зокрема виконавчого органу; 3) можливість обиратися в органи управління товариством [210, с. 45; 211, с. 106].

Останніми роками в юридичній науці набув поширення підхід щодо належності фермерського господарства зі статусом юридичної особи до корпоративних суб'єктів господарювання [43, с. 125], що безпосередньо впливає на формування поглядів щодо системи управління фермерським господарством зі статусом юридичної особи. Так, на думку Р. Колосова ознакою корпоративного підприємства є характер правовідносин між власниками, котрі наділені корпоративними правами, а тому мають право брати участь в управлінні цим підприємством та право отримання прибутку від його діяльності [212, с. 72–76]. Потрібно погодитися з думкою А.Г. Барабаш, що ця ознака властива фермерському господарству зі статусом юридичної особи, яке створюється кількома засновниками [43, с. 125].

У визначенні корпоративного підприємства, що було закріплене у ч. 5 ст. 63 ГК України, чітко зазначено, що його учасники здійснюють спільне управління справами на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються. У визначенні корпоративних прав згідно з п. 14.1.90 ПК України, правомочність на участь особи в управлінні господарською організацією ставиться на перше місце.

Суди також підтверджують належність фермерських господарств зі статусом юридичної особи до корпоративних підприємств. При цьому судова практика є незмінною у тому, що наявність складеного капіталу (статутного фонду) фермерського господарства дає певний обсяг корпоративних прав особі, частка якої визначається у складеному капіталі (статутному фонді) [199; 205].

Важливо наголосити, що корпоративні права мають тільки ті учасники (члени) корпоративного підприємства, які мають частку у статутному капіталі. Отже, ті члени фермерського господарства, які не мають частки у статутному капіталі такого господарства, не можуть брати участь в управлінні, більше того за ними не може бути визнано членство у фермерському господарстві [3, с. 23]. Водночас науковці, зважаючи на те, що у Законі чітко не визначено порядок формування частки у статутному капіталі фермерського господарства, припускають, що вона може бути сформована не лише за рахунок внесення вкладу (внеску) у грошовій або майновій формі, але й за рахунок праці у такому господарстві, що потребує оцінки можливості участі в управлінні кожного члена фермерського господарства [3, с. 24].

На основі аналізу положень законодавчих актів можна зробити висновок, що учасники (члени) господарської організації реалізують право на управління через модель загальних зборів (зокрема, акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, сільськогосподарські кооперативи тощо). Як вже зазначалося, Закон не містить положень щодо загальних зборів фермерського господарства, проте і не забороняє унормувати це питання в установчих документах такого господарства. Фермерські господарства, засновані кількома членами сім'ї та/або родичами, можуть створити такий орган управління як загальні збори (збори членів, загальні збори засновників тощо) [213], при цьому у статуті господарства може бути зазначено, що загальні збори членів фермерського господарства є вищим органом управління, а голова – виконавчим органом [206].

Науковці висловлювали різні погляди щодо визнання загальних зборів вищим органом управління фермерського господарства. Керуючись положеннями ст. 97 ЦК України, згідно з якими органом управління товариством є загальні збори

його учасників, деякі дослідники доходять висновку, що вищим органом управління фермерським господарством зі статусом юридичної особи мають бути загальні збори. Це колегіальний орган управління фермерським господарством, до складу якого входять всі члени господарства, котрі перебувають у родинних та/ або сімейних відносинах між собою. У підсумку робиться висновок, що голова та загальні збори є органами управління вищої ланки, які відповідають за прийняття найбільш важливих рішень в діяльності господарства [196, с. 36, 37].

Певне узагальнення наукових поглядів на це питання проведено у роботі М. Вовк [214]. Так, одні автори доходять думки, що у фермерських господарствах зі статусом юридичної особи, які мають більше одного члена, загальні збори виконують функції вищого органу управління. Інші дослідники питання органів управління фермерським господарством розглядали через призму визнання такого господарства самостійною організаційно-правовою формою або належністю до господарського товариства. Ще інші дослідники пропонували до фермерського господарства зі статусом юридичної особи застосовувати загальні положення про товариство, у тому числі і правила щодо управління ним, згадуючи положення ст. 97 ЦК України [214, с. 333–334]. Потрібно підтримати ці погляди як такі, що можуть стати основою для доопрацювання Закону щодо закріплення положень про загальні збори як вищого органу управління фермерського господарства зі статусом юридичної особи. Проте за чинної редакції Закону рішення про наявність загальних зборів має бути прийняте на етапі підготовки статуту фермерського господарства.

Відсутність у Законі положень щодо загальних зборів фермерського господарства означає, що поза увагою законодавця залишені й питання їх організації та проведення, порядку прийняття рішень членами такого господарства, зокрема чи має відбуватися голосування і якщо так, то за яким принципом кожний член наділяється правом голосу, зокрема залежно від частки у статутному (складеному) капіталі чи кожному члену належить один голос. На цій проблемі неодноразово наголошено в науковій літературі [3, с. 19].

На практиці наявність відповідної законодавчої прогалини призводить до того, що непоодинокими є випадки звернення до суду з вимогою визнання недійсними рішень загальних зборів членів фермерського господарства, зокрема на підставі порушень порядку їх скликання, проведення, прийняття ними рішень, перевищення повноважень загальними зборами. Певна кількість справ пов'язана з питаннями переобрання (перепризначення) голови такого господарства, оскільки Законом це питання також не урегульоване [213].

Фахівці у сфері державної реєстрації зазначають, що на практиці державному реєстратору зазвичай подаються рішення нині діючого голови або рішення загальних зборів членів фермерського господарства, в якому першим питанням затверджується нова редакція статуту з вказівкою на майбутнього голову, а другим питанням – переобирається голова такого господарства [191].

Для більш детального аналізу цього питання потрібно проаналізувати судову практику. Так, заслуговує на увагу рішення Господарського суду Кіровоградської області у справі за позовом одного з двох засновників фермерського господарства до Фермерського господарства «Отліванов Сергій Віталійович» про визнання недійсним рішення позачергових зборів засновників фермерського господарства та скасування в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань реєстраційного запису щодо зміни керівника або відомостей про керівника фермерського господарства [215]. Позовну заяву обґрунтовано недотриманням відповідачем порядку скликання позачергових зборів засновників, яке полягало у тому, що позивача не було повідомлено про їх проведення, що унеможливило його участь у цих зборах. Дослідивши статут фермерського господарства суд встановив такі обставини: а) головним органом управління є загальні збори засновників господарства; б) засновники господарства мають бути належним чином повідомлені про час і місце проведення зборів, відповідальність за це покладено на голову господарства; в) збори вважаються правомочними за присутності засновників господарства, які сукупно володіють 50 % статутного капіталу господарства; г) для прийняття рішення необхідно, щоб за

нього проголосувала більшість засновників, присутніх на зборах; г) 1 відсоток, яким володіє засновник господарства у статутному капіталі, рахується як один голос.

Також суд встановив, що відповідач не повідомив позивача про час і місце проведення позачергових загальних зборів засновників. Звернувши увагу на те, що у статуті фермерського господарства не визначено способу здійснення повідомлення засновників про час і місце проведення загальних зборів, суд зазначив, що відповідач не був позбавлений права повідомити позивача про скликання загальних зборів іншим способом, ніж листом за описом вкладення, і доводити перед судом належність такого способу за правилами доказування в господарському процесі. На підставі системного аналізу положень Статуту щодо правил голосування суд дійшов висновку про відсутність порушень у підрахунку голосів засновників, оскільки має враховуватися саме кількість голосів кожного із засновників, а не кількість засновників, присутніх на зборах. Водночас, суд, врахувавши висновки ВС щодо підстав визнання недійсним рішень загальних зборів, визнав позов повністю [215].

Представляє інтерес позиція КГС ВС при розгляді касаційної скарги члена фермерського господарства «КМП Надія» до господарства про визнання недійсним рішення загальних зборів про призначення керівника господарства. Позов обґрунтовано вказівкою на порушення вимог законодавства під час скликання загальних зборів. КГС ВС погодився з висновками судів попередніх інстанцій, що ні положеннями статуту Фермерського господарства «КМП Надія», ні приписами Закону не визначено вищим органом управління фермерського господарського загальні збори його членів, не визначено порядку та строків скликання відповідних загальних зборів, не встановлено обов'язку письмового повідомлення членів господарства про проведення загальних зборів, не закріплено порядку визначення правомочності загальних зборів фермерського господарства під час прийняття ними рішень. Також КГС ВС підтвердив висновок судів попередніх інстанцій, що фермерське господарство не зобов'язане вчиняти дії щодо повідомлення членів господарства про проведення зборів у спосіб, що не передбачений законодавством

та не погоджений членами господарства. Натомість, будь-який із способів повідомлення про проведення зборів може бути належним [199].

Подібних висновків КГС ВС дійшов, розглядаючи касаційну скаргу Фермерського господарства «СКІФ О» на рішення Господарського суду Херсонської області та постанову Південно-західного апеляційного господарського суду за позовом ОСОБА_1 до цього господарства про визнання рішення зборів членів та нової редакції статуту недійсними. Позовні вимоги було обґрунтовано тим, що позивач випадково дізнався про проведення цих зборів, на яких вирішувалися питання управління господарством та затвердження нової редакції Статуту, його не запросили на ці збори, хоча на той момент він був головою господарства та єдиною повноважною особою згідно зі Статутом затверджувати та ухвалювати будь-які зміни до цього Статуту. У зв'язку з цим позивач заявив, що підпис на протоколі зборів є підробленим. КГС ВС зазначив, що це фермерське господарство не мало зобов'язань перед своїми членами повідомляти їх про проведення загальних зборів та надавати іншу інформацію, оскільки це не передбачено ні Законом, ні Статутом господарства [205].

Показовою є позиція КГС ВС, викладена у результаті перегляду ще однієї касаційної скарги. Зокрема: а) фермерське господарство не зобов'язане письмово повідомляти членів про проведення загальних зборів, якщо такий обов'язок не передбачено статутом господарства; б) аналогію закону, у тому числі відповідні положення ЦК України, Закону України «Про господарські товариства», потрібно застосовувати у випадку, якщо статут господарства не регулює питання визначення правомочності загальних зборів членів, проте аналогія закону не може застосовуватися до визначення позовної давності щодо вимог про визнання недійсним рішення загальних зборів фермерського господарства [45].

Слушною є думка М. З. Вовк щодо нечіткості врегулювання у законодавстві питання управління фермерським господарством зі статусом юридичної особи і, з метою уникнення непорозумінь, доцільно у Законі закріпити структуру та повноваження органів управління фермерського господарства, права та обов'язки їхніх членів [214, с. 335]. З метою конкретизації питань роботи цього органу до

Закону України «Про фермерське господарство» потрібно внести зміни щодо компетенції загальних зборів та правомочності у прийнятті рішень, їх скликання, проведення, оформлення прийнятих на загальних зборах рішень.

Отже, суди визнають за загальними зборами фермерського господарства статус вищого органу управління, а вирішення спорів, пов'язаних із діяльністю цього органу здійснюють на основі детального аналізу положень статутів господарств, положень Закону та інших законодавчих актів, норми яких можна застосувати як аналогію закону [216, с. 60]. Наведені приклади судової практики можна узагальнити так, що відсутність у Законі положень щодо порядку прийняття внутрішніх рішень, зокрема щодо зміни керівника, означає, що члени фермерського господарства мають право самостійно регламентувати відповідні питання з закріпленням їх в статуті господарства.

Враховуючи все вищевикладене, слід визнати, що саме загальні збори фермерського господарства найкраще відповідають сутності цього господарства, у разі його утворення кількома членами сім'ї та/або родичами, та є тим органом, який дозволить реалізувати правомочність членів господарства на участь в управлінні. Тому у фермерському господарстві зі статусом юридичної особи та кількістю учасників більше одного вищим органом управління мають бути загальні збори його членів.

На підставі проведеного аналізу законодавства, практики його застосування, наукових та фахових публікацій, голову фермерського господарства можна віднести до виконавчого органу такого господарства за умови, якщо в установчих документах фермерського господарства передбачено функціонування загальних зборів господарства або спільне прийняття рішень його членами.

Запропоновано закріпити в модельному статуті фермерського господарства положення для формування стійкої та передбачуваної системи управління фермерськими господарствами необхідно: а) визначити перелік органів управління; б) закріпити компетенцію загальних зборів членів фермерського господарства; в) визначити порядок їх скликання і прийняття рішень; г)

унормувати статус голови як виконавчого органу та відмежувати його від компетенції загальних зборів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Порядок організації ведення фермерського господарства має риси спеціального з огляду на законодавчі умови щодо утворення цих господарств: належність засновника до громадянства України та досягнення 18-річного віку; наявність сімейних та/або родинних відносин між засновниками фермерського господарства; належність засновнику (-ам) на праві власності або користування земельної ділянки з цільовим призначенням для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства.

Порядок організації ведення фермерського господарства складається з організаційного (прийняття рішення про утворення фермерського господарства, обрання організаційно-правової форми ведення господарства, затвердження установчого документа) та легалізаційного (державна реєстрація юридичної особи або фізичної особи - підприємця, отримання експлуатаційного дозволу, реєстрація у Державному аграрному реєстрі, проходження інших дозвільних процедур у випадках, визначених законом) етапів.

Правова природа договору про створення сімейного фермерського господарства є близькою до договору про спільну діяльність та установчого договору, оскільки ним передбачено координацію спільних дій членів господарства щодо організації та здійснення господарської діяльності, здійснення ними майнового внеску у спільне господарювання, покриття витрат та розподілу результатів діяльності, однак не тотожною їм, оскільки йому притаманні спеціальні риси, зумовлені сімейно-родинним характером відносин між його членами та їхньою обов'язковою особистою трудовою участю у діяльності господарства.

Спеціальні вимоги до засновників та членів фермерського господарства накладають обмеження на здійснення реорганізації цих господарств, зокрема, поділ, злиття, приєднання зі збереженням організаційно-правової форми фермерського господарства можливі за умови забезпечення відповідності

засновників (членів) нового (-их) господарства (-в) вимогам ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство». В інших випадках має здійснюватися подвійна реорганізація, тобто з одночасним перетворенням фермерського господарства в іншу організаційно-правову форму;.

2. Правовий режим майна фермерського господарства становить окремий різновид правового режиму майна суб'єкта господарювання, його зміст детермінований особливостями організаційно-правової форми фермерського господарства, що поєднує ознаки сімейно-родинного об'єднання та суб'єкта господарювання, і охоплює статичні та динамічні елементи.

Зasadничі положення правового режиму майна фермерського господарства охоплюють: а) законодавче визначення видів майна, яке може перебувати у власності фермерського господарства; б) основним правовим титулом на майно є право власності (право спільної сумісної власності у фермерських господарствах без статусу юридичної особи), що визначає межі та способи здійснення правомочностей щодо майна; в) господарська правосуб'єктність фермерського господарства у майнових відносинах включає право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод; г) багаторівнева система джерел регулювання майнових відносин (закон, установчий документ, угоди між членами господарства), що дозволяє враховувати загальні та внутрішньо організаційні правила здійснення правомочностей щодо майна; ґ) право члена фермерського господарства на майно, зокрема на отримання частки майна господарства при його ліквідації або у разі припинення членства у ньому у розмірі та порядку її отримання, визначених установчим документом фермерського господарства.

Поняття «складений капітал фермерського господарства» та «майно фермерського господарства» потрібно розмежовувати, оскільки перше охоплює лише майнові внески членів господарства, тоді як друге включає складений капітал і майно, набуте чи створене господарством у процесі його діяльності. Це зумовлює потребу внесення уточнюючих змін до ст. 19 Закону України «Про фермерське господарство» з метою уніфікації категоріального апарату та усунення можливості різного тлумачення складу майнових активів фермерського господарства.

У модельному статуті фермерського господарства потрібно відобразити положення щодо формування складеного капіталу, порядку прийняття рішень стосовно володіння, користування і розпорядження майном господарства, прав членів на отримання частки майна у разі припинення членства, порядку і критеріїв визначення її розміру із можливістю подальшої конкретизації цих положень засновниками (членами) господарства, що сприятиме забезпеченню належної реалізації положень Закону України «Про фермерське господарство» та наданню методичної допомоги особам, бажаючим вести фермерське господарство.

Правовими способами формування земель фермерського господарства є: а) перетворення на підставі прямої норми закону земельних прав членів фермерського господарства щодо земельних ділянок набутих його засновниками (членами) на праві приватної власності (у тому числі шляхом безоплатної приватизації) або на праві користування (зокрема оренди, емфітевзису), у земельні активи самого господарства; б) набуття фермерським господарством земельних ділянок на праві власності, користування у встановленому законом порядку.

Право фермерського господарства на володіння і користування земельними ділянками, які знаходяться у власності, користуванні його членів, є похідним від права членів господарства, але самостійним і не потребує оформлення додаткових правочинів щодо передачі земельної ділянки до складеного капіталу чи укладення будь-яких угод між господарством та його членами.

Безоплатна приватизація земельних ділянок для ведення фермерського господарства обмежується розміром земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради, може бути здійснена з метою збільшення земель фермерського господарства громадянином та/або зміни правової підстави користування землею фермерським господарством, умовами її здійснення є членство у фермерському господарстві та наявність земельної ділянки на праві користування.

3. Моделі управління фермерськими господарствами, які сформувалися на практиці, мають високий ступінь варіативності та можуть втілюватися у фактичне

одноосібне управління головою фермерського господарства або у корпоративну модель з функціонуванням загальних зборів та голови фермерського господарства.

Особливістю порядку управління фермерським господарством є можливість участі членів господарства в управлінні без наявності частки в складеному капіталі.

У фермерських господарствах, створених декількома членами сім'ї та/або родичами, найбільш прийнятною структурою управління є однорівнева модель, що включає вищий орган управління (загальні збори членів фермерського господарства) та виконавчий орган (голова фермерського господарства, який реалізує поточне управління, діє від імені господарства та підзвітний загальним зборам).

У модельному статуті фермерського господарства для формування стійкої та передбачуваної системи управління фермерськими господарствами необхідно: а) визначити перелік органів управління; б) закріпити компетенцію загальних зборів членів фермерського господарства; в) визначити порядок їх скликання і прийняття рішень; г) унормувати статус голови як виконавчого органу та відмежувати його повноваження від компетенції загальних зборів.

РОЗДІЛ 3

ІНШІ ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

3.1. Господарська правосуб'єктність фермерського господарства

Фермерське господарство, як і будь-який інший суб'єкт господарювання, має здатність набувати прав та обов'язків для того, щоб виступати самостійним учасником правовідносин, організовувати своє виробництво, реалізовувати вироблену товарну продукцію, вступати у публічно-правові відносини, зокрема для забезпечення дотримання умов здійснення господарської діяльності, тобто бути правосуб'єктним.

В законодавстві України термін правосуб'єктність не використовується. В ЦК України йдеться про цивільну правоздатність та дієздатність, в ГК України вживався термін «господарська компетенція». Натомість правосуб'єктність є загальнотеоретичним поняттям, щодо сутності та складових якого серед дослідників відсутня єдність поглядів. Також це поняття досліджується в багатьох галузях юридичної науки, набуваючи особливих рис та змістовного наповнення. Узагальнюючи різні наукові дослідження можна зазначити, що суб'єкт господарювання має зокрема цивільну, земельну, податкову, господарську правосуб'єктність тощо [217–219]. Остання відіграє важливу роль при характеристиці учасників господарських правовідносин і вже була предметом аналізу багатьох дослідників [54, с. 7; 220, с. 66]. Водночас кардинальні зміни у правовому регулюванні господарських відносин можуть посилити інтерес до цього питання. До того ж питання господарської правосуб'єктності фермерських господарств майже не розкрито в науці господарського права.

На початку доцільно зупинитися на огляді та узагальненні результатів наукових досліджень щодо понять правосуб'єктності та господарської правосуб'єктності, які стануть основою дослідження господарської правосуб'єктності фермерських господарств.

Дослідники правосуб'єктності, підсумовуючи історичний розвиток наукових поглядів, вказують на формування різних концепцій змістовного наповнення зазначеного поняття, зокрема ототожнення правосуб'єктності з правоздатністю, виокремлення її як цілісного явища, складовими якого є правоздатність та дієздатність, наповнення різним змістом в галузях права [221, с. 62].

У теорії права правосуб'єктність найчастіше визначають як здатність особи бути суб'єктом права, мати права та обов'язки. У зв'язку з цим обґрунтовується, що значення правосуб'єктності полягає у тому, що за її допомогою визначають коло суб'єктів, які можуть виступати учасниками правовідносин, тобто встановлюється пряма залежність можливості бути учасником певних правовідносин від правосуб'єктності [221, с. 60; 222, с. 274]. Також слушною є думка, що правосуб'єктність базується на об'єктивному праві, оскільки саме в нормах законодавства визначається, які суб'єкти наділяються правосуб'єктністю і, відповідно є суб'єктами права [223, с. 586]. Як наслідок, в теорії права правосуб'єктність розглядають як одну з основних ознак суб'єкта права, в галузевих юридичних науках – як ознаку суб'єктів певної галузі права, що має відповідну специфіку [20, с. 103; 16, с. 114].

Як наводиться в академічній юридичній літературі, раніше висловлювали точку зору, що правосуб'єктність є властивістю фізичних осіб, а щодо юридичних осіб, то потрібно вести мову не про їх правосуб'єктність, а про компетенцію їхніх органів, як сукупність їх прав та обов'язків, необхідних і достатніх для виконання певною юридичною особою своїх функцій [224, с. 192]. Проте на теперішній час зазначається, що спільним для фізичних та юридичних осіб як суб'єктів права є наявність у них властивостей правоздатності та дієздатності, які за усталеним поглядом є складовими правосуб'єктності [225, с. 111].

У наукових дослідженнях розуміння правоздатності розкривається як здатність особи набувати прав та виконувати обов'язки в обсязі, визначеному законом та інших джерелах відповідно до закону (установчий документ для юридичної особи, договір тощо), тобто офіційне визнання здатності бути суб'єктом права, мати права та обов'язки. Дієздатність потрібна для того, щоб фізичні та

юридичні особи реалізовували правоздатність, тобто фактично набували прав та обов'язків, самостійно здійснювали юридично значущі дії [223, с. 584].

Відтак, можна погодитися з думкою, що складовими правосуб'єктності є міра нормативно окреслених та доступних суб'єкту правових можливостей, тобто правоздатність, та міра можливостей суб'єкта власними діями впроваджувати доступний йому ресурс, тобто дієздатність, які діалектично поєднуються в межах названого єдиного та цілісного поняття, виступають його теоретико-прикладними проявами [221, с. 61].

Водночас притаманна фізичним та юридичним особам властивість деліктоздатності розглядається дослідниками по-різному, зокрема як елемент правоздатності, елемент дієздатності, зокрема юридичної особи [226, с. 133], або самостійний елемент правосуб'єктності [221, с. 61]. Це можна пояснити відсутністю єдності у поглядах на зміст правоздатності та дієздатності. Наприклад, дієздатність є збіркою категорією, яка охоплює здатність до вчинення правомірних юридичних дій та здатність до відповідальності за правопорушення, тобто деліктоздатність [221, с. 61]. Розуміння дієздатності як здатності своїми діями набувати та здійснювати права та обов'язки, а у разі їх невиконання, то і здатності нести відповідальність, також спонукає розглядати деліктоздатність складовою дієздатності. Підсилюючим аргументом на користь цього підходу виступають положення ст. 30 ЦК України щодо цивільної дієздатності саме фізичної особи.

Про однозначність такого підходу можна дискутувати, зокрема посилаючись на інші норми ЦК України. Наприклад, положеннями цього Кодексу передбачено, що виконання цивільних обов'язків забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства (ч. 3 ст. 14). Також у ЦК України закріплено окремі положення щодо відповідальності фізичних осіб - підприємців та юридичних осіб (статті 52, 96).

Отже, можна зробити висновок, що законом за фізичними особами - підприємцями, юридичними особами визнано здатність набувати та здійснювати права й обов'язки, нести відповідальність за порушення останніх та створено підґрунтя для реалізації цих здатностей.

На сьогодні поняття правосуб'єктності використовується у багатьох галузях юридичної науки, в межах яких її визначення та складові набувають відповідного змістовного наповнення. Доволі активну дискусію було розгорнуто навколо співвідношення понять цивільної та господарської правосуб'єктності, у тому числі з огляду на введення ГК України поняття господарської компетенції [221, с. 60; 226; 227, с. 39–40]. Дослідження цієї проблематики проводилось й через співвідношення складових цивільної та господарської правосуб'єктності. Так, цивільну правоздатність мають усі фізичні особи від моменту народження (ч. 1, 2 ст. 25 ЦК України). Щодо юридичних осіб у ЦК України визначено, що вони наділяються цивільною правоздатністю і дієздатністю, можуть бути позивачами та відповідачами у суді (ч. 1 ст. 80 ЦК України). Цивільна правоздатність юридичної особи прирівняна до цивільної правоздатності фізичної особи, крім прав та обов'язків, які за своєю природою можуть належати лише людині. Для юридичної особи моментом виникнення цивільної правоздатності є момент її створення, а моментом припинення – день внесення до єдиного державного реєстру відповідного запису про припинення (ч. 1, 4 ст. 91 ЦК України).

Виконувані функції та особливості правоздатності М. М. Чабаненко поклав в основу поділу суб'єктів аграрного права на три групи, до першої з яких відніс сільськогосподарських товаровиробників, зокрема й фермерські господарства [228, с. 216].

Положеннями про цивільну дієздатність юридичної особи передбачено, що вона набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону (ч. 1 ст. 92 ЦК України).

Господарська правосуб'єктність є однією з важливих, а на думку деяких вчених, головною ознакою правового статусу суб'єкта господарювання [229, с. 75]. Зокрема на це вказує В. С. Щербина, ототожнюючи її з господарською компетенцією. Також науковець певною мірою протиставляв концепції наук цивільного та господарського права, зазначаючи, що в цивільному законодавстві і праві категорії право- і дієздатності є «канонічними» і спільно утворюють

категорію правосуб'єктності, проте в господарському законодавстві і праві вживається термін «господарська компетенція» [54, с. 7, 11].

Свого часу С. М. Грудницькою виділено кілька етапів еволюційного розвитку господарської правосуб'єктності, в результаті чого дослідниця вказувала на історично сформовану двоїсту приватно-публічну сутність цього поняття, що ускладнило її структуру і призвело до формування нової категорії, а саме господарської компетенції [230, с. 79].

В. О. Коверзнев звернув увагу, що С. М. Грудницька, розглядаючи зміст господарської правосуб'єктності, висловила за включення до нього всіх прав та обов'язків суб'єкта господарювання, у тому числі визначених у статуті та тих, що мають місце під час здійснення ним господарської діяльності [231, с. 85].

Якщо поняття господарської правосуб'єктності значною мірою є теоретичним, то поняття господарської компетенції набуло офіційного значення, оскільки вживалося у ГК України як необхідна умова можливості брати участь у господарських правовідносинах. Відтак у науці господарського права, особливо після прийняття ГК України, активізувалися дослідження поняття господарської компетенції та її співвідношення з господарською правосуб'єктністю. За усталеним підходом ці два поняття не ототожнювалися і не прирівнювалися одне до одного.

Необхідність узгодження між собою положень щодо господарської правосуб'єктності та компетенції, обов'язковість врахування загальнотеоретичних напрацювань щодо правосуб'єктності та її складових, досягнутий рівень розробки відповідних питань, у підсумку призвів до формування концепції, за якої господарська правосуб'єктність та компетенція не визнавалися синонімами. Перше поняття прийнято вважати більш широким, яке охоплює господарську компетенцію та господарську деліктоздатність.

З урахуванням загальних тлумачень слова «компетенція», практики вживання цього терміну в різних галузях права господарську компетенцію розглядали більш конкретним поняттям, яке означає сукупність визначених, наданих прав, обсяг яких не залежить від волі суб'єкта [232, с. 125]. Дослідники, розкриваючи співвідношення господарської компетенції та господарської

правосуб'єктності, зазначали, що перше поняття вказує, якими правами та обов'язками наділено суб'єкта як певного учасника господарських правовідносин [233, с. 359; 36, с. 526], проте друге поняття формує розуміння того, яких прав та обов'язків він може набути додатково під час безпосереднього здійснення господарської діяльності. Господарській компетенції відводилося центральне місце в характеристиці господарської правосуб'єктності [229, с. 76] і можливості функціонування суб'єкта господарювання згідно з визначеними для нього суспільно-корисними цілями і завданнями [232, с. 125].

Господарську компетенцію намагалися розглядати як властивість будь-якого учасника господарських правовідносин, зокрема фізичних осіб [234]. Деякими авторами зроблено висновок, що господарська компетенція фізичної особи є елементом господарської правосуб'єктності, її зміст складають встановлені законодавством господарські права та обов'язки фізичної особи, та/або не встановлені законом, але необхідні для виконання такою особою покладених на неї функцій і завдань, спрямована на збалансування приватних і публічних інтересів [234, с. 106]. Потрібно зауважити, що нормами господарського законодавства для фізичних осіб не передбачено функцій та завдань, проте встановлено можливість бути засновником юридичної особи, здійснювати підприємницьку діяльність у формі фізичної особи - підприємця.

Необмежена законом або судом цивільна правоздатність та повна цивільна дієздатність фізичної особи є обов'язковими умовами набуття цими особами господарської правосуб'єктності [221, с. 62].

Відтак, господарська компетенція розглядається елементом господарської правосуб'єктності суб'єкта складається з сукупності прав й обов'язків, встановлених чинним законодавством для певного виду учасників господарських правовідносин, проте не охоплює всі можливі їх права та обов'язки.

Другою складовою господарської правосуб'єктності багато дослідників називають господарську деліктоздатність, під якою розуміють передбачену законодавством та/або договором можливість застосовувати до суб'єкта господарювання заходи господарсько-правової відповідальності [229, с. 76]. Вона

служує індикатором, що певні учасники господарських відносин можуть бути суб'єктами господарсько-правової відповідальності [221, с. 62].

За незначної кількості робіт, присвячених господарській правосуб'єктності фермерських господарств, заслуговують на увагу наукові дослідження цієї категорії стосовно інших суб'єктів господарювання. Наприклад, В. О. Коверзневим здійснено характеристику господарської правосуб'єктності кооперативних організацій [231], в якій представляє інтерес те, що науковець розглядав її елементом правосуб'єктності кооперативної організації не обмежується лише господарською правосуб'єктністю, оскільки вона може виступати учасником ширшого кола правовідносин (трудових, адміністративних, цивільних та інших).

Цей висновок науковця можна поширити і на фермерські господарства. Так, Законом за фермерським господарством закріплене право використовувати для потреб господарства загальнопоширені корисні копалини (пісок, глину, гравій, торф тощо), лісові угіддя, водні об'єкти, прісні підземні води, що знаходяться на земельній ділянці відповідно до законодавства і (ст. 18). Також це господарство наділене правами та обов'язками роботодавця, тобто за виробничої потреби може залучати до роботи в ньому інших громадян за трудовим договором (контрактом) з обов'язком створювати безпечні умови праці, забезпечувати дотримання вимог техніки безпеки, виробничої гігієни та санітарії, пожежної безпеки (ст. 27 Закону).

Також заслуговують уваги джерела визначення господарської правосуб'єктності кооперативних організацій, до яких крім законів, належать підзаконні акти та статутні документи, якими визначено об'єктивні права та обов'язки [231, с. 85]. В. О. Коверзнев дійшов висновку щодо притаманності господарській правосуб'єктності кооперативних організацій структурних та функціональних ознак [231, с. 88]. Структурну ознаку ним виокремлено на основі загальних складових господарської правосуб'єктності, які названо у наукових джерелах, зокрема це об'єктивні та суб'єктивні права й обов'язки, компетенція та повноваження, статутні та набуті в процесі господарської діяльності права й обов'язки кооперативних організацій [231, с. 85, 88]. Об'єктивні права та обов'язки визначено на основі аналізу положень законодавства щодо таких організацій, і

зокрема статей 95, 108 ГК України; суб'єктивними правами названо законодавчу модель поведінки таких організацій; господарською компетенцією охоплено сукупність конкретних прав і обов'язків, якими кооперативні організації наділені в силу закону і статуту, зокрема право володіння, користування та розпорядження майном кооперативу, що здійснюється органами його управління відповідно до їх компетенції; поточними правами та обов'язками є ті, що виникають на підставі господарських зобов'язань [231, с. 85, 86].

Своєю чергою, функціональна ознака господарської правосуб'єктності кооперативних організацій дозволяє відстежувати динаміку діяльності цих організацій і поділяти правосуб'єктність на господарсько-виробничу, організаційно-господарську і внутрішньогосподарську [231, с. 88]. Також науковцем запропоновано поділяти господарську правосуб'єктність кооперативних організацій на статутну (потенційну, яка може бути реалізована за певних обставин у певних відносинах) та фактичну [231, с. 88].

Представляє інтерес дослідження господарської правосуб'єктності унітарних приватних підприємств [229], в якому використано подібні до вищевикладених підходи щодо проведення аналізу. Викликає інтерес виділення абстрактної (потенційної) господарської правосуб'єктності, яка виникає з моменту державної реєстрації суб'єкта господарювання. Також у цьому дослідженні підтримується думка щодо динамічного характеру господарської правосуб'єктності, який пояснюється залежністю обсягу прав й обов'язків суб'єктів господарювання від мети та завдань їхньої господарської діяльності, кількості та характеру господарських зв'язків суб'єкта господарювання, які визначають його поточні права та обов'язки [229, с. 75]. При цьому поточний обсяг прав та обов'язків має визначатися на момент вступу в правовідносини, оскільки унітарне приватне підприємство на певному етапі може не мати здатності вступати у певні правовідносини, зокрема через відсутність ліцензій або інших необхідних дозвільних документів [229, с. 76].

Виділені структурні та функціональні ознаки, обґрунтування абстрактної (потенційної) господарської правосуб'єктності, динамічного характеру

правосуб'єктності можуть бути використані для характеристики господарської правосуб'єктності фермерських господарств.

Варто почати з такої особливості, як закріплення прав та обов'язків фермерського господарства безпосередньо в статтях 14, 15 Закону. Аналіз положень вказаних статей Закону дозволяє скласти уявлення про об'єктивні права та обов'язки, господарську компетенцію фермерського господарства як складових структурної ознаки його господарської правосуб'єктності.

Фермерське господарство відповідно до закону має право щодо: а) продажу або інших способів відчуження земельних ділянок, передавання їх в оренду, заставу, спадщину; б) самостійного господарювання на землі; в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; г) відшкодування збитків; ґ) спорудження житлових будинків, господарських будівель та споруд з метою організації та забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації; д) реалізації виробленої сільськогосподарської продукції на вітчизняних ринках і поставки її на експорт. Цей перелік не є вичерпним, оскільки за ст. 14 Закону фермерське господарство може мати й інші права.

Наведений перелік прав дозволяє стверджувати, що названа стаття, хоча і розміщена у розділі IV «Землі фермерських господарств», проте визначає ширший перелік прав цих господарств, ніж тільки у сфері земельних відносин.

Натомість обов'язки фермерського господарства більшою мірою пов'язані з його статусом власника та/або користувача земельної ділянки. До обов'язків такого господарства належить невичерпний перелік: а) забезпечення використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням; б) додержання вимог законодавства про охорону довкілля; в) сплата податків і зборів; г) не порушення прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; ґ) здійснення діяльності таким чином, щоб не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; д) надання відповідним органам виконавчої влади та місцевого самоврядування даних про стан і використання земель та інших природних ресурсів; е) дотримання санітарних, екологічних та інших вимог щодо

якості продукції; є) дотримання правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів; ж) збереження геодезичних знаків, протиерозійних споруд, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

З викладеного випливає, що ключовими для господарської правосуб'єктності є поняття прав та обов'язків. На думку М. М. Чабаненка порядок встановлення прав та обов'язків суб'єктів належить до основних ознак галузевого методу правового регулювання. Також науковець серед розпізнавальних юридичних властивостей галузі права виділив поєднання імперативного та диспозитивного способів правового регулювання для визначення правового становища суб'єктів відповідних правовідносин і порядок формування їхніх прав та обов'язків. Значна частина аграрних правовідносин регулюється за допомогою диспозитивного методу, для якого основним способом правового регулювання є дозвіл, а основним принципом – дозволено все, що не заборонено законом [228, с. 218]. Цей метод має безпосередній вплив на правосуб'єктність фермерських господарств, оскільки поряд з правами та обов'язками, закріпленими за цими господарствами Законом, вони мають можливість набувати інших прав та обов'язків під час здійснення господарської діяльності.

Поряд із диспозитивним методом на формування прав та обов'язків сільськогосподарських товаровиробників впливають позитивні зобов'язання, зобов'язальні приписи та заборони [228, с. 218], що містяться в спеціальних актах господарського, аграрного, земельного та іншого законодавства або слідують з їх положень і становлять основу формування поточних прав та обов'язків фермерського господарства.

М. М. Чабаненко робить висновок, що формування прав та обов'язків суб'єктів аграрних правовідносин відбувається з використанням способів правового регулювання імперативного та диспозитивного методів, але вирішальну роль відіграє такий спосіб правового регулювання, як дозвіл [228, с. 220]. Диспозитивний метод і дозвіл як його основний спосіб, закладено в конструкціях ст. ст. 14, 15 Закону, які не містять вичерпного переліку прав та обов'язків фермерського господарства, і підтверджують можливість вести мову про поточні

права та обов'язки, які зокрема можуть набуватися в результаті вступу у господарсько-зобов'язальні відносини.

На основі аналізу інших положень Закону можна скласти перелік прав та обов'язків, які належать фермерському господарству, і краще розкривають структурну і функціональну ознаки його правосуб'єктності.

До прав фермерського господарства, що безпосередньо формують господарську правосуб'єктність та визначають статус фермерського господарства в господарських правовідносинах як самостійного суб'єкта господарювання, належить право свободи підприємницької діяльності. Закон наділяє фермерське господарство правом самостійно визначати напрями діяльності, спеціалізацію, організовувати виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та реалізацію, на власний розсуд та ризик підбирати партнерів з економічних зв'язків у всіх сферах діяльності, у тому числі іноземних (ч. 2 ст. 24). Потрібно згадати форму типового бізнес-плану створення і функціонування фермерського господарства (особистого селянського господарства, затверджену Міністерством аграрної політики та продовольства України, зміст якого складає у тому числі інформація щодо прийнятих рішень на реалізацію права на свободу підприємницької діяльності, а саме: загальну характеристику господарства; його фактичні виробничі ресурси; опис цільового ринку та маркетингової стратегії проекту; фінансовий план тощо.

При організації та здійсненні господарської діяльності на фермерське господарство покладено обов'язок дотримуватися встановлених відповідно до законодавства екологічних, ветеринарно-санітарних правил і норм щодо якості виробленої продукції та інших вимог (ч. 1 ст. 25 Закону).

У складі господарської правосуб'єктності фермерського господарства важливим є визначене Законом право власності на майно, яке використовується у діяльності цього господарства. Це право відіграє ключову роль у забезпеченості майнової відокремленості фермерського господарства, яка лежить в основі його деліктоздатності, що є важливим, оскільки фермерське господарство створюється з метою ведення підприємницької діяльності [118, с. 30]. Окремі положення Закону

безпосередньо вказують на деліктоздатність фермерського господарства, зокрема таке господарство несе повну відповідальність за дотримання умов кредитних договорів і розрахункової дисципліни (ч. 4 ст. 29).

Фермерське господарство має право самостійного здійснення правомочностей власника, зокрема щодо відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод (ст. 20). З цим правом можна пов'язати право фермерського господарства на спорудження на належних йому та його членам на праві власності земельних ділянках житлових будинків, господарських будівель та споруд згідно з затвердженою містобудівною и документацією із землеустрою у встановленому законом порядку (ст. 16).

До прав фермерського господарства належить право вступати в договірні відносини з будь-якими юридичними або фізичними особами, органами державної влади та місцевого самоврядування (ч. 3 ст. 24 Закону). Це право знаходить свій розвиток в інших статтях Закону, зокрема у ст. 25, за ч. 2 якої реалізація виробленої сільськогосподарської продукції на вітчизняному ринку та її поставка на експорт, проведення розрахунків з такими операціями підпорядковується загальним вимогам законодавства України з відповідного питання.

Тобто Закон наділив фермерське господарство договороздатністю, під якою розуміють здатність вступати (змінювати або розривати) та виконувати договори, нести відповідальність за невиконання договірних зобов'язань [235, с. 28]. Договори відіграють ключову роль для організації та здійснення будь-якої господарської діяльності, оформлення і надання юридичного значення встановленим господарським зв'язкам, визначають правила взаємодії учасників господарських відносин, їхні права та обов'язки [233, с. 73–74, 80]. Роль і значення договору для багатьох сфер правовідносин утверджують науковий погляд на нього як на правову форму універсального характеру, в якій реалізується правосуб'єктність учасників правовідносин [235, с. 28–29].

Отже, право вступати в договірні відносини є важливою складовою господарської правосуб'єктності фермерського господарства, а господарський

договір – формою реалізації його об'єктивних і суб'єктивних прав, набуття і здійснення поточних прав та обов'язків.

Повноцінне ведення господарської діяльності неможливе без правосуб'єктності у розрахунковій та кредитній сферах. Так, відповідно до ст. 29 Закону фермерському господарству надане право відкривати на свій вибір у будь-якій установі банку поточні та вкладні (депозитні) рахунки, розпоряджатися власними коштами, одержувати у фінансово-кредитних установах довгострокові та короткострокові кредити на підставі укладеного договору. У цій сфері на фермерське господарство покладено обов'язок ведення бухгалтерського обліку результатів своєї роботи і подання відповідним органам фінансової звітності, статистичної інформації та інших даних, які вимагаються відповідно до законодавства України (ст. 28 Закону).

Фермерські господарства мають право засновництва (участі) господарських товариств та створення (участі) об'єднань. Згідно з ст. 26 Закону таке господарство разом з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками мають право створювати сільськогосподарські кооперативи, кооперативні банки, спілки, інші об'єднання, бути засновниками (учасниками) господарських товариств.

У фаховій літературі зустрічається термін «фермерський кооператив», під яким пропонують розуміти добровільне об'єднання фермерів, котрі на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності та можуть бути двох видів: прибуткові та неприбуткові [9, с. 249; 236, с. 121].

На сучасному етапі сільськогосподарські кооперативи, зокрема й за участі фермерських господарств, утворюються відповідно до положень Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» 2020 року, в якому законодавець відійшов від пайових засад формування майна сільськогосподарського кооперативу.

Загалом, об'єднання фермерських господарств у сільськогосподарські кооперативи вважається економічно вигідним, оскільки в результаті фермерські господарства отримують можливість користуватися послугами кооперативу для задоволення виробничих та інших потреб, вирішувати проблеми господарювання, пов'язані із зберіганням і збутом виробленої продукції, її передпродажною

підготовкою та/або переробкою, забезпеченням насінням, добривами, ветеринарними препаратами, технікою, пально-мастильними матеріалами, обслуговуванням техніки тощо. Разом з тим на практиці до теперішнього часу фермерська кооперація не набула великої популярності. Крім того, потрібно звернути увагу, що право на об'єднання (кооперацію) мають наразі лише фермерські господарства зі статусом юридичної особи.

Заслужовує на увагу дослідження М. М. Чабаненка, в якому науковець доходить висновку, що сімейне фермерське господарство без статусу юридичної особи не має окремої правосуб'єктності, не може бути суб'єктом речових правовідносин, оскільки є особливим режимом діяльності фізичної особи - підприємця, яка у відповідному порядку самостійно або із членами сім'ї створила господарство і яка є єдиним та первинним учасником правовідносин із третіми особами [113, с. 338]. Потрібно визначити слушність цього твердження в тій частині, що на практиці сімейні фермерські господарства без статусу юридичної особи дійсно вступає в правовідносини через фізичну особу - підприємця.

У науці окрему увагу приділено питанню реалізації господарської правосуб'єктності. Якщо фізичні особи - підприємці реалізують її безпосередньо, то господарські організації здійснюють її через відповідні органи управління. Деякі дослідники наголошували на законодавчій прогалині, яка полягає у відсутності гарантій і механізмів забезпечення безперервної і постійної наявності у суб'єкта господарювання, зокрема, в унітарного приватного підприємства, органів управління. Наприклад, якщо засновник унітарного приватного підприємства одночасно був його керівником, то у разі смерті цієї особи органи управління підприємством фактично зникають. Наведене призводить до ситуації, в якій правосуб'єктність підприємства не буде знаходити засобів для внутрішнього формування та подальшої реалізації в зовнішніх відносинах. Така ситуація може існувати тривалий час, принаймні до вступу спадкоємців у спадщину [229, с. 76]. Викладена проблема може бути дотична до фермерських господарств зі статусом юридичної особи, утворених громадянином одноосібно або тих, управління якими

здійснюється лише головою господарства, а також господарств без статусу юридичної особи.

Запропоновано різні варіанти вирішення цієї проблеми, зокрема встановлення законодавчого обов'язку зазначати у статуті підприємства особу, до якої б автоматично переходили повноваження керівника у разі смерті засновника, шляхом внесення змін до ст. 113 ГК України [229, с. 77]. Зазначена пропозиція стосувалася лише приватних підприємств, проте вбачається, що вирішення окресленої проблеми потребує комплексного вирішення на рівні закону шляхом встановлення норм, які будуть поширюватися на всі відомі практиці випадки порушення безперервності управління діяльністю суб'єкта господарювання.

Положення Закону роблять актуальним питання реалізації господарської правосуб'єктності фермерського господарства як в контексті особи, уповноваженої на реалізацію прав та обов'язків, так і в аспекті розмежування прав господарства з правами його членів. Цей аспект обумовлений конструкцією назв і змісту статей 14, 15 Закону, за якою однаковим переліком прав наділяються фермерське господарство та його члени. Тлумачення змісту цих статей також не дозволяє однозначно розмежувати права фермерського господарства та його членів. На практиці положення статей 14, 15 є проблематичними в реалізації, на що зокрема вказує судова практика.

Так, Фермерське господарство «Черненко» звернулося до господарського суду з позовом до члена свого господарства, в якому просило суд визнати укладеним між ним та відповідачем договором оренди землі з дня набрання рішенням суду законної сили згідно доданого проєкту договору оренди. Фермерське господарство «Черненко» в обґрунтуванні позовних вимог зазначило, що відповідач є членом цього господарства, який отримав у приватну власність земельну ділянку площею 4,6 га для ведення фермерського господарства із земель, що перебували в користуванні цього господарства. Водночас згідно з установчими документами права володіння та користування цією земельною ділянкою здійснює позивач і повинен включити її до податкових декларацій, тому і виникла потреба в укладанні договору оренди цієї земельної ділянки. Також позивач вказав, що

відповідач ухиляється від укладання договору оренди, зокрема від отримання його проєкту [237]. Господарський суд першої інстанції позов задовольнив, однак Східний апеляційний господарський суд скасував його рішення і прийняв нове, яким в позові відмовив повністю.

Розглядаючи цю справу, апеляційний суд послався на положення ч. 1 ст. 14 Закону, за якими фермерське господарство та його члени мають право: а) продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину; б) самотійно господарювати на землі, і виснував, що вказані норми свідчать про те, що відповідач самотійно обирає один з двох варіантів, що стосуються розпорядження земельною ділянкою площею 4,6 га, оскільки він як член фермерського господарства 1 листопада 2019 р. набув на неї право власності.

В обґрунтування свого рішення колегія суддів апеляційної інстанції послалася на положення Конституції України, де закріплено, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності; низку статей ЦК України, зокрема щодо права власника володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном на власний розсуд (ст. 319); права бути вільним в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст. 627). Суд наголосив, що право приватної власності є непорушним, а тому власник майна не може бути примушений до укладення будь-якого правочину щодо його майна, поза його волею. Також у ході розгляду апеляційної скарги, судовою колегією встановлено відсутність між сторонами згоди на укладення договору оренди належної відповідачу земельної ділянки, відсутність волевиявлення відповідача на укладення договору оренди землі як з позивачем, так і взагалі [237].

Проте можна навести приклади судових рішень з іншим тлумаченням ст. 14 Закону. Так, Господарський суд Вінницької області розглядав справу за позовом Фермерського господарства «Грушківецьке» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Арамазд» про усунення перешкод в користуванні майном

шляхом скасування державної реєстрації речових прав. На стороні відповідача була залучена фізична особа - ОСОБА_1 як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

Позивач на обґрунтування своїх вимог зазначив, що фізична особа - ОСОБА_1 отримала в оренду три земельні ділянки для ведення фермерського господарства, а в 2014 році створила фермерське господарство «Грушківецьке», до якого за Законом перейшло право оренди цих земельних ділянок. Водночас 10 липня 2019 р. фізична особа - ОСОБА_1, діючи як фізична особа і у власних інтересах уклала з відповідачем договори суборенди цих трьох земельних ділянок. Право суборенди було зареєстроване державним реєстратором і на час подання позову ці земельні ділянки перебувають в користуванні відповідача.

Суд констатував, що 27 серпня 2014 р. фізичною особою - ОСОБА_1 було створено та зареєстровано фермерське господарство «Грушківецьке», і привів висновки, викладені у постанові ВП ВС від 30 червня 2020 р. у справі № 927/79/19, а саме, що після укладення громадянином договору оренди земельної ділянки для ведення фермерського господарства і створення такого господарства права та обов'язки орендаря за відповідним договором переходять від громадянина до фермерського господарства з дня проведення його державної реєстрації. На підставі цього Суд зробив висновок, що з моменту державної реєстрації фермерське господарство «Грушківецьке» права та обов'язки орендаря за оспорюваними земельними ділянками перейшло до вказаного суб'єкта. У цій справі підставою для відмови у задоволенні позовних вимог стало обрання неналежного способу захисту порушених прав [238].

Ще одним прикладом виступає справа за позовом керівника Слов'янської місцевої прокуратури Донецької області в інтересах держави в особі Черкаської селищної ради Слов'янського району Донецької області, до ОСОБА_1, товариства з обмеженою відповідальністю «Крамагросвіт», Фермерського господарства «Софія 2015», третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні відповідачів – Головне управління Держгеокадастру у Донецькій області, про розірвання договору оренди земельної ділянки, зобов'язання вчинити

певні дії та припинення державної реєстрації речового права за договорами оренди та суборенди земельної ділянки. З матеріалів справи убачається, що земельна ділянка, передана в оренду ОСОБА_1 за договором оренди землі і надана для ведення фермерського господарства в межах категорії «землі сільськогосподарського призначення» [239].

Прокурор наполягав на визнанні договору суборенди недійсним з підстави його укладення з порушенням вимог цивільного законодавства, зокрема ОСОБА_1 як фізична особа не мала необхідного обсягу цивільної дієздатності, оскільки на підставі положень ст. 14 Закону тільки Фермерське господарство «Софія 2015» мало право на вчинення такого правочину. Також прокурор доводив, що договір суборенди порушує публічний порядок, оскільки укладений особою, що не мала повноважень на його укладення, і ТОВ «Крамагросвіт» поза законною процедурою – без проведення аукціону фактично отримало земельну ділянку з цільовим призначенням для ведення фермерського господарства. Водночас згідно з ЗК України ТОВ «Крамагросвіт» міг би набути право користування земельною ділянкою лише на аукціоні.

Прокурор наголошував, що ОСОБА_1, отримала в користування земельну ділянку за спрощеною процедурою (без проведення земельних торгів) для здійснення фермерської діяльності, проте з моменту передачі ділянки у суборенду відмовилася від самостійного господарювання та не мала наміру вести фермерське господарство і використовувати ділянку за цільовим призначенням.

Суд першої інстанції, встановивши невиконання ОСОБА_1 порядку передачі земельної ділянки в суборенду ТОВ «Крамагросвіт», що полягає в неотриманні згоди орендодавця, припинення використання фермерським господарством земельної ділянки за цільовим призначенням, дійшов висновку, що ОСОБА_1 істотно порушила умови договору оренди землі, що є підставою для його розірвання та повернення у відання Черкаської селищної ради земельної ділянки загальною площею 210,7524 га.

КГС ВС, розглядаючи касаційну скаргу заступника керівника Харківської обласної прокуратури, дійшов висновку, що землі фермерського господарства

мають особливий статус і надаються громадянам на пільговій (позаконкурентній) основі, зокрема, в оренду з певною (конкретною) метою, а саме: для реалізації громадянином права на створення фермерського господарства, як прогресивної форми підприємницької діяльності цього громадянина у галузі сільського господарства України та подальшого використання наданої в оренду земельної ділянки виключно створеним фермерським господарством у межах виду її цільового призначення, визначеного власником землі. Керуючись цими та іншими аргументами, КГС ВС постановив рішення Господарського суду Донецької області від 06 жовтня 2022 р. у справі № 905/5/21 залишити в силі [239].

Проблематика співставлення прав фермерського господарства та його членів ілюструється і в рішенні Господарського суду Львівської області за позовом Заступника керівника Львівської обласної прокуратури в інтересах держави в особі позивача Радехівської міської ради, до відповідача-1 ОСОБА_1 та відповідача-2 Фермерського господарства «КОС-ЛОМ» про зобов'язання повернути земельну ділянку усунення перешкод власника у користуванні земельною ділянкою, шляхом скасування в державному реєстрі речових прав на нерухоме майно державної реєстрації права оренди на земельну ділянку. Суд зауважив на те, що дії з передачі земельних ділянок в суборенду були здійснені ОСОБА_1 як фізичною особою, є порушенням вимог ст. 14 Закону, оскільки лише фермерське господарство, як юридична особа, може передавати земельні ділянки в суборенду [240].

Чинні в Законі конструкції назв і змісту статей 14, 15 не відповідають вимозі юридичної визначеності. Як зауважив Конституційний Суд України, вимога юридичної визначеності є складовою верховенства права і стосується якості актів права та їх приписів. Такі вимоги щодо якості актів права та їх приписів висунуто з метою забезпечення, зокрема, їх однозначності. Юридичної визначеності будь-якого нормативного акта (або його окремого припису) неможливо досягти, якщо текст акта (його припису) є двозначним (багатозначним) [241].

Отже, господарська правосуб'єктність фермерського господарства має структурну та функціональну ознаки, які формують її динамічний характер, оскільки обсяг його прав та обов'язків конкретизується залежно від цілей

господарської діяльності та визначається у момент вступу у відповідні правовідносини.

Для забезпечення належного рівня юридичної визначеності господарської правосуб'єктності фермерського господарства відповідно до принципу верховенства права, необхідним є: нормативне розмежування прав та обов'язків фермерського господарства і його членів, визначення переліку прав і обов'язків фермерського господарства як суб'єкта господарювання; законодавче врегулювання механізмів реалізації правосуб'єктності через органи управління фермерського господарства з визначенням їх повноважень.

3.2. Роль державної політики у формуванні господарсько-правового статусу фермерського господарства

Фермерські господарства формують основу малого та середнього підприємництва в аграрній сфері, відіграють стратегічну роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави, сталого розвитку сільського господарства, підвищенні соціально-економічного та інвестиційного потенціалу сільських територій. В умовах воєнного стану значення фермерських господарств істотно зростає, адже саме вони забезпечують безперебійність виробництва, підтримують економічну стабільність та сприяють відновленню аграрного сектору.

Успішне вирішення цих завдань залежить не лише від самих фермерських господарств, але й від належної державної політики. Проте на сучасному етапі державна політика щодо фермерських господарств характеризується відсутністю цілісного стратегічного бачення їх розвитку та відповідних програмних документів, недостатнім урахуванням цілей сталого розвитку та соціально-економічних викликів воєнного стану. В цих умовах особливої ваги набуває нормативно-правове забезпечення реалізації державної аграрної політики. Крім того на шляху до європейської інтеграції Україна має гармонізувати законодавство щодо державної аграрної політики із правом ЄС та його усталеними практиками.

Засади взаємовідносин між державою і фермерськими господарствами закріплено у Законі (ст. 32). Певні положення містяться у законах України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року». Спеціальним актом, що визначає нормативно-правові засади державної аграрної політики, є Закон України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку», положення якого є новими і потребують ґрунтовного аналізу.

Питання державної політики були предметом дисертаційних та інших наукових досліджень таких авторів, як О. В. Білінська, О. В. Гафурова, Х. А. Григор'єва, В. М. Єрмоленко, Д. В. Задихайло, Ю. А. Коверко, Г. С. Корнієнко, Т. М. Кравцова, Т. В. Курман, Я. В. Петруненко, О. О. Погрібний, М. А. Погрібняк та інших. Проте комплексність та багатогранність проблем зумовлює необхідність продовження їх досліджень.

У сучасному вимірі держава постає як політико-правова надбудова суспільства, наділена ним владними повноваженнями для впорядкування суспільних відносин та встановлення загальнообов'язкових правил поведінки в інтересах суспільного блага. Економічні відносини становлять матеріальну основу функціонування будь-якої держави, тому наразі майже відсутні дискусії щодо необхідності й доцільності впливу держави на економіку [242; 243, с. 22, 50; 244, с. 408], що обґрунтовується потребою формування сприятливого економіко-правового середовища для здійснення господарської діяльності. Цей вплив спрямовано на забезпечення захисту від недобросовісної конкуренції, обмеження монополізму, стимулювання розвитку відповідального підприємництва, а також дотримання суб'єктами господарювання вимог екологічної безпеки, організації, оплати й охорони праці, стандартів безпечності та якості продукції, гарантій захисту прав споживачів. Також державний вплив спроможний мінімізувати негативні наслідки дії ринкових механізмів, стимулювати розвиток

підприємництва у стратегічних, високотехнологічних, соціально значущих секторах економіки [242].

У фаховій літературі висловлено думку, що вплив держави має спрямовуватися на проблеми, які не можуть бути вирішені ринковим механізмом, а також на створення умов для підвищення ефективності останнього і забезпечення соціальної спрямованості економіки, не допускаючи як невиправданого державного втручання у здійснення господарської діяльності, так і хаотичного, стихійного розвитку економіки [50, с. 67, 73]. Отже, роль держави в економіці полягає в узгодженні приватних і публічних інтересів, забезпеченні свободи підприємницької діяльності і створенні сприятливих умов її розвитку з встановленням вимог і обмежень її здійснення для досягнення загального соціального блага.

Створення сприятливих умов для розвитку підприємництва є одним з пріоритетних завдань державної політики [245, с. 73], досягнення яких відбувається в межах державної політики певного напрямку. Відповідно до місця і ролі фермерських господарств в національній економіці, вони є об'єктом державної політики, яка реалізується щодо функціонування сфери господарювання загалом, так аграрної сфери зокрема.

Для належного розвитку сфери господарювання найбільш важливе значення має державна регуляторна політика. М. А. Погрібняк зазначав, що державна регуляторна політика спрямована на покращення якості державного управління та місцевого самоврядування в сфері господарської діяльності [246, с. 7].

Офіційне визначення державної регуляторної політики надане у ст. 1 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» (ст. 1). Одним з основних проявів державної регуляторної політики є діяльність з підготовки, прийняття, відстеження результативності та перегляду регуляторних актів. На думку О.Ю. Куперіної саме регуляторний акт закладає майбутню модель правового регулювання господарських відносин із використанням комплексу правових засобів стимулюючого характеру [247, с. 298]. На підставі аналізу принципів державної регуляторної політики, складників

забезпечення її здійснення, особливостей її здійснення відповідними регуляторними органами, визначених у Законі України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», цілком можна погодитися з висновком В. В. Поєдинок про подібність етапів здійснення аналізу регуляторного впливу в Україні до етапів оцінки регуляторного впливу в ЄС [248, с. 220, 226]. Складові регуляторної політики, визначені Європейською Комісією, виділив М. А. Погрібняк, зокрема: формування мережі консультативних інституцій та надання висновків експертів до проєктів регуляторних актів; формалізація консультативних процедур шляхом нормативно-правового визначення вимог до їх проведення або затвердження відповідного стандарту; закріплення обов'язку проведення консультацій щодо проєктів регуляторних актів з заінтересованими сторонами; закріплення на законодавчому рівні обов'язку проведення аналізу впливу проєкту регуляторного акту на суб'єктів малого підприємництва; визначення умов і підстав обов'язкового встановлення преференцій для суб'єктів малого і середнього підприємництва [246, с. 14].

Пріоритетне значення державної регуляторної політики для сфери господарювання зумовило зосередження уваги науковців на дослідженні питань регуляторної політики саме в аграрному секторі, зокрема як способу регуляторного впливу публічних органів виконавчої влади на виробничо-господарську та інші види діяльності суб'єктів аграрного господарювання [249], її значення у забезпеченні інституційних умов економічного зростання аграрного сектора економіки та удосконалення її організаційно-економічного механізму [250, с. 460].

У відповідних дослідженнях державну регуляторну політику в аграрному секторі економіки України запропоновано розуміти як здійснення урегульованого чинним законодавством впливу держави в особі уповноважених органів на сільськогосподарських товаровиробників з метою забезпечення достойного рівня дохідності та прибутковості їх виробничої діяльності, поліпшення еквівалентності обміну з промисловими галузями, а також покращення їх фінансової стійкості та фінансового стану тощо [249, с. 364]. Організаційно-економічний механізм формування регуляторної політики охоплює визначення проблеми, що потребує

врегулювання, суб'єктів і об'єктів регуляторного впливу, вибір теоретичної концепції, обґрунтування мети, принципів і засобів узгодження інтересів, а також розроблення та прийняття відповідних офіційних документів, що встановлюють, змінюють або скасовують умови здійснення господарської діяльності, забезпечуючи проведення державної економічної політики органами влади та місцевого самоврядування [250, с. 455–456].

У цьому контексті фермерські господарства виступають одним із ключових об'єктів регуляторного впливу держави. Їх правове становище та умови господарювання значною мірою залежать від ефективності реалізації регуляторної політики, спрямованої на усунення адміністративних бар'єрів, створення прозорого податкового та кредитного середовища, стимулювання інвестиційної активності та забезпечення рівного доступу до державної підтримки.

Крім цього напряму державної політики, діяльність фермерських господарств охоплюється впливом державної аграрної політики. Науковці вважають її вагомим складником національної політики держави [251, с. 5] і визначають як законодавчо врегульовану, стабільну, цілеспрямовану діяльність органів державної влади, що охоплює комплекс правових, організаційно-управлінських, соціально-економічних, наукових, кадрових та інших заходів з метою забезпечення сталого розвитку аграрної сфери й гарантування продовольчої безпеки держави [252, с. 19].

Подібним чином державну аграрну політику визначила О. В. Білінська, а саме як комплексну систему стратегічних і тактичних принципів і заходів, спрямованих на розвиток сільського господарства, забезпечення продовольчої безпеки держави, сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату в аграрному секторі економіки і сталого розвитку сільських територій [251, с. 6].

За ще одним визначенням державна аграрна політика є формалізованими нормативно-правовими й організаційно-управлінськими зусиллями та заходами щодо втілення намірів і задумів наявного або бажаного аграрного устрою, або політично й організаційно вольовим компонентом існуючого чи бажаного аграрного устрою [253, с. 69].

Поняття державної аграрної політики тривалий час залишалося категорією наукового дискурсу, однак зміни до законодавства надали йому нормативного закріплення. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі» змінено назву Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» на Закон України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» та статтю 2 доповнено п. 2.35, в якому наводиться визначення державної аграрної політики. Вона є системою заходів, що здійснюються державою з метою забезпечення сталого розвитку сільського господарства, продовольчої безпеки, збереження природних ресурсів, підтримання конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції. Відтепер у цьому Законі також визначено поняття державної політики сільського розвитку, закріплено мету та цілі обох названих напрямів державної політики, інструменти їх реалізації, які включають зокрема надання підтримки визначеним напрямам діяльності в аграрній сфері та сільського розвитку (ст. 2³, ст. 2⁴). В основу вибору інструментів реалізації мети і цілей державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку, розроблення видів підтримки покладено SWOT-аналіз, тобто всебічний аналіз їхніх сильних і слабких сторін, можливостей і загроз (ч. 2⁴² ст. 2⁴).

Отже, наукові ідеї щодо державної аграрної політики знайшли законодавче закріплення. Це означає, що відповідні законодавчі положення будуть слугувати вектором конкретизації мети, завдань, інструментів впливу держави на розвиток фермерських господарств та визначення їх господарсько-правового статусу. Зокрема вплив держави на діяльність фермерських господарств має бути спрямованим на досягнення сталого економічного зростання аграрного сектора та сталого сільського розвитку, підвищення конкурентоспроможності малих і середніх виробників сільськогосподарської продукції, створення доданої вартості сільськогосподарської продукції тощо. Також можна стверджувати, що чинні законодавчі положення створюють основу для інтеграції державної регуляторної та аграрної політики, формування прогнозованого стабільного середовища для стійкого розвитку фермерських господарств.

Ефективність державної політики досягається шляхом покладання в основу її формування та реалізації програмно-цільового підходу, що дозволяє чітко окреслювати цілі, завдання та очікувані результати впливу держави, обирати та оптимально поєднувати методи, форми, засоби впливу [254]. Крім того програмно-цільовий підхід дозволяє здійснювати прогнозування та планування розвитку сільського господарства загалом та фермерських господарств зокрема. Державна аграрна політика базується на розробці та затвердженні загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального розвитку, охорони навколишнього середовища та застосування переважно економічних методів, методів стимулювання розвитку господарської діяльності [16, с. 9].

Програмно-цільовий підхід активно застосовується в зарубіжній практиці. Так, Л. В. Прокопець зроблено висновок, що в країнах ЄС, зокрема у Франції, Швеції, Нідерландах, Бельгії, застосовується система державного прогнозування, коротко- та середньострокового планування розвитку сільського господарства, яка передбачає узгодження інтересів уряду, бізнесу, профспілок і дозволяє здійснювати програмування розвитку економіки, координацію дій держави і бізнесу, використовувати дієві засоби підтримки [255, с. 164-165]. Такий досвід підтверджує, що ефективність планування та прогнозування у європейських державах ґрунтується на поєднанні впливу держави з ринковими стимулами та партнерством між державою і сільськогосподарськими товаровиробниками.

Програмно-цільовий підхід державного регулювання знаходить прояв у підготовці відповідних програмних документів стратегічного і тактичного рівнів, зокрема у формуванні цілевих програм розвитку. Як показує практика цілові програми можуть розроблятися щодо галузей, суб'єктів, видів господарської діяльності тощо. Так, нова Спільна аграрна політика ЄС на період 2023-2025 років (Common Agricultural Policy, САП) складається з десяти цілей, більшість з яких спрямовані на забезпечення сталості сільського господарства та питань сільського розвитку. На її впровадження кожною країною ЄС розроблено національний стратегічний план [256, с. 16].

В Україні також склалася певна практика застосування програмно-цільового підходу до формування державної політики щодо розвитку аграрного сектора та сільського розвитку. Такий підхід втілено у Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158, Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та операційний план заходів з її реалізації у 2025-2027 роках, в якій закріплено сприяння розвитку фермерських і сімейних господарств, фермерів-початківців, та інших актах, в яких закріплювалися заходи впливу на фермерські господарства. Ці господарства виступили об'єктом безпосереднього правового та організаційного впливу в межах реалізації державної аграрної політики за Концепцією розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки, виконання якої передбачалося здійснювати шляхом удосконалення державної аграрної політики, інституційного середовища, організаційно-економічного механізму, фінансового та інформаційного забезпечення і державної підтримки діяльності фермерських господарств.

На сучасному етапі розвиток підходів до стратегічного планування у сфері аграрної політики знайшов своє відображення в останніх законодавчих змінах. Так, розроблення та затвердження Урядом Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на семирічний період передбачено Законом України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку». За названим Законом Стратегія має ґрунтуватися на меті та завданнях державної аграрної політики і державної політики сільського розвитку, містити такі структурні елементи: опис наявних проблем, оцінку потреб сільського господарства України; визначення завдань і заходів щодо її реалізації; прогностичні показники оцінки результативності її виконання; визначення потреб, які підлягають задоволенню за програмою підтримки; заходів, розроблених на основі SWOT-аналізу; систему управління та координації заходів реалізації Стратегії.

Ідею розроблення єдиної Стратегії сільського та аграрного розвитку раніше висловлювали в аналітичних матеріалах [256, с. 27]. З огляду на процес європейської інтеграції дослідниками звертається увага на необхідності стратегування на спільних з ЄС принципах і засадах, наслідуючи практику розроблення кожною державою-членом ЄС стратегічного плану і запровадивши в ньому готові політики і рекомендації в межах САП [257, с. 141]. Деякі дослідники наполягали на формуванні цільових програм розвитку фермерських господарств на загальнонаціональному та регіональному рівнях [258, с. 89]. Ці пропозиції є слушними, оскільки після затвердження вищезгаданої Стратегії розроблення відповідних цільових програм щодо фермерських господарств сприятиме її реалізації, передбачаючи здійснення відповідних заходів, спрямованих на стимулювання діяльності цих господарств щодо досягнення закріплених цілей сталого розвитку та продовольчої безпеки, а також досягнення сталого економічного зростання аграрного сектора та сільської місцевості, підвищення їх конкурентоспроможності та створення доданої вартості виробленої ними сільськогосподарської продукції.

Отже, законодавче закріплення стратегічних засад державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку вказує на поступову інституалізацію системного підходу держави до впливу на аграрну сферу.

Реалізація визначених цілей і завдань потребує належного механізму їх досягнення. Вважається, що формування і реалізація державної політики за відповідними напрямками є одним з результатів еволюції системи державного регулювання економіки. При цьому державна, зокрема аграрна, політика виступає змістовною основою державного регулювання аграрних відносин, а її реалізація здійснюється шляхом використання методів, форм і засобів державного регулювання, які мають визначатися з огляду на мету і цілі державної політики.

У науковій сфері сформоване комплексне поняття державного регулювання підприємництва, сільського господарства, розвитку підприємництва в аграрному секторі, пропонуються їх авторські визначення [16, с. 8; 242; 245, с. 75; 258, с. 3]. Здійснений аналіз дозволяє погодитися з В. І. Полуховичем щодо широкого

розмаїття підходів до визначення поняття державного регулювання. Запропоновані дослідниками визначення розкривають різні аспекти поняття державного регулювання сільського господарства, характеризуючи його як системну діяльність держави і акцентуючи увагу на її змістовному наповненні, меті та завданнях впливу держави на цю сферу економіки. Примітно, що представники науки господарського права акцентують увагу на меті державного регулювання господарських відносин, яку вони пов'язують із конституційним положенням, що Україна є соціальною державою (ст. 1 Конституції України). Цей підхід означає необхідність поєднання державного регулювання з економічною свободою як взаємодоповнюючими засадами функціонування господарської системи [259, с. 131, 127]. Потрібно зазначити про синергію мети і цілей державної аграрної політики з цілями і завданнями державного регулювання, які загалом полягають у формуванні сприятливих економічних і правових умов для ефективного функціонування сільського господарства та досягнення сталого розвитку аграрного сектора, зокрема його соціальної та екологічної складових. На необхідності спрямування державного регулювання на забезпечення завдань сталого розвитку неодноразово звертали увагу в літературі [257].

Державне регулювання господарських відносин реалізується шляхом застосування системи методів, форм і засобів впливу держави на суб'єктів господарювання, при цьому методи відображають внутрішній механізм регулюючого впливу, а форми – його зовнішнє вираження. Методи державного регулювання господарських відносин визначають як сукупність прийомів впливу держави через уповноважені органи державної влади на суб'єктів, а його форми розуміють як зовнішній вираз діяльності уповноважених органів державної влади, спрямованої на реалізацію специфічних завдань і функцій у процесі застосування вибраних державою методів впливу на економіку [50, с. 74].

Для науки аграрного права характерним є виділення двох основних методів державного регулювання: адміністративного, який здійснюється через імперативні вказівки, контроль, заборону тощо, та економічного, за допомогою якого держава стимулює суб'єктів аграрних правовідносин до певних дій [16, с. 12].

Проте представники науки господарського права вважають, що в сучасних умовах потрібно вести мову про прямі (безпосередні владні регулятори для забезпечення необхідних дій суб'єктів господарювання) та непрямі (стимулюючі регулятори ефективної і бажаної для суспільства і держави господарської діяльності, забезпечення її економічної вигоди шляхом створення сприятливих податкового, митного режимів, механізмів кредитування і цінового регулювання, наданні грошової та іншої підтримки) методи впливу держави на господарські відносини [50, с. 78; 245, с. 75].

Реалізація прямих і непрямих методів державного впливу здійснюється через форми державного регулювання. В аграрному праві виділяють правотворчу, правозастосовну, правоохоронну та організаційну форми державного регулювання, які є взаємопов'язаними та взаємозалежними [16, с. 11]. У фаховій господарсько-правовій літературі форми державного регулювання є більш деталізованими, зокрема до них належить планування, нормативне регулювання, індивідуальні рішення управлінського характеру, нагляд і контроль, формування звітності, інформаційне забезпечення суб'єктів господарювання, припинення правопорушень і застосування заходів відповідальності, відновлення правопорядку. В межах одного методу можуть застосовуватися різні форми державного регулювання господарських відносин [50, с. 75].

Важливе значення мають засоби державного регулювання, які за визначенням В.С. Щербини є встановленими законом економічними, організаційними та правовими інструментами (знаряддями), які держава в особі уповноважених органів застосовує для регулювання діяльності суб'єктів господарювання [20, с. 37]. Систематизований перелік засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання було закріплено у ст. 12 ГК України, який підтверджував запропоноване групування засобів державного регулювання підприємництва на такі як організаційно-правову, фінансову, стимулюючу і підтримуючу, контролюючу підсистеми впливу [242].

Скасування ГК України призвело до втрати єдиної кодифікованої основи, у межах якої була визначена система засобів державного впливу на сферу економіки.

Наразі застосування таких засобів регулюється нормами спеціальних законів, що ускладнює забезпечення послідовності та системності державної політики у сфері господарювання. Засоби державного регулювання мають загальноекономічний характер і продовжують застосовуватися у всіх сферах економіки, зокрема й в сільському господарстві, зокрема щодо діяльності фермерських господарств.

Отже, державна політика щодо розвитку фермерських господарств визначається загальними метою і цілями державної регуляторної, аграрної політики, політики сільського розвитку, спрямовується на створення належних умов діяльності цих господарств, забезпечення сталого розвитку аграрного сектора та сільських територій, продовольчої безпеки, має законодавче підґрунтя, програмно-цільовий підхід, реалізується через систему методів, форм і засобів державного регулювання.

В українській науковій доктрині складовою механізму державного регулювання розглядається державна підтримка як дієвий засіб державного регулювання господарської діяльності, уміле застосування якого забезпечує реальне та цілеспрямоване сприяння держави у зміцненні та розвитку найбільш важливих галузей економіки [260, с. 110; 261; 262]. В.В. Поєдинок зазначила, що у країнах світу, особливо тих, що розвиваються та країнах з перехідною економікою широкого застосування знаходять податкові пільги та інші преференції для стимулювання промислового та технологічного розвитку [263, с. 45].

Досліджуючи поняття державної підтримки суб'єктів господарювання, Я.В. Петруненко виділяє вузький і широкий підходи до його визначення. За вузького підходу державна підтримка виокремлюється з-поміж інших видів господарсько-правових засобів регулювання економіки, проте за широкого – це поняття охоплює всю систему державного регулювання за відповідним напрямом [260, с. 114, 113]. Погляди науковця тяжіють до вузького підходу, ним запропоновано визначати державну підтримку суб'єктів господарювання як врегульовану законодавством діяльність уповноважених державних органів щодо розроблення та реалізації цільових програм або надання суб'єкту господарювання, який має важливе стратегічне значення або відповідає іншим критеріям,

визначеним у програмі, в індивідуальному порядку фінансової підтримки за рахунок коштів державного бюджету у будь-якій формі та з метою забезпечення стабільності національної економіки, підвищення конкурентоздатності вітчизняного товаровиробника, оздоровлення окремих галузей економіки, забезпечення соціально-економічного добробуту в державі [260, с. 114].

В аграрній сфері простежується подібний підхід, відповідно до якого державна підтримка трактується як складова механізму державного регулювання сільського господарства [258, с. 4; 264, с. 23]. Деякі дослідники пропонують визначати поняття державної підтримки сільського господарства як цілеспрямований вплив держави на сільське господарство з метою сприяння діяльності сільськогосподарських товаровиробників, прийняття задля цього відповідних законів і підзаконних нормативно-правових актів, удосконалення системи органів, які здійснюють державне регулювання розвитку цієї галузі економіки [265, с. 120]. На думку інших цим поняттям охоплюється сукупність заходів економіко-правового характеру у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення країни [16, с. 13; 266, с. 283].

Проаналізувавши масив нормативно-правових актів, які складають основу державної аграрної політики, можна стверджувати, що її вагомою складовою виступає державна підтримка фермерських господарств, як дієвий інструмент, уміле застосування якого забезпечить цілеспрямований і суспільно корисний розвиток фермерства в Україні [267, с. 515]. Так, державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників була частиною Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року та Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року [268; 269], пріоритетність підтримки фермерських господарств було визначено у вищезгаданій Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки.

Держава пропонує фермерським господарствам види підтримки, механізм надання яких визначено у постановах Кабінету Міністрів України, що затвердили зокрема: а) Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам (від 25 серпня 2004 р. № 1102), в якому визначено механізм використання коштів бюджетної програми «Надання кредитів фермерським господарствам», які спрямовуються на фінансову підтримку фермерських господарств на поворотній основі; б) Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки сільгосптоваровиробників (від 8 лютого 2017 р. № 77), де визначено напрями спрямування бюджетних коштів за програмою «Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників», у тому числі фінансова підтримка розвитку фермерських господарств та додаткова фінансова підтримка сімейних фермерських господарств через механізм доплати на користь застрахованих осіб; в) Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств (від 7 лютого 2018 р. № 106), в якому закріплено механізм використання коштів за зазначеною бюджетною програмою; г) Порядок надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (від 22 травня 2019 р. № 565); д) Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції (від 16 серпня 2022 р. № 918), що визначив механізм використання коштів за однойменною бюджетною програмою, спрямованою на забезпечення безперебійного виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення рівня продовольчої безпеки та економічної стійкості України.

Під час воєнного стану фермерські господарства можуть також претендувати на отримання позики за програмою «Доступні кредити 5-7-9», грантів за програмою «Деякі питання надання грантів бізнесу», зокрема на створення або розвиток власного бізнесу; садівництва, ягідництва та виноградарства; тепличного

господарства [266, с. 284–285], грантів за Державною програмою підтримки бізнесу «єРобота» на розвиток власної справи і створення робочих місць. Узагальнення напрямів державної підтримки фермерських господарств в умовах воєнного стану здійснено Л. Жураковською [270].

Також спрямованість державної політики на підтримку фермерських господарств підтверджує зміст Плану для Ukraine Facility, в якому передбачено здійснення реформ для удосконалення механізму надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам та позитивного впливу на малих фермерів, істотно постраждалих від війни, пом'якшення негативних соціальних наслідків, зокрема задекларовано розробку заходів підтримки діяльності малих фермерських господарств з залученням приватних інвестицій, впровадження фінансових інструментів для всіх категорій фермерських господарств, заснованих на співпраці з міжнародними фінансовими установами [271, с. 297, 277].

Такі міжнародні інституції, як Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), Світовий Банк (World Bank), також розглядають державну підтримку суб'єктів господарювання різних галузей економіки серед широкого інструментарію державної політики [272; 273].

У багатьох країнах, в яких фермерські господарства складають основу сільського господарства поширеною є практика здійснення державної підтримки цих господарств через фінансові стимули, правові механізми та програми розвитку. До прикладу, Законом Чеської Республіки «Про сільське господарство» закріплено, що через Фонд підтримки та гарантування сільського господарства та лісництва надається підтримка для створення, відтворення та розвитку фермерських господарств у формі позик, кредитів, боргових цінних паперів; коштів, призначених для зменшення процентного навантаження у випадку позик; коштів, призначених для підтримки страхування та інших затверджених програм [274].

Такий підхід відповідає практиці ЄС, де підтримка фермерських господарств ґрунтується на фінансуванні через САП і полягає у широкій доступності субсидій, активному стимулюванні кооперації та значних державних інвестиціях у розвиток фермерства [275, с. 78].

Х. А Григор'євою проведено ґрунтовне дослідження особливостей державної підтримки сільського господарства в ЄС, на підставі чого нею виділено особливості САП на період 2021-2027 років. Зокрема, розширення повноважень держав – членів ЄС щодо формування власних програм підтримки сільськогосподарських товаровиробників; збереження двох основних «стовпів» САП: спільної організації ринків і прямих виплат виробникам, регулювання розвитку сільської місцевості, посилення екологічних пріоритетів, збереження соціальних орієнтирів [276, с. 255]. Слід зазначити, що виділення екологічних пріоритетів для отримання державної підтримки тісно пов'язано з загальним зеленим курсом ЄС. Зокрема, Європейський Союз вважається світовим лідером з екологічних і кліматичних питань, який зобов'язався сприяти сталому розвитку у власних межах та поза ними [277, с. 52].

Досліджуючи питання державної підтримки фермерських господарств, потребує уваги мета її надання. В науковій і фаховій літературі мету державної підтримки розуміють як забезпечення стабільності національної економіки, оздоровлення її галузей, підвищення конкурентоздатності вітчизняного товаровиробника, забезпечення соціально-економічного добробуту в державі; сприяння діяльності сільськогосподарських товаровиробників; стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, забезпечення продовольчої безпеки [260, с. 114; 265, с. 130; 266, с. 283].

Наявність різних поглядів можна пов'язати з відсутністю у законодавстві визначення державної підтримки сільського господарства, як і мети її надання. Водночас за Законом України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» підтримка у сільському господарстві включає державну допомогу, підтримку відповідно до закону, виступає інструментом реалізації державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку і сприяє досягненню їх визначених мети і цілей, у тому числі сталого розвитку сільського господарства, продовольчої безпеки, збереження природних ресурсів, підтримання конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції.

У результаті еволюційного розвитку законодавства створено підґрунтя для отримання фермерським господарствами видів державної підтримки, передбаченої для суб'єктів малого і середнього підприємництва, сільськогосподарських виробників та спеціально для фермерських господарств [267, с. 512].

На основі аналізу законодавства можна здійснити класифікацію державної підтримки фермерських господарств на види за різними критеріями. Зокрема за метою підтримка може надаватися для провадження діяльності, диверсифікації виробництва, отримання послуг (н., дорадчих); за умовою надання безповоротна і поворотна; за суб'єктним складом підтримка надається новоствореним господарствам, сімейним господарствам без статусу юридичної особи, господарствам, потужності яких розміщено на певних територіях (н., на територіях, де завершено ведення бойових дій або тимчасову окупацію). На думку деяких дослідників стимулюванню створення сімейних фермерських господарств сприятиме закріпленню в бюджетах усіх рівнів коштів на фінансування програм підтримки безпосередньо сімейних фермерських господарств [278, с. 49]. Також критеріями класифікації державної підтримки можуть слугувати спосіб її отримання: на конкурсних засадах або без проведення конкурсу, через Державний аграрний реєстр або поза ним; джерела надання, якими є державний, місцеві бюджети, міжнародна технічна допомога та інші джерела. До прикладу, у 2020 році Урядом України було підписано Угоду з Європейською Комісією про фінансування заходу «Підтримка ЄС для розвитку сільського господарства та малих фермерських господарств в Україні». Також критеріями поділу є зміст підтримки, за яким можна назвати кредити, часткову компенсацію витрат, субсидії, бюджетні дотації та спеціальні бюджетні дотації, гранти.

В ЄС в межах САП всі сільськогосподарські товаровиробники можуть отримувати прямі виплати (підтримка базового доходу), додаткову допомогу для перерозподілу доходу, заохочувальні платежі за дотримання встановленого екорегіму, допомогу конкретним галузям сільського господарства, підтримку молодих фермерів, платежі для дрібних фермерів [276, с. 255].

В Україні, на відміну від ЄС, залишається недостатньо реалізованою державна підтримка малих фермерських господарств, молодих фермерів, стимулювання кооперативного руху фермерів [275, с. 78, 79]. Це питання потребує вирішення, зокрема враховуючи прагнення нашої держави до європейської інтеграції, а також на виконання Закону про державну аграрну політику щодо пріоритетності її надання зокрема сімейним фермерським господарствам з обсягом сільськогосподарських земель не більше 100 га та річним доходом від реалізації продукції не більше 5 млн грн (п. 2⁻¹.5 ст. 2⁻¹).

На підставі аналізу здійснення державної підтримки фермерських господарств дослідники виокремлюють певні проблеми у цій сфері, зокрема: низький рівень обізнаності господарств щодо можливостей одержання державної підтримки; складний процедурний механізм і нечіткість визначення строків її отримання; ручний механізм управління виділеними коштами; недостатні обсяги фінансування державних програм [279, с. 21]. Х. А. Григор'єва об'єднала відповідні проблеми у три групи: змісту, форми і реалізації, виділивши в останній інституційну недосконалість, надмірну бюрократію, затягування процедури; відсутність гарантій отримання підтримки при виконанні всіх вимог [280, с. 6].

Погоджуючись з наявністю недоліків в механізмах надання державної підтримки фермерським господарствам, необхідно відмітити, що держава послідовно вживає заходів для їх подолання, створюючи умови для більшої інформаційної відкритості про види, умови і порядок отримання державної підтримки, цифровізації процедурного механізму, зокрема шляхом впровадження інформаційно-комунікаційної системи «Державний аграрний реєстр», удосконалює законодавство, адже правові інструменти державної підтримки слугують не лише засобом реалізації аграрної політики, а й механізмом утвердження публічного порядку. Так, згідно з ст. 2¹ Закону України «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» умовою отримання державної підтримки відповідно до закону, грантів у сільському господарстві, є обов'язкова реєстрація суб'єктів аграрного господарювання в ДАР.

Запровадження ДАР отримало схвальні оцінки. Так, Х. А. Григор'єва вважала, що ДАР знаменує новий рівень надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам, оскільки спрощує процедурну складову її надання [281, с. 102], а на погляд Г. С. Корнієнко стале функціонування цього реєстру є успішним прикладом реалізації державної аграрної політики в сфері цифровізації [282, с. 415, 416]. Очікується, що у ДАР буде зареєстровано понад 300 тис. фермерських господарств і вже до кінця березня 2026 року понад 80 відсотків підтримки буде розподілятися через цей Реєстр [271, с. 288–289].

У 2024 ДАР отримав самостійне законодавче підґрунтя – прийнято Закон України «Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр» [283], в ст. 4 якого передбачено, що в ДАР мають оприлюднюватися програми підтримки, умови і порядок отримання за рахунок державного та місцевих бюджетів, міжнародної технічної допомоги, іншої допомоги, грантів у сільському господарстві. Подальше удосконалення ДАР з метою підвищення прозорості механізму надання інклюзивної підтримки і доступу до фінансування, закріплення на законодавчому рівні умови, за якою надання державної підтримки буде здійснюватися виключно через ДАР, є одним з заходів Плану для Ukraine Facility [271, с. 277–278]. Також у цьому Плані, зокрема з метою руху до європейської інтеграції, передбачено розроблення майбутніх програм підтримки відповідно до національних та європейських стандартів, погоджених із *acquis communautaire* ЄС, створення інституції за принципами САП ЄС, яка забезпечуватиме своєчасну та точну виплату допомоги сільськогосподарським виробникам [271, с. 277–278].

На виконання зазначених заходів та з метою забезпечення публічного порядку у сфері державної підтримки Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі», передбачено створення Виплатної агенції як бюджетної установи, виключно на яку покладаються функції адміністрування державної підтримки та здійснення її виплат, надання державної підтримки фермерським господарствам замість Українського державного фонду підтримки фермерських господарств. Виплатні агенції функціонують у країнах-членах ЄС, а країни, які

прагнуть європейської інтеграції, мають їх створити згідно з вимогами Європейської Комісії.

У Законі про державну аграрну політику закріплено принцип доброчесності заявника, який фактично є переліком заборон на надання підтримки; передбачено здійснення моніторингу відповідності виплат у виді документальних і фізичних перевірок Виплатною агенцією отримувачів підтримки; встановлено відповідальність за порушення принципів підтримки сільського господарства України, заходами відповідальності визначено повернення всіх одержаних бюджетних коштів та сплата процентів за користування чужими грошовими коштами у розмірі, встановленому Урядом України, повернення бюджетних коштів у подвійному розмірі.

Потрібно зазначити, що повернення бюджетних коштів не є новим заходом відповідальності. Згідно з п. 12 Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам [284], фермерське господарство несе відповідальність згідно із законодавством за нецільове використання одержаних коштів та своєчасне і в повному обсязі повернення до державного бюджету коштів фінансової підтримки.

Водночас обширна судова практика за позовами про повернення наданих фермерським господарствам на поворотній основі коштів [285–290] дозволяє зробити певні узагальнення. Перш за все, відповідні позови до фермерських господарств подавав орган прокуратури в інтересах держави в особі Міністерства аграрної політики та продовольства України та Українського державного фонду підтримки фермерських господарств (далі – Фонд підтримки). Підставами для представництва інтересів держави органом прокуратури слугували документи від Фонду підтримки з інформуванням про відсутність фінансової можливості сплатити передбачений законом судовий збір. З деяких справ простежується, що регіональні відділення Фонду підтримки вдавалися до претензійного порядку стягнення заборгованості [287–289]. В результаті дослідження відповідних доказів суд доходив висновку, що Міністерство та Фонд обізнані про необхідність захисту інтересів держави, мали відповідні повноваження для звернення до суду з позовом

про стягнення заборгованості за договором про надання фінансової підтримки на поворотній основі фермерському господарству, проте не зробили цього, що є достатнім аргументом для суду щодо підстав для представництва інтересів держави органом прокуратури.

Юридичною підставою для виникнення правовідносин виступали договори між Фондом підтримки про надання фінансової підтримки на поворотній основі фермерському господарству, які за правовою природою суди відносили до договорів позики. При розгляді справ суди звертали увагу на положення договору щодо розміру позики, графіку її повернення, мір відповідальності за порушення умов договору, зокрема розміру пені за несвоєчасне повернення коштів фінансової підтримки [286; 287].

Зміст позовних вимог полягав у стягненні певної грошової суми, яка може складатися з суми фінансової підтримки, неповернутої на час подання позову, а також пені, інфляційних нарахувань, 3 % річних [286; 290]. Водночас викликає інтерес справа, в якій позовні вимоги заявлені у розмірі всього залишку поворотної фінансової підтримки, не дивлячись на те, що строк за останнім платежем на момент подання позову і винесення рішення ще не настав. Так, Господарський суд Донецької області, розглядаючи позов керівника Слов'янської окружної прокуратури до фермерського господарства «Світанок-Терни», встановив, що фінансова підтримка надається фермерському господарству з кінцевим терміном повернення 21 жовтня 2025 р. та повертається останнім згідно з встановленим графіком, крім випадків змін умов договору та/або розірвання договору Фондом підтримки в односторонньому порядку та вимоги від фермерського господарства дострокового повернення фінансової підтримки. При задоволенні позовних вимог суд послався, зокрема, на приписи ч. 2 ст. 1050 ЦК України, за якими, якщо договором позичальник має повернути позику частинами, то в разі прострочення повернення чергової частини позикодавець має право вимагати дострокового повернення частини позики, що залишилася, та сплати процентів згідно з ст. 1048 ЦК України. Суд наголосив, що право позикодавця, закріплене у ст. 1050 ЦК

України, є самостійним, і його реалізація жодним чином не залежить від пред'явлення позикодавцем вимог про дострокове розірвання договору [285].

Проведений аналіз судової практики підтверджує гостроту проблеми виконання фермерськими господарствами обов'язку щодо повернення отриманих коштів. В одному з судових рішень наводиться інформація з листа Фонду, в якому вказано, що станом на 1 червня 2024 р. загальна сума заборгованості фермерських господарств за програмою фінансової підтримки на поворотній основі становить більше 50 000 000 грн [285]. Така ситуація потребує негайного вирішення, зокрема шляхом відмови від цього напряму державної підтримки або застосування дієвих засобів забезпечення виконання господарствами своїх зобов'язань, як у відносинах кредитування. Реалізація будь-якого з варіантів потребуватиме змін до Закону.

На підставі проведеного дослідження, можна зробити висновок, що державна підтримка фермерських господарств є інструментом реалізації державної аграрної політики та політики сільського розвитку, тому види та умови її надання мають сприяти забезпеченню сталого розвитку сільського господарства, продовольчої безпеки та публічного порядку в цій сфері.

Правове забезпечення державної підтримки в Україні ґрунтується на системі законів та підзаконних актів, проте вимагає подальшого удосконалення з урахуванням принципу правової визначеності, усунення колізій та дублювань, а також узгодження з вимогами *acquis* ЄС. Необхідним є підвищення ефективності інституційного механізму реалізації державної підтримки, зокрема шляхом забезпечення функціонування Виплатної агенції, повного переходу до цифрових процедур через ДАР, забезпечення належного контролю за використанням коштів та запровадженням дієвих засобів забезпечення виконання фермерськими господарствами своїх зобов'язань та відповідальності за їх порушення.

У контексті європейської інтеграції державна підтримка фермерських господарств має бути зорієнтована на пріоритетність допомоги малим та сімейним фермерським господарствам, молодим фермерам та кооперативним об'єднанням, що відповідає сучасним принципам Спільної аграрної політики ЄС.

3.3 Особливості захисту прав та законних інтересів фермерського господарства

Фермерське господарство утворює чисельну та економічно активну групу учасників майнових, земельних та організаційно-управлінських відносин. У практичній площині нерідко виникають ситуації, за яких такі права потребують належного та своєчасного захисту. Судова практика свідчить про поширеність земельних, майнових, корпоративних спорів, а також про існування проблеми визначення юрисдикції спорів за участю фермерських господарств.

Законодавчу основу відносин захисту прав фермерських господарств складають норми матеріального, зокрема земельного, господарського, цивільного, та процесуального права, які сукупно визначають механізм захисту прав цих суб'єктів господарювання. Проте законодавство все ще містить певні правові колізії і прогалини, які знижують ефективність механізму захисту прав фермерських господарств.

Проблемні аспекти захисту прав суб'єктів господарювання, специфіка господарських спорів досліджувалися О. В. Аушевою, О. Ю. Беломєстновим, О. А. Беяневич, А. А. Бутирським, В. В. Винокуровим, А. М. Земко, В. В. Петрунею, О. П. Подцерковним, Ю. Д. Притикою, А. Б. Толстих та іншими. Водночас окремої уваги питанню захисту прав фермерських господарств науковцями майже не приділено, воно висвітлюється здебільшого у періодичній фаховій літературі та в узагальненнях судової практики [291; 292]. У зв'язку з цим питання забезпечення ефективного механізму захисту прав фермерських господарств набуває особливої актуальності, потребуючи всебічної оцінки чинного законодавства, виявлення проблемних аспектів його застосування та напрацювання науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення правового регулювання й судової практики у цій сфері.

Відповідно до ст. 32 Закону дотримання і захист майнових та інших прав і законних інтересів фермерського господарства гарантується державою. На рівні Закону заборонено незаконне втручання органів державної влади та органів

місцевого самоврядування в діяльність цих господарств, гарантовано відшкодування збитків, спричинених відповідним незаконним втручанням.

Ця норма Закону є конкретним прикладом права на захист гарантованого на рівні Конституції України фізичним та юридичним особам.

Право на захист вважається ключовим елементом правового статусу особи і науковою категорією, визначення якої запропоновано багатьма дослідниками. Так, право на захист пропонується розглядати суб'єктивним правом особи вимагати від уповноважених органів примусового застосування засобів реагування до порушників цивільних прав [293, с. 188], яке виникає в учасника правовідносин у разі порушення, невизнання або оспорювання належного йому цивільного права або інтересу [294, с. 23].

Віднесення права на захист до суб'єктивних прав є поширеним підходом у науці. Наприклад, В. В. Винокуров погоджується з тим, що це суб'єктивне право, гарантоване національним і міжнародним правом, додаючи також, що право на захист є необхідною умовою реалізації інших прав та невід'ємною складовою принципу верховенства права [295, с. 91]. Дефініція права на захист ним розкривається як можливість щодо захисту від будь-якої форми порушення, яка втілюється шляхом задіяння відповідного правового механізму [295, с. 23].

Інші автори також розглядають це право як можливість самостійного використання дозволених або санкціонованих законом юридичних засобів впливу на порушника чи звернення до компетентного юрисдикційного органу з вимогою примусити порушника до належної поведінки. Слушною є думка, що право на захист перебуває у нерозривному зв'язку з правами, які воно покликане охороняти, а також із компетенцією органів державної влади щодо забезпечення захисту прав та законних інтересів учасників правовідносин [296, с. 144].

Про право на захист як про можливість самостійного вчинення особою активних юридично значимих дій, що реалізується в конкретному правовідношенні при настанні певних умов з метою відновлення порушеного права або інтересу вела мову Т. М. Підлубна [297, с. 7]. Дослідниця пропонувала розглядати це право в суб'єктивному, як складову будь-якого суб'єктивного права, та в об'єктивному,

тобто як гарантію забезпечення прав та інтересів особи при порушенні суб'єктивного права, якою визначено межі правомірної поведінки [297, с. 7].

Деякі інші автори підкреслюють конституційний характер права на захист, розглядаючи його як одну з найважливіших гарантій можливості звернення до уповноваженого державного органу із заявою про застосування засобів правоохоронного та захисного характеру для відновлення порушеного права і припинення дій, що спричинили його порушення [298, с. 3].

Варто зазначити, що наведені доктринальні підходи українських дослідників узгоджуються із теоретичними концепціями, розробленими у зарубіжній правовій науці. Зокрема, право на захист у системі Гарта розглядається як прояв «secondary rules», що, подібно до національних підходів, забезпечують можливість особи реалізувати механізми відновлення порушених прав через встановлені процедури [299]. На інший погляд це право є елементом інтерес-орієнтованої моделі прав, який передбачає необхідність втручання держави для усунення порушення, якщо це необхідно для забезпечення базових інтересів [300]. За ще одним підходом право на захист включає доступ до процедур перегляду рішень та механізмів контролю за владними актами, що забезпечують відновлення порушених прав [301].

Отже, на теоретичному рівні склалося розуміння права на захист як способу забезпечення реальності та дієвості суб'єктивних прав. Його конституційна природа гарантує можливість ефективного оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, чії незаконні акти порушують права фермерських господарств у сферах землекористування, державної підтримки, регуляторної діяльності та інших. Право на захист має універсальне значення у будь-яких правовідносинах, де порушуються права та охоронювані законом інтереси цих господарств, у договірних, корпоративних, майнових, земельних та інших спорах. Це право забезпечує можливість застосування впливу на порушника, звернення до компетентних юрисдикційних органів, використання процедур перегляду рішень і контролю за владними актами.

Право на захист безпосередньо пов'язане із загальною науковою категорією захисту прав, зокрема прав суб'єктів господарювання, щодо якої в доктрині

запропоновано значну кількість дефініцій. Для тлумачення права на захист наводять зокрема визначення Ю. Д. Притики, а саме, що захист є юридичною діяльністю, спрямованою на усунення перешкод у здійсненні суб'єктами своїх прав, припинення правопорушення та відновлення становища, що існувало до порушення [302, с. 61]. Також згадується думка З. В. Ромовської щодо характеристики правового захисту як державно-примусової діяльності, спрямованої на забезпечення виконання юридичного обов'язку і відновлення порушеного права [303, с. 480].

У науці господарського права захист прав суб'єктів господарювання розглядається як обов'язок держави, одна з ключових юридичних гарантій розвитку підприємництва, інструмент забезпечення правового господарського порядку [304с. 62]. Т. В. Лісніча визначила це поняття як комплекс дій правового характеру, що застосовуються в разі порушення, невизнання, оспорювання прав таких суб'єктів, або з інших визначених законом підстав, спрямованих на недопущення порушення або відновлення порушеного права, забезпечення дотримання інтересів суб'єкта господарювання [305].

На погляд О. П. Подцерковного, захист прав суб'єктів господарювання є сукупністю взаємопов'язаних правових засобів, способів і форм, за допомогою яких при необхідності забезпечується охорона законних прав суб'єктів господарювання у разі їх порушення [50, с. 612]. Також погляду, що назване поняття потрібно розкривати через сукупність взаємозалежних форм, способів і засобів захисту, дотримуються багато інших дослідників [306, с. 179; 307, с. 310].

У Великій українській юридичній енциклопедії дефініція захисту прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва подана як закріплена законодавством сукупність способів і форм, за допомоги яких держава забезпечує можливість запобігати правопорушенням, відновлювати (визнавати) порушені (оспорювані) права і законні інтереси цих суб'єктів [308, с. 279].

Наведені підходи ілюструють різні акценти у розкритті поняття захисту прав суб'єктів господарювання. Слушно зауважила І. Ф. Коваль, що значна кількість дефініцій не створює принципових відмінностей, а деталізує окремі аспекти

єдиного поняття [309, с. 258]. Дослідниця розглядала захист прав суб'єктів господарювання як механізм, в якому знаходять прояв статичні й динамічні аспекти [309, с. 259], сукупність яких забезпечує реалізацію права на захист. Підхід до розуміння захисту як механізму, що складається з певних правових засобів і прийомів, простежується і в інших наукових працях [310, с. 54, 79, 94].

Узагальнення наукових підходів дозволяє погодитися із тим, що захист прав суб'єктів господарювання є універсальним інститутом процесуального і матеріального права, якому притаманні певні особливості та багатоманіття варіантів реалізації. Захисту прав як інституту права не властиві жорсткі рамки чи стандартизовані схеми, натомість він забезпечує суб'єктам господарювання певну автономію вибору способів правового реагування [310, с. 59]. Прийняття цього висновку дозволяє перейти до аналізу змістовного наповнення механізму захисту прав фермерського господарства, враховуючи особливості їх правового статусу та суспільних відносин, учасниками яких вони можуть бути.

У цьому зв'язку механізм захисту прав фермерського господарства доцільно розглядати як цілісну систему форм, способів і засобів захисту, що перебувають у взаємозв'язку та забезпечують ефективність правореалізаційних процесів.

Під формою захисту прав суб'єктів господарювання А. Б. Толстих пропонує розуміти визначений законодавством комплекс заходів, прийомів та способів, спрямованих на попередження та усунення наслідків порушення прав [310, с. 84]. Поряд із формами, важливою складовою механізму, що розглядається, виступають способи захисту, які В. В. Петруня визначила як законом, договором або таких, що не суперечать принципу верховенства права діянь уповноважених державних органів або суб'єктів господарювання, за допомогою яких може бути досягнуто припинення, запобігання, усунення порушень прав, відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав, відшкодування збитків та здійснено вплив на правопорушника [311, с. 21]. Ще однією важливою складовою механізму є засоби захисту, тобто конкретні процесуальні та матеріально-правові інструменти та прийоми, що застосовуються суб'єктами або компетентними органами для

реалізації обраного способу захисту (зокрема докази, процесуальні заяви, клопотання тощо) [310, с. 83; 311, с. 45].

Підставами для застосування механізму захисту прав суб'єктів господарювання є порушення прав, реальна загроза їх порушення, невизнання або оспорювання, що створює необхідність використання передбачених законом правових інструментів [312, с. 7–8].

У разі настання відповідних випадків фермерське господарство може прийняти рішення про задіяння механізму захисту прав. Традиційно вирізняють судову, адміністративну та альтернативну форми захисту. Обрання фермерським господарством певної форми залежить від конкретної ситуації, законодавчого регулювання відповідних відносин, інших особливостей. Для української практики характерним є те, що саме судова форма захисту залишається основною, оскільки вона є універсальною та застосовною в будь-яких ситуаціях. Згідно зі ст. 55 Конституції України права і свободи людини та громадянина захищаються судом, а за ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» кожному гарантоване право на захист його прав, свобод і інтересів незалежним і неупередженим судом.

На основі аналізу законодавства дослідники судової форми захисту зазначають про її процедурну визначеність і відповідність критеріям доступності, справедливості, об'єктивності, неупередженості, законності правосуддя, обґрунтованості та оптимальності строків ухвалення судових рішень [313, с. 43].

О. Ю. Беломестнов конкретизував визначення механізму реалізації права на судовий захист, як правової конструкції, яка є комплексом матеріальних і процесуальних правових засобів, якими забезпечується реалізація права на звернення суб'єктів господарювання до суду за захистом та безпосередній судовий захист [314, с. 202].

Фахівці наголошують, що право на звернення до суду виникає за умови наявності спору про право, який знаходить прояв у порушенні, оспорюванні або створенні стану невизначеності для суб'єктивного права чи законного інтересу [315, с. 79]. З цього питання науковці також звертають увагу, що у цивільному праві на рівні теорії спором про право визнають формально визнану суперечність між

суб'єктами права, яка виникла через порушення або оспорювання одним учасником суб'єктивного права іншого, що вимагає врегулювання сторонами або вирішення судом, тобто це наявність невирішеного конфлікту стосовно юридичного права чи обов'язку, підтвердженого належним чином, зокрема угодою сторін чи рішенням суду [316, с. 387].

Сфера виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції є відносно відособленою, регулюється нормами аграрного та інших галузей права та має певних специфічних суб'єктів господарювання, у правовідносинах між якими можуть виникати спірні ситуації. З огляду на це деякі дослідники виокремлюють категорію аграрно-правового спору. Зокрема, А. М. Земко визначила аграрно-правовий спір як юридичний конфлікт за участі суб'єктів аграрних правовідносин, який обумовлений здійсненням господарської діяльності цими суб'єктами, що виник з приводу застосування норм аграрного законодавства та має вирішуватися у встановленому законом порядку, зокрема й органами судової влади [317, с. 50]. В. Ю. Уркевичем здійснено класифікацію аграрно-правових спорів на такі категорії: земельні, трудові, аграрно-договірні, аграрно-майнові спори та спори щодо членських відносин (відносин участі в аграрних підприємствах) [318, с. 74], що відповідає загально-прийнятій класифікації аграрних відносин, які складають предмет аграрного права. Потрібно зауважити, що стороною всіх цих спорів може виступати фермерське господарство.

Виділення аграрно-правових спорів ґрунтується на нормах матеріального права. Натомість для процесуального права важливим є поділ на публічно-правові та приватноправові спори.

Визначення публічного спору закріплено у п. 2 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України, і такі спори розглядаються за правилами, встановленими цим Кодексом. Підставою виникнення приватноправових спорів є порушення, допущені в приватноправових відносинах, їх найсуттєвішою ознакою є наявність майнового чи немайнового особистого інтересу суб'єкта таких відносин. Отже, приватно-правовий спір ґрунтується на порушенні приватного

права певного суб'єкта і підлягає захисту способами, які передбачені законодавством для приватноправових відносин [291].

До приватноправових належать господарські спори. Науковці пропонують різні визначення господарського спору. О. А. Бутирський, провівши поглиблений аналіз визначень поняття господарського спору, зробив висновок, що господарський спір є протиріччям між учасниками господарських відносин з приводу різного розуміння взаємних прав та обов'язків, які мають місце у зв'язку з реалізацією або порушенням правових норм в економіці та які підлягають вирішенню сторонами або в юрисдикційному порядку [319, с. 14].

Переважання публічно-правового або приватно-правового інтересу в конкретному спорі є вирішальним для визначення юрисдикції його вирішення. В. В. Коверзнев обґрунтував думку, що формування юрисдикції спеціалізованих судів базується на засадах конкуренції, віднесення справ до господарської або іншої юрисдикції відбувається на основі не стільки суб'єктного складу спору, а у першу чергу за предметом спору і змістом правовідносин, в яких виник спір [320].

Господарські спори підлягають розгляду господарськими судами. У дисертаційному дослідженні Д. М. Притика дійшов висновку, що господарсько-судова форма захисту, незважаючи на схожість із загальною судовою формою, має свою специфіку, найбільш пристосована до розгляду господарських спорів і враховує їхній вплив на економіку держави [321, с. 14].

Сучасна судова практика, яка має місце щодо спорів за участі фермерських господарств, підтверджує викладену думку. Судова статистика дозволяє навести такі дані: за перше півріччя 2025 року Господарським судом Вінницької області ухвалено 40 рішень у спорах за участі фермерських господарств [322], загалом за період 2023-2025 років господарськими судами України розглянуло 1152 справи, в яких фермерські господарства виступали позивачам, та 2056 справ, в яких фермерські господарства були відповідачами [323].

Аналіз судової практики розгляду спорів за участі фермерських господарств дозволяє виділити господарські земельні спори, спори щодо управління фермерським господарством та інші спори, пов'язані із порушенням

корпоративних прав членів фермерського господарства, спори щодо поворотної фінансової допомоги, договірні спори зупинитися на аналізі деяких з них докладно.

Основним ресурсом сільськогосподарського виробництва є земля. Відносини щодо набуття прав на земельні ділянки, користування та розпорядження ними, у тому числі за участі фермерських господарств, породжують численні конфлікти, для вирішення яких суб'єкти господарювання обирають судову форму захисту, що і дозволяє виділити земельні спори в окрему категорію судових спорів. Значну проблему практики становить розмежування земельних спорів між цивільною, адміністративною та господарською юрисдикціями.

Під господарську юрисдикцію підпадають спори фермерського господарства з іншими юридичними особами, у тому числі органами державної влади, щодо користування земельними ділянками державної та комунальної власності.

Проаналізувавши судову практику з розгляду спорів, пов'язаних із наданням земельних ділянок для ведення фермерського господарства, вбачається, що основним критерієм віднесення спорів до господарських, виступає факт державної реєстрації фермерського господарства. Така позиція викладена, зокрема, у постанові ВП ВС від 13 березня 2019 р. у справі № 691/1148/17, ухваленій на підставі розгляду касаційної скарги заступника прокурора Черкаської області у цивільній справі за позовом керівника Смілянської місцевої прокуратури до Головного управління Держгеокадастру у Черкаській області, Особи 3 та фермерського господарства «Гарагай В.В.» про визнання незаконними і скасування наказів, визнання договорів оренди земельних ділянок недійсними, скасування державної реєстрації договорів оренди та суборенди земельних ділянок [324].

На підтвердження цього також потрібно згадати Узагальнення судової практики, підготовлене суддею ВП ВС О. Ситнік, щодо питань визначення юрисдикції спорів за участі фермерських господарств. Так, у цьому Узагальненні зроблено акцент на тому, що якщо на час звернення до суду з позовом щодо земельної ділянки, фермерське господарство вже зареєстроване, то спір підлягає розгляду в порядку господарського судочинства, навіть у тому разі, якщо позов

подано до фізичної особи, якій ця земельна ділянка була виділена для ведення фермерського господарства [291].

Наявна судова практика ґрунтується на положенні ч. 1 ст. 20 ГПК України, відповідно до якого господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності, крім справ, передбачених ч. 2 ст. 20 ГПК України. Також аргументами на користь визначення господарської юрисдикції вищезгаданих спорів виступають положення низки статей Закону, зокрема статей 1, 5, 7, 8 і 12. На основі аналізу положень цих статей Закону суди доходять висновку, що після надання земельної ділянки для ведення фермерського господарства, зокрема на умовах оренди, таке господарство має бути зареєстроване в установленому законом порядку. Отже, з дати його державної реєстрації обов'язки землекористувача земельної ділянки здійснює не громадянин, якому вона надавалась, а фермерське господарство [291, 324].

Як вказує судова практика, суб'єктний склад подібних відносин та наявність приватного інтересу призводять до правомірного висновку щодо господарської юрисдикції згаданих земельних спорів. Після державної реєстрації фермерське господарство стає самостійним суб'єктом господарювання і від власного імені вступає у земельні відносини, зокрема й щодо набуття додаткових земельних ділянок сільськогосподарського призначення на праві власності або тимчасового користування, у тому числі з державної та комунальної власності (на конкурентних засадах). У таких відносинах суб'єкт владних повноважень реалізує повноваження власника землі, а не здійснює свої владні функції [325, с. 108].

Потрібно зазначити, що приведену судову практику сформовано здебільшого щодо фермерських господарств, створених як юридичні особи, і вона є усталеною. Проте після внесення у 2018 році змін до Закону, ведення фермерського господарства стало можливим у спосіб державної реєстрації фізичної особи підприємцем (ч. 4 ст. 1 Закону). Водночас можна зробити припущення, що у разі виникнення спору, пов'язаного із виділенням громадянину земельної ділянки для ведення фермерського господарства з подальшою реєстрацією громадянина підприємцем, такі спори будуть розглядатися в порядку господарського

судочинства, оскільки буде мати місце зміна статусу землевласника або землекористувача, а саме набуття ним статусу суб'єкта господарювання.

Ще одним актуальним питанням є вибір ефективних способів захисту прав фермерських господарств, зокрема у сфері земельних правовідносин.

Загальний перелік способів захисту цивільних прав закріплений у ст. 16 ЦК України, однак він не є вичерпними, оскільки суд може захистити порушене право іншим способом, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках. Зокрема у ст. 5 ГПК України закріплено, що у разі, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може у рішенні визначити такий спосіб захисту, який не суперечить закону. З огляду на особливості правового статусу фермерського господарства та комплексу законодавчих норм, якими регулюються відносини за його участі, обрання ефективного способу захисту може здійснюватися шляхом звернення не лише до ЦК України, а й до положень інших законодавчих актів. Вибір належного способу захисту залежить від змісту спірних правовідносин та обраної відповідним суб'єктом форми захисту.

Необхідність забезпечення особі доступу до ефективного механізму відновлення порушених прав знайшла своє нормативне закріплення на міжнародному рівні, зокрема у ст. 13 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожному право на ефективний засіб юридичного захисту перед національними органами [326].

До сьогоднішнього дня ВС сформовано правові позиції щодо ефективного способу захисту. Зокрема, критерієм оцінки ефективності способу захисту виступає можливість забезпечити поновлення порушеного права, а у разі відсутності такої можливості – гарантування можливості отримати відповідну компенсацію [327, пункти 5.6, 5.9]. Ефективний спосіб захисту має відповідати результату, якого хоче досягнути позивач внаслідок вирішення спору, що усуває необхідність у новому зверненні до суду для вжиття додаткових засобів захисту [328, пункт 58]. Ще одним критерієм, за яким ВС оцінює ефективність способу

захисту, є те, що його застосування дозволяє досягти мети судочинства, тобто реально відновити суб'єктивне право, яке порушено, оспорується або не визнається відповідачем, з урахуванням вимог правовладдя (верховенства права). Застосування будь-якого способу захисту права та інтересу повинно бути об'єктивно виправданим та обґрунтованим, тобто обраний спосіб захисту має реально відновлювати наявне суб'єктивне право позивача, відповідати характеру правопорушення, цілям судочинства, а його застосування не має суперечити принципам верховенства права та процесуальної економії, спонукати позивача знову звертатися за захистом до суду [328, пункт 5.6].

КГС ВС, розглядаючи касаційну скаргу на постанову Північно-західного апеляційного господарського суду від 20.02.2024 та на рішення Господарського суду Вінницької області від 18.10.2023 про визнання недійсним рішення засновників Фермерського господарства «Ланецького», визнання недійсним договору купівлі-продажу від 02.04.2020 в межах справи про банкрутство цього фермерського господарства, зокрема питання щодо ефективного способу захисту порушених прав незаконно виключеного учасника фермерського господарства, узагальнив позиції Верховного Суду щодо ефективного способу захисту. Так, КГС ВС зазначив, що особа, чиї права порушено, може скористатися не будь-яким, а конкретним способом захисту її права чи інтересу. Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, від характеру порушення, невизнання або оспорування. Ефективним способом захисту є такий, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорування та спричиненим цими діями наслідкам. У певних випадках спосіб захисту є імперативно "прив'язаним" до певного складу правопорушення, тобто визначений законом (встановлений законом). Термін «встановлений законом» означає не просто те, що спосіб захисту є в переліку ст. 16 ЦК України, ст. 20 ГК України, а те, що спосіб захисту за його змістом кореспондує конкретному правопорушенню. В такому випадку положення ч. 1 ст. 5 ГПК України вимагає, щоб суд застосував саме такий спосіб захисту [329, пункти 131, 132]

Широке коло поглядів на розуміння ефективного способу захисту висловлено у юридичній науці [311; 330] зустрічаються у науковій літературі. Зокрема, В. В. Петруня визначила, що ефективний спосіб захисту повинен відповідати характеру порушення, забезпечувати реальний результат (визнання права, компенсацію збитків, повернення майна тощо) та відновлювати баланс інтересів сторін у господарських правовідносинах [311, с. 20].

О. Ю. Беломєстнов доповнив визначення ефективності способу судового захисту такими критеріями, як: а) дотримання балансу між видом, ступенем небезпечності та обсягом шкідливих наслідків посягань на право та обраним позивачем способом захисту, з огляду на його співмірність з названими критеріями; б) нормативно-правове закріплення способу захисту, виходячи з принципу правової визначеності поведінки і передбачуваності її наслідків для інших осіб, зокрема й для відповідача; в) відсутність ознак суперечності імперативним засадам права та ознак зловживання права на захист [314, с. 201–202].

Аналіз судової практики вказує на те, що в Україні тривалий час існує проблема обрання ефективного способу захисту права постійного користування земельною ділянкою, виділеною для створення селянського (фермерського) господарства. О. А. Беляневич, досліджуючи відповідне питання, узагальнила, що необхідність захисту та проблема обрання його способу породжена тим, що на підставі норм ЗК України від 18 грудня 1990 р. та Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» земельні ділянки для ведення таких господарств надавалися громадянам на праві постійного користування. Поважною дослідницею підкреслено, що під час дії названих законодавчих актів особливістю правового механізму реалізації селянським (фермерським) господарством прав на земельну ділянку була відсутність обов'язку здійснити подальшу перереєстрацію відповідного права і одержати державний акт про право постійного користування землею самим господарством як юридичною особою. Натомість законодавець необхідним і достатнім визначив одержання засновником господарства земельної ділянки для створення селянського

(фермерського) господарства як юридичної особи та подальшого господарського використання ним земельних ділянок засновника [331, с. 13].

Водночас у ЗК України від 25 жовтня 2001 р. громадяни та фермерські господарства не включені до переліку суб'єктів, яким земельні ділянки можуть передаватися на праві постійного користування. З метою узгодження фактично існуючих правовідносин з новим законодавчим підходом на громадян та юридичних осіб, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть мати їх на такому праві, було покладено обов'язок переоформити це право на право власності або право оренди до 1 січня 2008 року (п. 6 Розділу «Перехідні положення» ЗК України). У 2005 році Конституційний Суд України прийняв рішення про неконституційність цього положення в частині зобов'язання переоформити право постійного користування земельною ділянкою на право власності або право оренди без відповідного законодавчого, організаційного та фінансового забезпечення. Також Конституційний Суд України зазначив, що право постійного користування земельними ділянками охоплюється механізмом конституційного захисту, гарантованим статтями 13, 14, 41, 55 Конституції України [332].

У контексті правової позиції Конституційного Суду України потрібно підтримати висновок О.А. Беляневич щодо того, що право постійного землекористування є майновим правом селянського (фермерського) господарства, яке підлягає захисту нарівні з його правом власності та іншими майновими правами, і що його захист слід розглядати крізь призму визнання такого права законними очікуваннями в розумінні практики ЄСПЛ та з огляду на гарантії, встановлені статтею 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [331, с. 14].

Судова практика останніх років свідчить, що у фермерських господарств необхідність захисту права постійного користування земельною ділянкою виникає у разі смерті його засновника, якому така земельна ділянка виділена на вказаному праві. Як правило, другою стороною спору виступає орган місцевого самоврядування або уповноважений орган державної влади. Захист права

постійного користування земельною ділянкою має важливе значення для збереження майнової основи фермерського господарства.

Дослідниками звертається увага на усталену судову практику у питанні можливості спадкування права постійного користування названими земельними ділянками. Так, у разі смерті громадянина - засновника фермерського (селянського (фермерського) господарства, право постійного користування земельною ділянкою для ведення фермерського господарства не припиняється з його смертю, а зберігається за господарством, оскільки це право перейшло до господарства після його створення. За таких підстав право постійного користування такою земельною ділянкою не входить до складу спадщини, проте спадкуванню підлягає обсяг прав члена фермерського господарства, що помер, а не сама земельна ділянка, що знаходиться у користуванні цього господарства [179, с. 134–135].

Також аналіз судової практики свідчить, що фермерські господарства можуть захищати право постійного користування земельної ділянки шляхом пред'явлення таких позовних вимог, як визнання протиправним наказу (зокрема головного управління Держгеокадастру), визнання дій протиправними та скасування державної реєстрації права власності тощо. Для застосування цих способів захисту необхідно надати підтвердження права постійного користування за фермерським господарством. Це право виникає після його державної реєстрації, що проводиться державним реєстратором, на підставі державного акта на право постійного користування землею та інших документів, якими згідно із законом підтверджується набуття права постійного користування земельною ділянкою. Наприклад, Господарський суд Вінницької області вказав, що на момент прийняття наказу щодо включення спірної земельної ділянки до переліку земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності, права оренди яких може бути реалізовано на земельних торгах, у відповідача були відсутні підстави вважати, що дана земельна ділянка обтяжена правами третіх осіб [333].

В іншому рішенні Господарський суд Вінницької області послався на те, що у Державному земельному кадастрі були відсутні відомості щодо права постійного користування Селянського фермерського господарства «Надія», однак

господарство помилково зосередилося на захисті своїх прав через оскарження правових підстав переходу права власності на земельну ділянку з державної в комунальну власність, оскільки такі дії не порушують права постійного користування землею та не можуть свідчити про припинення останнього. Захист прав позивача, який полягає у відсутності запису про державну реєстрацію права постійного користування, слід здійснювати шляхом використання ефективних способів судового захисту, яким не є обраний позивачем спосіб [334].

Для захисту свого права фермерські господарства можуть обирати такий спосіб захисту як визнання за ним права постійного користування земельною ділянкою. Водночас в різні роки судова практика щодо застосування цього способу захисту складалася неоднозначно. Наразі суди спираються на позицію ВП ВС, викладену в постанові №922/989/18 від 23 червня 2020 р., в якій визначено, що право постійного користування земельною ділянкою, наданою для ведення фермерського господарства його засновнику, не припиняється зі смертю цієї особи, а зберігається за фермерським господарством до якого воно перейшло після створення фермерського господарства [182]. Дещо раніше ВП ВС постановила, що це право є безстроковим і може бути припинене лише з підстав, передбачених у ст. 141 ЗК України, перелік яких є вичерпним.

Особливість застосування такого способу захисту як визнання за фермерським господарством права постійного користування земельною ділянкою, полягає у тому, що позивач повинен довести факт порушення його права (зокрема, невизнання такого права). Наприклад, у спорі за позовом Фермерського господарства «Надія-ЗВ» до селищної ради та до державного реєстратора відділу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно про визнання права постійного користування земельною ділянкою та зобов'язання вчинити дії суд відмовив у задоволенні позову на підставі того, що позивач належними та допустимими доказами не довів факт порушення, оспорювання або невизнання його прав з боку відповідачів [335].

Загалом, розглядаючи подібні спори, суди робили висновки, що вимога про визнання права постійного користування відповідає критеріям ефективного

способу захисту. Так, судом задоволено позов фермерського господарства до міської ради про визнання незаконним та скасування рішення, визнання права постійного користування земельною ділянкою. Суд дійшов висновку, що пред'явлення фермерським господарством державного акту на право постійного користування землею, виданого на померлого засновника господарства підтверджує право цього господарства на користування земельною ділянкою. Судом перевірено наявність підстав для припинення права користування земельною ділянкою, закріплених у ст. 141 ЗК України, на підставі чого наголошено, що серед них відсутня смерть громадянина – засновника фермерського господарства. Також судом враховано, що орган місцевого самоврядування має право прийняти рішення про припинення права користування земельною ділянкою лише в порядку, з підстав і за умов, передбачених статтями 140-149 ЗК України. Як слідує з рішення, суд виходив з того, що визнання за позивачем права постійного користування земельною ділянкою в судовому рішенні, ухваленому за участю розпорядника землі (органу місцевого самоврядування) забезпечить ефективний захист прав фермерського господарства, посприє одноразовому вирішенню спору, вичерпає необхідність повторного звернення до суду за захистом прав позивача [336].

Потрібно зазначити, що застосування такого способу захисту як визнання за фермерським господарством права постійного користування земельною ділянкою відбувається у разі їх включення до переліку земельних ділянок сільськогосподарського призначення комунальної власності, які виставляються на земельні торги, і по суті є схожим з таким способом захисту права власності, як визнання права, передбаченого ст. 392 ЦК України.

Для покриття недостатності земельних ресурсів фермерські господарства активно вступають в орендні земельні відносини, які набули широкого поширення. Мінімальний строк дії договору оренди землі сільськогосподарського призначення для ведення фермерського господарства згідно з ст. 19 Закону України «Про оренду землі» становить сім, а максимальний – п'ятдесят років. Можливість поновлення договору оренди землі передбачена ст. 126-1 ЗК України, переважне право

належного орендаря на укладення договору оренди землі на новий строк закріплено ст. 33 Закону України «Про оренду землі». Для того, щоб скористатися переважним правом на укладення договору оренди землі на новий строк або відмовитися від поновлення договору законом встановлено мінімальний строк в один місяць до закінчення строку дії договору оренди. На практиці не завжди вдається пристосувати момент спливу строку орендного землекористування до закінчення виробничого циклу, у зв'язку з чим належний орендар, маючи правомірні очікування на продовження орендних земельних відносин та проявляючи господарську дбайливість, за відсутності чітких повідомлень від орендодавця про відсутність намірів продовжувати орендні відносин, обробляє та засіває орендовані земельні ділянки. Водночас відносини щодо тимчасового користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення можуть породжувати спори щодо визнання права власності на посіви та врожай, вирощені на таких ділянках. Потрібно погодитися з В. Ю. Уркевичем у тому, що законодавство не містить чітких норм для врегулювання відносин власності на врожай [337]. Право власності на плоди та продукцію, отримані в результаті користування річчю, належать наймачеві згідно з ст. 775 ЦК України.

При розгляді відповідних спорів суди керуються положеннями ЗК України та іншого земельного законодавства для встановлення факту належності користувача земельної ділянки, тобто наявності у нього законного права користуватися земельною ділянкою на момент її обробітку та засівання. Суд визнає право власності на посіви та врожай, якщо на момент збору врожаю строк дії договору оренди сплинув, і сторони не вступили у нові орендні земельні відносини лише у разі підтвердження належності землекористувача. Таку позицію зайняла ВП ВС, погодившись із висновками судів попередніх інстанцій, що особа, яка володіє та користується земельними ділянками, є належним землекористувачем, набуває права власності на врожай (посіви і насадження сільськогосподарських культур, вироблену продукцію), що вирощений на таких земельних ділянках [338].

Беручі до уваги, що мета орендного користування землями сільськогосподарського призначення полягає в отриманні врожаю (плодів і

продукції), позиція ВП ВС відповідає правомірним очікуванням орендарів та сприяє укріпленню правового господарського порядку у сфері господарювання. Однак, зважаючи на практичну актуальність та поширеність зазначеної проблеми, питання визнання права власності на посіви та врожай за належним користувачем земельної ділянки потребує самостійного правового врегулювання. Тому з метою забезпечення правового господарського порядку, гарантування права власності орендаря на плоди і продукцію, можна пропонувати доповнити ст. 775 ЦК України положенням, яке буде закріплювати за належним наймачем право власності на посіви та врожай, який підлягає збору після спливу строку дії договору найму земельної ділянки [325, с. 113].

Окремий інтерес представляють господарські спори за участі фермерського господарства, пов'язані з управлінням таким господарством, іншими порушеннями корпоративних прав членів фермерського господарства. Слід зазначити, що КГС ВС підтверджено поширення юрисдикції господарських судів на вищеперераховані спори, незалежно від суб'єктного складу [339].

Вищеназвана категорія спорів за участі фермерських господарств є чисельною і багатоаспектною, тому варто зупинитися лише на окресленні загальних специфічних рис розгляду таких справ господарськими судами.

Члени фермерських господарств звертаються до суду з позовами про визнання недійсними рішень загальних зборів фермерського господарства, обґрунтовуючи позовні вимоги порушеннями порядку скликання загальних зборів та/або порядку прийняття ними рішень та посиляючись на положення статуту, Закону, а також законів України «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», намагаючись обґрунтувати доцільність застосування аналогії закону.

Відповідно до ч. 10 ст. 11 ГПК України у господарському судочинстві може бути застосована аналогія закону та аналогія права. В юридичній науці запропоновані різні визначення поняття аналогії закону, які можна узагальнити, що їх застосування є способом подолання прогалин у правовому регулюванні певних суспільних відносин [340, с. 85], а також досліджено питання умов і механізму

застосування аналогії закону, зокрема серед умов називаються повна відсутність або неповнота правової норми та урегульованість суспільних відносин, до яких застосовується аналогія закону, хоча б у загальній формі, тобто загальне охоплення правовим регулюванням [341, с. 146].

У практиці розгляду спорів щодо управління фермерськими господарствами та захисту корпоративних прав їх членів простежується тенденція, за якою суди не завжди звертаються до застосування аналогії закону, зокрема норм законів України «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», інших законів. Показовою є Постанова ВП ВС, в якій Суд спочатку наголосив на тому, що наявність у фермерського господарства статутного (складеного) капіталу, не є достатньою підставою для його ототожнення з товариством з обмеженою відповідальністю. Але потім Суд дійшов висновку про наявність підстав для застосування до правовідносин стосовно членства у фермерському господарстві приписів законодавства, що регулюють участь у товаристві з обмеженою відповідальністю, зокрема щодо виходу його членів зі складу, оскільки фермерське господарство створюється за рахунок об'єднання майна громадян та їх підприємницької діяльності з метою одержання прибутку [47]. У цьому прикладі застосування аналогії закону необхідне для захисту прав та законних інтересів за відсутності спеціального законодавчого регулювання відносин вступу та виходу зі складу членів фермерського господарства, а також неврегулювання відповідного питання у статуті фермерського господарства.

КГС ВС застосував аналогію закону, а саме положення Закону України «Про господарські товариства» та ЦК України, до вирішення питання про визначення правомочності загальних зборів при вступі (прийнятті) спадкоємців (правонаступників) померлого члена фермерського господарства. З урахуванням цього Суд виснував, що під час встановлення правомочності загальних зборів слід враховувати голоси інших членів господарства, які без голосів, що припадають на частку померлого, становлять у сукупності 100 % голосів, які мають враховуватися під час визначення кворуму [199]. Також Суд дійшов висновку, що фермерське господарство не зобов'язане письмово повідомляти своїх членів про проведення

загальних зборів, якщо такий обов'язок не передбачено у статуті господарства. Проте Суд не застосував аналогію закону до порядку та строків скликання загальних зборів фермерського господарства, обґрунтовуючи своє рішення тим, що ні Законом, ні статутом господарства не закріплено, що загальні збори членів є вищим органом його управління, не визначено порядку та строків скликання відповідних загальних зборів [199]. Тобто не виконана умова загальної урегульованості суспільних відносин, до яких застосовується аналогія закону.

В іншій справі ВС також не застосував аналогію закону, зокрема приписи Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», яким встановлена спеціальна позовна давність до вимог про визнання недійсним рішення загальних зборів товариства, наголосивши, що вони не можуть бути застосовані до вимог про оскарження рішень загальних зборів фермерського господарства. У такому разі, оскільки інше не передбачено законом, застосовується загальна позовна давність тривалістю у три роки [45].

Підсумовуючи проведені дослідження, можна дійти висновку, що критеріями визначення господарської юрисдикції земельних спорів виступають факт державної реєстрації фермерського господарства як юридичної особи або фізичної особи – підприємця на момент подачі позову, а також домінування приватного інтересу.

Зменшенню кількості судових спорів за участі фермерських господарств може сприяти закріплення на рівні закону права належного орендаря земельної ділянки на посіви та врожай, який підлягає збору після спливу строку дії договору оренди земельної ділянки, та порядку скликання, проведення та прийняття рішень загальними зборами фермерського господарства.

Ефективним способом захисту права фермерського господарства щодо володіння і користування земельною ділянкою, наданою його засновнику на праві постійного користування, виступає визнання права постійного користування земельною ділянкою, який може передбачати застосування аналогії закону, що дає право на звернення з позовом про визнання права власності за ст. 392 ЦК України.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Структурна ознака господарської правосуб'єктності фермерського господарства охоплює: а) об'єктивні права та обов'язки, визначені статтями 14, 15 та іншими положеннями Закону України «Про фермерське господарство», нормами аграрного, земельного, господарського іншого законодавства, установчими документами; б) суб'єктивні права й обов'язки, що виникають у фермерського господарства в процесі безпосереднього здійснення господарської діяльності.

Функціональна ознака господарської правосуб'єктності фермерського господарства включає абстрактну (потенційну) правосуб'єктність, тобто здатність вступати у різні види правовідносин (виробничі, організаційно-господарські, внутрішньогосподарські, майново-зобов'язальні, розрахункові, кредитні, договірні тощо), що виникає з моменту державної реєстрації господарства, та фактичну правосуб'єктність, яка реалізується під час здійснення господарської діяльності й залежить від наявності дозвільних документів, укладених договорів, структури управління господарством тощо.

Структурна та функціональна ознаки формують динамічний характер господарської правосуб'єктності фермерського господарства, оскільки обсяг його прав й обов'язків залежить від цілей господарської діяльності та визначається на момент вступу у відповідні правовідносини і протягом участі в них.

Для забезпечення належного рівня юридичної визначеності господарської правосуб'єктності фермерського господарства відповідно до принципу верховенства права потрібно законодавчо: розмежувати права та обов'язки фермерського господарства і його членів, визначити перелік прав й обов'язків господарства як суб'єкта господарювання; врегулювати механізми реалізації правосуб'єктності через органи управління господарством, визначити їх повноваження.

2. Державна політика щодо розвитку фермерських господарств визначається загальними метою і цілями державної регуляторної, аграрної політики, політики сільського розвитку, спрямовується на створення належних умов діяльності цих

господарств, забезпечення сталого розвитку аграрного сектора та сільських територій, продовольчої безпеки, має законодавче підґрунтя, програмно-цільовий підхід, реалізується через систему методів, форм і засобів державного регулювання.

Здійснено поділ Державну підтримку фермерських господарств поділено на види за такими підставами: а) за метою (для провадження діяльності, диверсифікації виробництва, отримання послуг); б) за умовою надання (безповоротна і поворотна); в) за суб'єктним складом (новостворені господарства, сімейні господарства без статусу юридичної особи, господарства, потужності яких розміщено на певних територіях); г) за способом отримання (на конкурсних засадах або без проведення конкурсу, через Державний аграрний реєстр або поза ним); ґ) за джерелами надання (державний, місцеві бюджети, міжнародна технічна допомога та інші); д) за змістом підтримки (кредити, часткова компенсація витрат, субсидії, бюджетні дотації та спеціальні бюджетні дотації, гранти).

Правове забезпечення державної підтримки в Україні ґрунтується на системі законів та підзаконних актів, проте вимагає подальшого удосконалення з урахуванням принципу правової визначеності, усунення колізій, узгодження з вимогами *acquis* ЄС, зокрема пріоритетність допомоги малим і сімейним фермерським господарствам, молодим фермерам та фермерським кооперативам, забезпечення функціонування Виплатної агенції, повного переходу до цифрових процедур через ДАР, забезпечення належного контролю за використанням коштів та запровадженням дієвих засобів забезпечення виконання фермерськими господарствами своїх зобов'язань та відповідальності за їх порушення.

3. Критеріями визначення господарської юрисдикції земельних спорів виступають факт державної реєстрації фермерського господарства як юридичної особи або фізичної особи - підприємця на момент подачі позову, а також домінування приватного інтересу.

У спорах щодо управління фермерським господарством та інших порушень корпоративних прав членів господарства господарські суди застосовують аналогію закону, зокрема норми законів України «Про господарські товариства», «Про

товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», для подолання прогалин у регулюванні відносин діяльності фермерського господарства і у разі, якщо відповідні відносини підпадають під загальне правове регулювання, проте спеціальна правова норма відсутня або є неповною.

З метою удосконалення законодавчого регулювання відносин за участі фермерського господарства запропоновано закріпити право належного орендаря земельної ділянки на посіви та врожай, який підлягає збору після спливу строку дії договору оренди земельної ділянки, та регламентувати скликання, проведення та прийняття рішень загальними зборами фермерського господарства.

Ефективним способом захисту права фермерського господарства щодо володіння і користування земельною ділянкою, наданою його засновнику на праві постійного користування, тобто таким, що відповідає природі такого права, характеру посягання та забезпечує поновлення порушеного права, виступає визнання права постійного користування земельною ділянкою, який може передбачати застосування аналогії закону щодо звернення з позовом про визнання права власності за ст. 392 ЦК України [342, с. 264–265].

ВИСНОВКИ

1. Обґрунтовано комплексний характер поняття фермерського господарства, яке охоплює суб'єктів господарювання зі статусом юридичної особи або статусом фізичної особи - підприємця, які здійснюють діяльність у сфері сільськогосподарського виробництва і мають специфічні ознаки, які дозволяють відокремити їх від інших суб'єктів господарювання, а також позначає організаційно-правову форму, яку громадяни обирають для самостійного або спільного з членами сім'ї та/або родичами здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції.

Уточнено, що сімейні фермерські господарства, утворені у формі фізичної особи - підприємця, мають комплекс юридичних особливостей, не притаманних традиційному розумінню цієї форми господарювання, а саме: наявність установчого документа, можливість спільної діяльності членів сім'ї, формування складеного капіталу, обмеження щодо використання найманої праці. Ці ознаки свідчать, що їх правова природа не зводиться лише до статусу підприємця, а дозволяє визначати саме фермерське господарство їх родовим поняттям.

Конкретизовано визначення поняття фермерського господарства як самостійного суб'єкта господарювання, створеного громадянином України самостійно або спільно з членами однієї сім'ї та/або родичами для здійснення підприємницької діяльності з виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції в порядку, передбаченому законами України.

2. Проведено класифікацію фермерських господарств за загальними критеріями, що застосовуються для групування суб'єктів господарювання та суб'єктів аграрного господарювання на види (юридичний статус, форма власності, мета здійснення діяльності, спосіб організації діяльності, економічні показники, походження капіталу, організаційно-правова форма юридичної особи), що дозволило визначити місце цих господарств серед суб'єктів господарювання, розкрити їх юридичні, економічні та функціональні особливості.

Аргументовано, що з метою виділення значимих юридичних характеристик цих господарств найбільш прийнятними підставами є: а) організаційно-правова форма господарювання; належність до сімейного фермерського господарства; критерії доступу до різних видів державної підтримки.

3. Виділено три періоди генезису законодавчої основи господарсько-правового статусу фермерського господарства після набуття Україною незалежності: перший період (з 1990 року по травень 2003 року) характеризується становленням інституційної та майнової основи ведення селянського (фермерського) господарства; другий період (з червня 2003 року по квітень 2016 року), протягом якого відбувалося удосконалення визначення господарсько-правового статусу такого господарства; третій період (з травня 2016 року і дотепер), в межах якого розширено організаційно-правові форми ведення фермерського господарства, удосконалюється законодавче визначення певних елементів правового статусу цих господарств та регулювання механізмів їх державної підтримки.

Обґрунтовано, що структуру та зміст сучасної законодавчої основи ведення фермерського господарства складають три рівні нормативно-правових актів, які комплексно визначають його господарсько-правовий статус: рівень загального законодавства (Конституція України, положення ЦК України, СК України, інших актів законодавства, акти ЄС, зокрема Регламенти Європейського парламенту і Ради (ЄС), Регламенти Ради (ЄС)); рівень галузевого, зокрема господарського, земельного, податкового, аграрного та іншого законодавства України; рівень спеціального законодавства (Закон України «Про фермерське господарство» та відповідні підзаконні акти).

Конкретизовано напрями удосконалення законодавчого регулювання відносин ведення фермерського господарства з метою забезпечення верховенства права і юридичної визначеності норм: а) подолання прогалин Закону України «Про фермерське господарство» (уточнення правової природи цього господарства, завершення регламентації особливостей сімейного фермерського господарства та правового статусу фермерського господарства зі статусом юридичної особи або

фізичної особи - підприємця, розмежування прав й обов'язків господарства та його членів, уточнення права членів на участь в управлінні); б) узгодження положень Закону України «Про фермерське господарство» з нормами іншого законодавства, зокрема у питаннях порядку державної реєстрації фермерських господарств, підстав припинення ведення фермерських господарств, формування ліквідаційної маси у процедурі банкрутства тощо; в) завершення процесу гармонізації законодавства щодо фермерських господарств з правом ЄС на шляху України до європейської інтеграції.

Запропоновано способом подолання правової невизначеності у питаннях організації та ведення фермерського господарства затвердження модельного статуту як регуляторної моделі цього господарства, в якому будуть запропоновані стандартизовані рішення щодо регулювання відносин з формування майнової основи, здійснення управління господарством, членських і трудових відносин, ліквідації та реорганізації господарства.

4. Конкретизовано законодавчі умови щодо утворення фермерських господарств та порядок організації ведення фермерського господарства, в якому виділено організаційний (прийняття рішення про утворення фермерського господарства, обрання організаційно-правової форми ведення господарства, затвердження установчого документа) та легалізаційний (державна реєстрація юридичної особи або фізичної особи - підприємця, отримання експлуатаційного дозволу, реєстрація у Державному аграрному реєстрі, проходження інших дозвільних процедур у випадках, визначених законом) етапи.

Обґрунтовано, що договір про створення сімейного фермерського господарства має ознаки договору про спільну діяльність та установчого договору, оскільки ним передбачено координацію спільних дій членів господарства щодо організації та здійснення господарської діяльності, здійснення ними майнового внеску у спільне господарювання, покриття витрат та розподілу результатів діяльності, однак не тотожній їм, оскільки йому притаманні спеціальні риси, зумовлені сімейно-родинним характером відносин між його членами та їхньою обов'язковою особистою трудовою участю у діяльності господарства.

Аргументовано, що реорганізація у спосіб злиття, поділу, приєднання має забезпечувати відповідність засновників (членів) нового (-их) господарства (-в) вимогам ст. 3 Закону України «Про фермерське господарство», в іншому разі має здійснюватися подвійна реорганізація, тобто з одночасним перетворенням в іншу організаційно-правову форму.

5. Уточнено, що правовий режим майна фермерського господарства становить окремий різновид правового режиму майна суб'єкта господарювання, зміст якого детермінований особливостями організаційно-правової форми фермерського господарства, що поєднує ознаки сімейно-родинного об'єднання та суб'єкта господарювання, охоплює статичні та динамічні елементи.

Конкретизовано та охарактеризовано засадничі положення правового режиму майна фермерського господарства.

Розмежовано поняття «складений капітал фермерського господарства» та «майно фермерського господарства», зокрема перше охоплює лише майнові внески членів господарства, тоді як друге включає складений капітал і майно, набуте чи створене господарством у процесі його діяльності.

Запропоновано у модельному статуті фермерського господарства відобразити положення щодо формування складеного капіталу, порядку прийняття рішень стосовно володіння, користування і розпорядження майном господарства, прав членів на отримання частки майна у разі припинення членства, порядку і критеріїв визначення її розміру із можливістю подальшої конкретизації цих положень засновниками (членами) господарства, що сприятиме забезпеченню належної реалізації положень Закону України «Про фермерське господарство» та наданню методичної допомоги особам, бажаючим вести фермерське господарство.

Конкретизовано правові способи формування земель фермерського господарства.

Зроблено висновок, що право фермерського господарства володіння і користування земельними ділянками, які знаходяться у власності, користуванні його членів, є похідним від права членів господарства, але самотійним і не потребує оформлення додаткових правочинів щодо передачі земельної ділянки до

складеного капіталу чи укладення будь-яких угод між господарством та його членами. Також обґрунтовано, що безоплатна приватизація земельних ділянок для ведення фермерського господарства обмежується розміром земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради, може бути здійснена з метою збільшення земель фермерського господарства громадянином та/або зміни правової підстави користування землею фермерським господарством, умовами її здійснення є членство у фермерському господарстві та наявність земельної ділянки на праві користування.

6. Виявлено, що моделі управління фермерськими господарствами, які сформувалися на практиці, мають високий ступінь варіативності та можуть втілюватися у фактичне одноосібне управління головою фермерського господарства або у однорівневу модель з функціонуванням загальних зборів та голови фермерського господарства.

З'ясовано, що особливістю порядку управління фермерським господарством є можливість участі членів господарства в управлінні без наявності частки в складеному капіталі. Аргументовано, що у фермерських господарствах, створених декількома членами сім'ї та/або родичами, найбільш прийнятною структурою управління є однорівнева модель, що включає вищий орган управління (загальні збори членів фермерського господарства) та виконавчий орган (голова фермерського господарства, який реалізує поточне управління, діє від імені господарства та підзвітний загальним зборам).

Запропоновано у модельному статуті фермерського господарства з метою формування стійкої, передбачуваної системи управління цим господарством: а) визначити перелік органів управління; б) закріпити компетенцію загальних зборів членів фермерського господарства; в) визначити порядок їх скликання і прийняття рішень; г) унормувати статус голови як виконавчого органу та відмежувати його повноваження від компетенції загальних зборів.

7. Виявлено структурну ознаку господарської правосуб'єктності фермерського господарства, яка охоплює: а) об'єктивні права та обов'язки, визначені положеннями Закону України «Про фермерське господарство», нормами

аграрного, земельного, господарського іншого законодавства, установчими документами; б) суб'єктивні права й обов'язки, що виникають у фермерського господарства в процесі безпосереднього здійснення господарської діяльності.

Також виявлено функціональну ознаку господарської правосуб'єктності фермерського господарства, яка включає абстрактну (потенційну) правосуб'єктність, тобто здатність вступати у різні види правовідносин, що виникає з моменту державної реєстрації господарства, та фактичну правосуб'єктність, яка реалізується під час здійснення господарської діяльності та залежить від наявності дозвільних документів, укладених договорів, структури управління господарством тощо.

Обґрунтовано, що названі ознаки господарської правосуб'єктності фермерського господарства формують її динамічний характер, оскільки обсяг його прав й обов'язків залежить від цілей господарської діяльності та визначається на момент вступу у відповідні правовідносини і протягом участі в них.

Запропоновано для забезпечення належного рівня юридичної визначеності господарської правосуб'єктності фермерського господарства відповідно до принципу верховенства права: а) розмежувати права та обов'язки фермерського господарства і його членів; б) визначити перелік прав й обов'язків господарства як суб'єкта господарювання; в) врегулювати механізми реалізації правосуб'єктності через органи управління господарством, визначити їх повноваження.

8. Обґрунтовано, що державна політика щодо розвитку фермерських господарств визначається загальними метою і цілями державної регуляторної, аграрної політики, політики сільського розвитку, спрямовується на створення належних умов діяльності цих господарств, забезпечення сталого розвитку аграрного сектора та сільських територій, продовольчої безпеки, має законодавче підґрунтя, програмно-цільовий підхід, реалізується через систему методів, форм і засобів державного регулювання.

Здійснено поділ державної підтримки фермерських господарств на види за: а) метою; б) умовою надання; в) суб'єктивним складом; г) способом отримання; ґ) джерелами надання; д) змістом підтримки.

Конкретизовано напрями подальшого удосконалення правового забезпечення державної підтримки в Україні.

9. Обґрунтовано, що критеріями визначення господарської юрисдикції земельних спорів виступають факт державної реєстрації фермерського господарства як юридичної особи або фізичної особи - підприємця на момент подачі позову, а також домінування приватного інтересу.

З'ясовано, що у спорах щодо управління фермерським господарством та інших порушень корпоративних прав членів господарства господарські суди застосовують аналогію закону, зокрема норми законів України «Про господарські товариства», «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», для подолання прогалин у регулюванні відносин діяльності фермерського господарства і у разі, якщо відповідні відносини підпадають під загальне правове регулювання, проте спеціальна правова норма відсутня або є неповною.

Уточнено, що ефективним способом захисту права фермерського господарства щодо володіння і користування земельною ділянкою, наданою його засновнику на праві постійного користування, тобто таким, що відповідає природі такого права, характеру посягання та забезпечує поновлення порушеного права, виступає визнання права постійного користування земельною ділянкою, який може передбачати застосування аналогії закону щодо звернення з позовом про визнання права власності за ст. 392 ЦК України.

Запропоновано внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» з метою уточнення складу майнових активів фермерського господарства та визначення порядку скликання, проведення та прийняття рішень загальними зборами фермерського господарства та закріплення критеріїв віднесення цих господарств до активних господарств та до молодих фермерів; до ЦК України з метою закріплення права належного орендаря земельної ділянки на посіви та врожай, який підлягає збору після спливу строку дії договору оренди земельної ділянки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Статистичний щорічник України за 2024 рік / за ред. А.В. Макаrchука. 272 с. URL: <https://surl.li/huucth>.
2. В Україні збільшився середній розмір фермерських господарств у 2024 році. *Сайт AgroReview*. 2025. 7 грудня. URL: <https://surl.li/buolro>.
3. Фермерські господарства як учасники цивільних та земельних правовідносин : за матеріалами судової практики : монографія. За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. 288 с.
4. Проценко І. М., Замерлов О. О. Особливості правового статусу фермерських господарств в Україні. *Юридична наука*. 2012. № 2. С. 38–43.
5. Цюцик О. В. Організаційно-правові форми сільськогосподарських товаровиробників. *Форум права*. 2010. № 2. С. 564–572. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
6. Долинська М. С. Порівняльний аналіз правового статусу фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2021. № 2 (30). С. 143–151.
7. Лазуренко В. М. Українське фермерство: злет і падіння (1921 – 1929 рр.). Черкаси: ЧДТУ. 2013. 474 с.
8. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20 грудня 1991 року № 2009-ХІІ. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12#Text> (втратив чинність).
9. Аграрне право України : підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, та ін. за заг. ред. В. М. Єрмоленка. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
10. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17 жовтня 1990 р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12#Text/>.
11. Проценко Т. П. Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 1996. 20 с.

12. Титова Н. І. Фермерство в Україні : основні правові засади. Питання та відповіді. Львів, 1998. 184 с.
13. Беженар Г. М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2007. 20 с.
14. Кулинич П. Ф. Принцип плюралізму форм господарювання у правовому забезпеченні товарного сільськогосподарського землекористування в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 258–262.
15. Попко Ю. Я. Правовий статус сільськогосподарських юридичних осіб за цивільним законодавством України : дисер. ... докт. філософії за спец. 081 «Право». Львів, 2022. 179 с.
16. Аграрне право : підручник / В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко, І. М. Кульчій та ін.; за ред. А. М. Статівки. Харків : Право, 2021. 416 с.
17. Костур О. Д. Фермерське господарство як організаційно-правова форма ведення товарного сільськогосподарського виробництва в Україні та державах СНД: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2014. Вип. 35. С. 171–183. URL: <https://surl.li/ghpcqf>.
18. Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України / Н. І. Титова, В. І. Федорович, М. Я. Ващишин та ін.; за ред. Н. І. Титової. Львів : ПАІС, 2005. 368 с.
19. Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник. Київ : «Правова єдність», 2009. 766 с.
20. Щербина В. С. Господарське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 600 с.
21. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року Відомості Верховної Ради України. 2003, № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144 (втратив чинність).
22. Кількість сільськогосподарських підприємств і площа сільськогосподарських угідь у їхньому користуванні станом на 1 листопада 2016 року за регіонами. *Сайт Державної служби статистики України*. URL: <https://surl.lu/afkpgo>.

23. Осипова М., Доброва Н. Фермерські господарства України: особливості, проблеми, перспективи розвитку. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2016. № 10. С. 98–122. URL: <https://surl.li/avnyna>.
24. Долинська М. С. Правове становище фермерських господарств як суб'єктів агровиробництва : монографія. Львів : Галицька видавнича спілка, 2022. 176 с.
25. Кулинич П. Ф. Земельна реформа в Україні : правові проблеми : монографія. Київ : Норма права, 2021. 307 с.
26. Багай Н. О. Сучасне законодавче регулювання діяльності фермерських господарств: окремі проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2016. Вип. 40. Т. 1. С. 114–117.
27. Про спільну систему податку на додану вартість: Директива Ради 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 року. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_928#Text.
28. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1307/2013 від 17 грудня 2013 р. про запровадження правил для прямих виплат фермерам за схемами підтримки в рамках спільної сільськогосподарської політики та про скасування Регламенту Ради (ЄС) № 637/2008 та Регламенту Ради (ЄС) № 73/2009. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://surl.li/iozzlf>.
29. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо організаційних засад здійснення підтримки в аграрному секторі від 21 квітня 2025 р. №13202. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/56251>.
30. Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку : Закон України від 24 червня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527 (в редакції 8 жовтня 2025 р.).
31. Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 664-р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-p#Text>.

32. Уряд розширив напрями підтримки для фермерських господарств. *Сайт Державного аграрного реєстру*. URL: <https://www.dar.gov.ua/news-list/uryad-rozshiriv-napryami-pidtrimki-dlya-fermerskih-gospodarstv/>.
33. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 7 жовтня 2021 р. по справі № 922/3059/16. *LIGA 360*. URL: <https://zakon-pro.ligazakon.net/document/C022121?land=UA&context=UA&an=354>.
34. Мілаш В. С. Господарське право : Курс лекцій : У 2 ч. Харків: Право, 2008. Ч. 1. 496 с.
35. Господарське право : практикум / А. Г. Бобкова (кер. авт. кол.), Ю. О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг ред. А. Г. Бобкової. Харків : Право, 2018. 592 с.
36. Пронська Г. В. Вибране. Київ : Освіта України, 2013. 696 с.
37. Державний класифікатор 009:2010. Класифікація видів економічної діяльності: наказ Держспоживстандарту України від 11.10.2010 р. № 457. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text>.
38. Типова форма Договору (Декларації) про створення сімейного фермерського господарства, затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 05 квітня 2019 року № 177. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-19#n14>.
39. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09 січня 2025 р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/b0ec4d3a-cf63-4ae8-baf1-88188dfed15f>.
40. Цивільний кодекс України від 10 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40-44. Ст. 356.
41. Державний класифікатор «Класифікація організаційно-правових форм господарювання»: наказ Держспоживстандарту України від 28 травня 2004 р. № 97 (зі змінами). URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.
42. Нешик О. С. Щодо поняття фермерського господарства. *Осінні юридичні читання - 2022. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та*

юридичної науки. Випуск XXXI. Матеріали ВНПК. 24 листопада 2022 р., Вінниця. – ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 444–450.

43. Барабаш А. Г. Правова форма фермерського господарства. *Юридичний вісник*. 2019. № 3. С. 122–128.

44. Гузеват М. О. Цивільно-правові форми організації і діяльності фермерського господарства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2012. 20 с.

45. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 18 березня 2020 р. по справі № 904/686/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88494827>.

46. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08 серпня 2018 р. по справі № 911/3215/1. *Єдиний державний реєстр судових рішень* URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/76000584?q>.

47. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 січня 2020 р. по справі № 908/2606/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень* URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/87918848>.

48. Беяневич О. А. Про збереження множинності організаційних форм суб'єктів господарювання (на прикладі фермерського господарства). *Платформа стратегічної та законодавчої аналітики Координата*. 2023. 24 квітня. URL: <https://surl.li/iyrfty>.

49. Беяневич О. А. Про множинність організаційно-правових форм суб'єктів господарювання як одну з умов повоєнного відновлення. *Право України*. 2023. № 10. С. 61–81.

50. Господарське право: підручник / О. П. Подцерковний, О. О. Квасніцька, А. В. Смітюх та ін.; За ред. О. П. Подцерковного. Харків : Одиссей, 2012. 640 с.

51. Коваль І. Ф. Проблемні питання подвійного статусу фізичної особи - підприємця як учасника господарських відносин. *П'яті наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 червня 2024). За заг. ред. В. А. Устименка; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В. К. Мамутова НАН України». Київ-Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 72–76.

52. Нешик О. С. Законодавчий та науковий аспекти генезису поняття фермерського господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2025. Том 2 № 89. С. 55–60. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.7>.
53. Адамова О. С. Поняття правової класифікації. *Часопис цивілістики*. Вип. 18. С. 19–24. URL: <https://surl.lu/nyuqyx>.
54. Щербина В. С. Суб'єкти господарського права : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 264 с.
55. Бесчастний В. М. Заклади вищої освіти як повноцінні суб'єкти господарювання. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 4. С. 90–97. URL: <https://ljd.dnuvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/10/4-1.pdf>.
56. Регламент Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 1307/2013 від 17 грудня 2013 р. Про запровадження правил для прямих виплат фермерам за схемами підтримки в рамках спільної сільськогосподарської політики та про скасування Регламенту Ради (ЄС) № 637/2008 та Регламенту Ради (ЄС) № 73/2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_023-13#Text.
57. Regulation (EU) 2021/2115 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 establishing rules on support for strategic plans to be drawn up by Member States under the common agricultural policy (CAP Strategic Plans) and financed by the European Agricultural Guarantee Fund (EAGF) and by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Regulations (EU) № 1305/2013 and (EU) № 1307/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/2115/2024-05-25>.
58. Свиноус І., Гаврик О., Биба В. Методичні підходи до типологізації фермерських господарств. *Економічний дискурс*. 2020. Вип. 1. С. 105–116. URL: <https://surl.li/ehhohz>.
59. Рішення Господарського суду Вінницької області від 17 жовтня 2024 р. по справі № 902/567/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122636498>.

60. Рішення Господарського суду Полтавської області від 2 травня 2023 р. по справі № 917/316/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112057810>.
61. Сайт YouControl. URL: <https://surli.cc/abxaae> (дата звернення: 13 травня 2025).
62. Сайт YouControl. URL: <https://surl.li/mcdmil> (дата звернення: 13 травня 2025).
63. Хрипко С. Сімейні фермерські господарства: проблеми правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 9. С. 36–39.
64. Чабаненко М. М. Правова природа фермерського господарства без статусу юридичної особи. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу* : зб. тез доповідей III Всеукр. наук. конф., присвяченої 60-річчю Хмельницького національного університету, 17 квітня 2022 р. Хмельницький : ХНУ, 2022. С. 242–246.
65. Долинська М. С. Основні етапи становлення фермерських господарств у незалежній Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені короля Данила Галицького*. Серія Право. 2021. № 11. С. 125–132. DOI: 10.33098/2078-6670.2021.11.23.125-132.
66. Долинська М. Новели законодавства щодо створення фермерських господарств в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 865. С. 392–397. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_62.
67. Уркевич В. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Право. 2016. Вип. 243. С. 67–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_prav_2016_243_10.
68. Беженар І. Розвиток сімейних фермерських господарств на засадах соціально-економічної інклюзивності та сталості. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та правлінський аспекти*: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (27-28 березня 2024). Львів : ЛНУП, 2024. С. 19–21.
69. Кулинич П. Ф. Сімейні фермерські господарства у виробничій інфраструктурі сільських територій України: правові проблеми створення та

діяльності. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти* : Матеріали «круглого столу» (Харків, 5 грудня 2014) / За ред. А. П. Гетьмана. Харків, 2014. С. 47–50.

70. Introducing the UN Decade of Family Farming. Website Food and Agriculture Organization of the United Nations. URL: <https://www.fao.org/family-farming-decade/en/>.

71. Спаський Г. В. Розвиток сімейних фермерських господарств в Україні та зарубіжний досвід їх функціонування. *Економіка АПК*. 2019. № 7. С. 73-82. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201907073>.

72. MacDonald J. M. Family Farming in the United States. *Economic Research Service*. U.S. department of agriculture. 2014. URL: <https://surl.li/vefkrp>.

73. Farms and farmland in the European Union – statistics. URL: <https://surl.li/ntummp>.

74. Закон Федеративної республіки Німеччина «Про сільське господарство» від 5 вересня 1955 р. (Landwirtschaftsgesetz). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/lwg/BJNR005650955.html>.

75. Кодекс сільського та морського рибальства Французької республіки від 6 травня 2010 р. (Code rural et de la pêche maritime). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGITEXT000006071367/.

76. Family farming. URL: https://onu-rome.delegfrance.org/Family-farming-429?utm_source=chatgpt.com.

77. Цивільний кодекс Італійської Республіки від 16 березня 1942 р. URL: <https://surl.li/hhnazd>.

78. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. URL: <https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.

79. Закон Республіки Польща «Про формування сільськогосподарського устрою» (Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego) від 11 квітня 2003 р. URL: <https://eli.gov.pl/eli/DU/2003/592/ogl>.

80. Закон Республіки Молдова «Про селянське (фермерське) господарство» від 3 листопада 2000 р. URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/mol74315_2000.pdf.

81. Саркісова Т. Б. Поняття «фермер» за законодавством ЄС та його імплементація у законодавство України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 344–348. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.61>.
82. Земельний кодекс України від 18 грудня 1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 10. Ст. 98 (втратив чинність).
83. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3–4. Ст. 27.
84. Про власність: Закон України від 07 лютого 1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 20. Ст. 249 (втратив чинність).
85. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14 травня 1992 р. (у редакції Закону від 30 червня 1999 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 51. Ст. 457 (втратив чинність).
86. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років: Закон України від 10 січня 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 11. Ст. 52.
87. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.
88. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18 жовтня 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 1. Ст. 17.
89. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31 березня 2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 21. Ст. 406.
90. Лушпаєв С. О. Розвиток законодавства України про сімейне фермерське господарство. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 204–207. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001033842>.
91. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських

господарств: Закон України від 10 липня 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 37. Ст. 276.

92. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання діяльності фермерських господарств: Закон України від 24 вересня 2021 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 51. Ст. 423.

93. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 106. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-п#Text>.

94. Про затвердження Порядку надання сімейним фермерським господарствам додаткової фінансової підтримки через механізм доплати на користь застрахованих осіб - членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 565. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2019-п#Text>.

95. Про затвердження форми типового бізнес-плану створення і функціонування фермерського господарства (особистого селянського господарства): наказ Міністерства аграрної політики України від 2 квітня 2024 р. № 1049. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0556-24#Text>.

96. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств (реєстр. № 6236) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 23 листопада 2018 у справі № 2-362/2018(5009/18). *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-18#Text>.

97. Лебеденко В. І. Господарське законодавство: комплексний сегментарний інститут господарського права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-2. Т. 2. С. 24–27.
98. Серєбряк С. В. Реформування господарського законодавства в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 1 (47). С. 305–321. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-47-1-305-321>.
99. Господарське право : навч. посібник / укл. А. А. Бутирський. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 144 с.
100. Зельдина О., Гришко В. Поняття та напрями модернізації господарського законодавства. *Юридична Україна*. 2015. № 7-8. С. 58-61.
101. Рєзнікова В. В., Щербина В. С. Сучасний стан правового регулювання господарської діяльності. *Платформа стратегічної та законодавчої аналітики Координата*. URL: <https://surl.lt/fesphu>.
102. Джабраїлов Р., Малолітнева В., Гудіма Т. Перспективи модернізації господарського законодавства України у контексті концепції сталого розвитку. *Economics and Law*. 2024. № 50 (2). С. 3–19. URL: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2018.02.003>.
103. Проект Закону про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період реєстраційний № 6013 від 09.09.2021. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/27618/>.
104. Громова В. Немає Господарського кодексу – немає фермерського господарства? Сайт Latifundist.com. 2025. 21 січня. URL: <https://surl.li/yvvazp>.
105. Гусарова А. Норму щодо скасування фермерських господарств як форми бізнесу виключили з проекту закону 6013. Сайт *SuperAgronom.com*. 2025. 22 січня. URL: <https://superagronom.com/news/20188-normu-schodo-skasuvannya-fermerskih-gospodarstv-yak-formi-biznesu-viklyuchili-z-proyektu-zakonu-6013>.
106. Устименко В. А., Джабраїлов Р. А. Засади нормопроєктування та регуляторна процедура у системі правотворчої діяльності України. *Особливості правового забезпечення господарської діяльності у зв'язку із скасуванням Господарського кодексу України*: зб. матер. Наук.-практ. круглого столу (Київ, 9

квітня 2025) / упорядник В. І. Полюхович. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. С. 17–21. URL: <https://surl.li/zprdes>.

107. Прядка В. Господарський кодекс України скасовано, якими будуть наслідки. *Сайт ZN.UA*. 2025. 26 травня. URL: <https://surl.li/rcjln0>.

108. Дорошенко Л. М. Пріоритетність норм Цивільного Кодексу України над нормами спеціального законодавства: принцип *Lex specialis derogat generalis* не такий вже і «принциповий»? *Перші наукові читання пам'яті професора Пронської Грацієлли Василівни* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конференції / За заг. ред. : В. В. Поєдинок, С. Я. Вавженчука. / Київ : Талком, 2021. С. 79–84.

109. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 19. Ст. 74.

110. Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні: Закон України від 21 грудня 2000 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 7. Ст. 35.

111. Кошовий Б.-П. О., Семчук, Ю. І. Перспективи розвитку фермерських господарств як організаційно-правової форми сільськогосподарського підприємництва. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2018. № 20. С. 72–75. URL: <https://nzlubp.org.ua/index.php/journal/article/view/97>.

112. Про схвалення Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2024 р. № 1163-р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1163-2024-p#Text>.

113. Чабаненко М. М. Теоретичні та прикладні проблеми правосуб'єктності фермерських господарств без статусу юридичної особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 337–341. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/78>.

114. Коваленко Т. Законодавство про фермерські господарства: потрібне перезавантаження. *Юридичний вісник України*. URL: <https://surl.li/vxsorf>.

115. Про державну реєстрацію про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 31-32. Ст. 263.

116. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 1 листопада 2023 р. по справі № 904/3715/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114723491>.

117. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 9 травня 2023 р. по справі № 912/3101/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110845803>.

118. Зеліско А. Правовий режим майна фермерських господарств як ефективної форми сільськогосподарської діяльності у сучасних кризових умовах. *Економіка та право*. 2024. № 3. С. 28–39. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.03.028>.

119. Панченко В. В. Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти сільськогосподарських підприємств як форма аграрного права : Монографія. Харків : Видавництво «С.А.М.», 2012. 164 с.

120. Копиця М. А. Основні тенденції розвитку аграрного законодавства ЄС: загальний огляд. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 243–250. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.41>.

121. Регламент Ради (ЄС) № 1217/2009 від 30 листопада 2009 р. про створення мережі для збору даних бухгалтерського обліку про доходи та господарську діяльність аграрних господарств у Європейському Союзі. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a3_002-09#Text.

122. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2018/1091 від 18 липня 2018 р. про інтегровану статистику фермерських господарств і скасування регламентів (ЄС) № 1166/2008 та (ЄС) № 1337/2011. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_022-18#Text.

123. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1307/2013 від 17 грудня 2013 р. про запровадження правил для прямих виплат фермерам за схемами підтримки в рамках спільної сільськогосподарської політики та про скасування

Регламенту Ради (ЄС) № 637/2008 та Регламенту Ради (ЄС) № 73/2009. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_023-13#Text.

124. Європейська конвенція про соціальний захист фермерів від 6 травня 1974 р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_650#Text.

125. Самсонова Я. О., Кушніренко А. О. Деякі особливості правового статусу фермерських господарств як суб'єктів аграрних правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 235–237. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/60>.

126. Вінник О. М., Шаповалова О. В. Господарське право в умовах цифровізації економіки: навчальний посібник / за заг. ред. Вінник О. М. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 295 с.

127. Про затвердження Положення про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств: наказ Міністерства аграрної політики України, Міністерства праці та соціальної політики України від 17 грудня 2003 р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0118-04#Text>.

128. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань створення та діяльності фермерських господарств: Закон України від 16 червня 2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 4. Ст. 18.

129. Ващишин М. Я. Земельні правовідносини у селянських фермерських господарствах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Львів, 2000. 18 с.

130. Заболотна Н. Я., Цуняк А. Щодо визначення правового становища фермерських господарств : Україна та зарубіжний досвід. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави* : збірник тез VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 30 травня 2019). Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. С. 171–173.

131. Чабаненко М. М. Сільськогосподарський товаровиробник як аграрно-правова категорія. *Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві* : матеріали Всеукр. наук.-практ. круглого столу (Дніпропетровськ, 25 вересня 2014). Дніпропетровськ : НДУ, 2014. С. 137–145.
132. Петренко В. С. Установчі документи суб'єктів господарювання : дисер. канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2005. 211 с.
133. Алгоритм створення сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи. *Сайт Світловодської міської ради Кіровоградської області*. URL: <https://svgr.gov.ua/news/1628749547/>.
134. Створення фермерського господарства: особливості та нюанси. 2021. 27 січня. Сайт Новослобідської громади Конотопського району Сумської області. URL: <https://novoslobidska-gromada.gov.ua/news/1611750909/>.
135. Порядок створення сімейних фермерських господарств. *Сайт Земельного фонду України*. 2021. 27 листопада. URL: <https://surl.li/alcprt>.
136. Сімейний кодекс України від 10 січня 2001. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст.135.
137. Жушман В. Уркевич В. Правове регулювання майнових аспектів діяльності фермерських господарств за новим законодавством : окремі проблеми. *Право України*. 2004. № 6. С. 46–50. URL:
138. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.09.2020 по справі № 907/29/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91555342>.
139. Рішення Господарського суду Дніпропетровської області від 22 грудня 2022 р. № 904/1403/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108179932>.
140. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду від 19 березня 2025 р. по справі № 916/2938/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126244542>.

141. Рішення Господарського суду Одеської області від 26 грудня 2024 р. по справі № 916/2938/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124264123>.

142. Юркевич Ю. М. Фермерське господарство як об'єднання фізичних осіб із метою реалізації підприємницьких інтересів у сфері здійснення професійної діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. Вип. 77. С. 209–214.

143. Щодо порядку державної реєстрації сімейних фермерських господарств: лист Міністерства юстиції України від 25 листопада 2019 р. № 10575/8.4.3/32-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1057323-19#Text>.

144. Юркевич Ю. М. Роль договору у регулюванні відносин зі створення фермерських господарств. *Актуальні проблеми приватного права: договір як правова форма регулювання приватних відносин* : матеріали наук.-практ. конф., присвяченій 95-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 17 лют. 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 221–223.

145. Юркевич Ю. М. Договірні форми об'єднань фізичних та юридичних осіб у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2017. 437 с.

146. Смолин Г. В., Туркот О. А., Хомко Л. В. Господарське право України : Заг. частина : підруч. / За заг. ред. Г. В. Смолина. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 484 с.

147. Господарське право України : підручник : у 2 ч. / Андрєєва О. Б., Жорнокуй Ю. М., Гетманець О. П. та ін. Харків : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. 340 с.

148. Гарасимів Т., Анциферова М. Проблемні аспекти припинення підприємницької діяльності фізичними особами-підприємцями в Україні. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: “Юридичні науки”. 2024. № 4 (44). С. 35–42. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2024.44.035>.

149. Жеков Д. В. Припинення юридичної особи за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с.

150. Ступак Т. С. Сучасний стан нормативного забезпечення та доктринального вивчення загальних засад реорганізації юридичної особи. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників Наук.-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народження О. А. Пушкіна (Вінниця, 19 травня 2023).

МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України», Наук.парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2022. С. 439–443.

151. Зубатенко О. М. Припинення суб'єктів господарювання : автореф. дисер. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2008. 20 с.

152. Щербакова Н. В. Правове забезпечення реорганізації господарських організацій : дисер. д-ра юрид. наук : 12.00.04. Вінниця, 2024. 676 с.

153. Рішення Господарського суду Хмельницької області від 3 травня 2024 р. по справі № 924/85/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118891230>.

154. Нешик О. С. Правовий режим майна фермерського господарства. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. С. 139–150. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/issue/view/533>.

155. Яськів Б. А. Правовий режим майна акціонерного товариства. *Юридична наука*. 2011. № 6. С. 68–76. URL: <https://surl.li/umvvgv>.

156. Жук В. Д. До питання визначеності категорії «цивільно-правовий режим майна». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2015. Вип. 30. Том 1. С. 126–129.

157. Пацурківський Ю. П. Правовий режим майна суб'єктів підприємницької діяльності : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2001. 19 с.

158. Господарське право України : підручник / За ред. В. М. Гайворонського і В. П. Жушмана. Харків : Право, 2005. 384 с.

159. Щербина В. С. Поняття правового режиму майна господарського призначення. *Економіка та право*. 2020. № 1. С. 3-8. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2020.01.003>.

160. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 вересня 2019 р. у справі № 923/875/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84156458>.

161. Рішення Кременчуцького районного суду Полтавської області від 17 жовтня 2022 р. у справі № 536/210/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106970458>.

162. Рішення Талалаївського районного суду Чернігівської області від 17 лютого 2023 р. у справі № 747/12/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109036771>.

163. Майно фермерського господарства: що доцільно прописати у статуті. *Сайт адвоката І. Висіцької*. 2021. 14 січня. URL: <https://surl.li/uagsvd>.

164. Фермерське господарство : умови роботи та оподаткування. *Сайт 7eminar*. 2025. 19 червня. URL: <https://surl.lt/tnwgsa>.

165. Рішення Сумського районного суду Сумської області від 23 вересня 2022 р. у справі № 587/871/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106427555>;

166. Рішення Тарутинського районного суду Одеської області від 01 листопада 2023 р. у справі № 514/1550/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114707215>

167. Похиленко І. Поняття фермерського господарства як організаційно-правової форми суб'єктів малого підприємництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 11. С. 56–58.

168. Єрмоленко В.М. Правовий режим майна фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*, 2005. №12. С. 65–69.

169. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 7 жовтня 2021 року у справі № 922/3059/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102735520>.

170. Рішення Талалаївського районного суду Чернігівської області від 17 лютого 2023 р. у справі № 747/12/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109036771>.

171. Літошенко О. Особливості правового режиму земель сільськогосподарського призначення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 83–87.
172. Земельне право. Академічний курс / В. І. Семчик та ін.; ред. В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 424 с.
173. Луняченко А. В. Правовий режим земель сільськогосподарського призначення, які належать громадянам на праві власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2002. 13 с.
174. Зеліско А. В. Підприємницькі юридичні особи приватного права як суб'єкти цивільних правовідносин : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017, 571 с.
175. Барабаш А. Г. Товарне сільськогосподарське виробництво як вид використання земель сільськогосподарського призначення. *Ukraine - EU. Modern Technology, Business and Law : collection of international scientific papers : in 2 parts. Part 2. Societal Challenges. Current Issues of Legal Science and Practice - Chernihiv : CNUT*, 2016. Р. 286–288. URL: <https://surl.lu/rxkmts>.
176. Долинська М. С. Еволюція правового регулювання землекористування фермерськими господарствами України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 149–152. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/35>.
177. Право оренди на землю: чи визнають договір, укладений із засновником ФГ. 2025. 25 квітня. *Сайт 7eminar*. URL: <https://surl.li/zjsoey>.
178. Індивідуальна податкова консультація ДПСУ від 21 липня 2021 р. № 2851/ІПК/99-00-04-01-03-06. *Електронний кабінет. Державна податкова служба*. URL: <https://cabinet.tax.gov.ua/register/ipk>.
179. Янковський В. А. Цивільно-правові аспекти користування земельною ділянкою сільськогосподарського призначення : дисер. ... докт. філософії за спец. 081 «Право». Київ, 2025. 215 с.
180. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 р. по справі № 179/1043/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458957>.

181. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 3 листопада 2021 р. по справі № 817/1911/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100856573>.

182. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 червня 2020 р. по справі № 922/989/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458880>.

183. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 червня 2020 р. у справі № 927/79/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458899>.

184. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного адміністративного суду від 16 березня 2023 р. по справі № 911/14/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109645654>.

185. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 1 квітня 2020 р. по справі № 320/5724/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89257159>.

186. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 червня 2023 р. по справі № 633/408/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112516537>.

187. Нешик О. С. Щодо приватизації земельних ділянок членами фермерського господарства. *Осінні юридичні читання – 2023. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*. Випуск XXXIV: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. «Осінні юридичні читання – 2023» (Вінниця, 23 листопада 2023). Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 452–456.

188. Постанова Сьомого апеляційного адміністративного суду від 18 вересня 2024 р. по справі № 120/883/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121705546>.

189. Лушпаєв С. Новели правового становища сімейного фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 104–107.

190. Старожилов В. В. Правові засади функціонування органів управління сільськогосподарських підприємств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2018. 183 с.

191. Вороб'йова Л., Батрина О., Трачук В. Фермерське господарство. Ч. 2. Керівник ФГ. Повноваження. Переобрання. Розбираємо прогалини. *Сайт ГО «Спільнота реєстраторів»*. URL: <https://derg-reestrator.ucoz.net/forum/32-66>.

192. Словник української мови : в 11 томах / АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка. Т. 10: Т-Ф. 1979. 658 с.

193. Яркіна Н. М. Управління підприємством як економічна категорія (теоретичні аспекти). *Держава та регіони. Сер. : Економіка та підприємництво*. 2014. № 1. С. 130–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drep_2014_1_26.

194. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. Т. 6: Т–Я. 2004. 768 с.

195. Бойчик І. М. Економіка підприємства: підручник. Київ : Кондор - Видавництво, 2016. 378 с.

196. Великий Р. І. Управління конкурентоспроможністю фермерських господарств : дисер. докт. філософії за спец. 073 «Менеджмент». Дубляни, 2024. 232 с.

197. Старожилов В. В. Про правове становище вищих органів управління сільськогосподарськими підприємствами. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2017. Вип. 30 (2). С. 38–40. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_30\(2\)__12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_30(2)__12).

198. Зеліско А. В. Унітарне приватне підприємство в якості підприємницької юридичної особи приватного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2017. Вип. 42. С. 78–82. DOI: [https://doi.org/10.24144/2409-6857.2017.2\(50\).107-116](https://doi.org/10.24144/2409-6857.2017.2(50).107-116).

199. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08 серпня 2018 р. по справі № 911/3215/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76000584>.

200. Постанова Північно-західного апеляційного господарського суду від 12 червня 2025 р. по справі № 902/560/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128344613>.

201. Загурська А. Голова фермерського господарства: повноваження, порядок обрання та зміна. *Блог LIGA.net*. 2021. 01 лютого. URL: <https://blog.liga.net/user/azahurska/article/38987>.

202. Ушакова Л. ФГ: розбираємося з відносинами і виплатами. *Податки і бухоблік*. 2018. № 38. URL: <https://surl.li/faumgt>.

203. Нешик О. С. Щодо правового статусу сімейного фермерського господарства. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку* : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9 грудня 2022). Упоряд : Бевз С. І., Бирса Н. О., Серебрякова Ю. О. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 137–141. URL: <https://surl.lu/tycyxi>.

204. Рішення господарського суду Луганської області від 21 травня 2025 р. по справі № 913/487/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127677099>.

205. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 24 жовтня 2018 р. по справі № 923/875/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77586095>.

206. Уповноважені органи фермерського господарства. *Сайт Офісу земельного права*. URL: <https://www.llo.com.ua/articles/article.php?article-id=23>.

207. Рішення Царичанського районного суду Дніпропетровської області від 12 лютого 2025 р. по справі № 196/1468/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125212945>.

208. Огляд за результатами вивчення практики розгляду Верховним Судом справ щодо корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів (Рішення, внесені до ЄДРСР за 2020 рік). *Сайт LIGA 360*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00617>.

209. Жорнокуй В. Г. Правова природа права участі в управлінні господарським товариством. *Право і Безпека*. 2011. № 5. С. 216–220. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2011_5_50.2011.

210. Суханов М. О. Право на участь в управлінні товариством з обмеженою відповідальністю. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. Вип. 1. С. 43–46. DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.45>.

211. Романенко В. Обмеження права на участь в управлінні господарським товариством. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2023. Вип. 77. С. 105–111.

212. Колосов Р. Корпоративне підприємство: поняття, ознаки та місце серед інших юридичних осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 72–76.

213. Уркевич В. Спори щодо функціонування фермерських господарств: практика Верховного Суду (23 грудня 2021). URL: <https://surl.li/iszewk>.

214. Вовк М. Особливості управління фермерським господарством зі статусом юридичної особи. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 10 грудня 2021) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 332–335.

215. Рішення Господарського суду Кіровоградської області від 09 травня 2025 р. по справі № 912/3031/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127420203>.

216. Нешик О. С. До питання вищого органу управління фермерським господарством. *Current issues of science, education and society: International scientific-practical conference's proceedings* (Tampere, Finland, November 14, 2023). Tampere, Finland: Scholarly Publisher ICSSH, 2023. Р. 59–61. URL: <https://www.economics.in.ua/2023/11/14.html>.

217. Ментух Н. Ф. Поняття господарської правосуб'єктності. *Адвокат*. 2011. № 2. С. 39–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2011_2_6.

218. Сокол М. В. Балабаш С. В. Юридичні особи як суб'єкти приватної власності на земельні ділянки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. № 103. С. 212–218. DOI: <https://doi.org/10.32782/apdp.v103.2024.26>.

219. Чалий Ю. І. Правосуб'єктність юридичних осіб : окремі проблемні аспекти. *Право і безпека*. 2021. № 4. С. 149–155. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.15>.

220. Грудницька С. М. Господарська правосуб'єктність: проблема визначення сутності та поняття. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 9. С. 65–69. URL: <https://surl.li/obicvj>.

221. Пундор Ю. О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктністю» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 60–63.

222. Гарагонич О. В., Поєдинок В. В, Покотілов П. А. Суб'єкти ринку криптоактивів Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2025. Вип. 90. Ч. 2. С. 272–283. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.39>.

223. Петков С. В., Губарєв С. В., Горєлова В. Ю. Правосуб'єктність юридичної особи як структурний елемент суб'єктності у праві: міждисциплінарний підхід. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 2024. Вип. 41. С. 581–587. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.14714633>.

224. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / за заг. ред. проф. В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 320 с. URL: <https://surl.li/cvwzyl>.

225. Цивільне право України : підручник у 2-х кн. Кн. 1 / О. В. Дзера (кер. автор. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 720 с.

226. Артикуленко О. В. Співвідношення понять «правоздатність» та «дієздатність» у правосуб'єктності юридичної особи. *Європейські перспективи*. 2018. № 3. С. 131–136. URL: <https://surl.li/teixeq>.

227. Гарагонич А. В. Господарська правосуб'єктність акціонерних товариств : дисер. д-ра юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2020. 466 с.

228. Чабаненко М. М. Правове становище суб'єктів аграрного права й особливості встановлення їхніх прав та обов'язків як елементи галузевого методу аграрного права. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4. С. 214–221.

229. Січевлюк В. А., Сельський І. Ф. Проблемні ситуації реалізації господарської правосуб'єктності унітарними приватними підприємствами та шляхи їх подолання. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Вип. 18. С. 74–78. URL: <https://dspace.krok.edu.ua/handle/krok/4300>.

230. Грудницька С. М. Еволюція господарської правосуб'єктності як економіко-правової категорії. *Право України*. 2008. № 8. С. 74–80. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13190>.

231. Коверзнев В. О. Характеристика господарської правосуб'єктності кооперативних організацій. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 15. С. 82–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2015_15_14.

232. Починок К. Б., Сировець М. О. Аналіз поняття «господарська компетенція» в правовому вимірі. *Молодий вчений*. 2021. № 5. С. 124–127.

233. Беляневич О. А. Теоретичні проблеми господарського договірної права : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2006 560 с.

234. Шевченко А. М. Поняття господарської компетенції фізичної особи. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 3. С. 103–108. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2019-3-17>.

235. Зозуляк О. Підходи до розуміння договору як форми реалізації правосуб'єктності учасників цивільних правовідносин. *Приватне право і підприємництво*. Зб. наук. праць. 2023. Вип. 22. / Редкол. : Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПр України. С. 23–29. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.22.3>.

236. Долинська М. С., Заболотна М. Я., Марич Х. М. Аграрне право : навч. посіб. Львів : Навч-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти. НУ «Львівська політехніка», 2020. 252 с.

237. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 7 червня 2023 р. по справі № 917/2008/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111549953#_blank.

238. Рішення Господарського суду Вінницької області від 09 квітня 2024 р. по справі № 902/1546/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118495130#_blank.

239. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16 січня 2024 р. № 905/5/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116731289#_blank.

240. Рішення Господарського суду Львівської області від 1 квітня 2025 р. по справі № 914/2392/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126606115>.

241. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» від 27 грудня 2022 р. № 4-р/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#top>.

242. Бавико О. Є. Необхідність державного регулювання підприємництва та механізми його здійснення. *Ефективна економіка*. 2017. № 12. URL: http://elibrary.donnue.edu.ua/427/1/Bavyko_article_01_12_2017_.pdf.

243. Задихайло Д. В. Правові засади формування та реалізації економічної політики держави : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Харків, 2013. 465 с.

244. Петруненко Я. В., Джабраїлов Р. А. Межі державного впливу на економіку в умовах війни у контексті дотримання та реалізації соціально-економічних прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2024. Вип. 82. Ч. 1. С. 406–412. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.65>.

245. Левицький В. Державне регулювання підприємницької діяльності. *Формування механізму зміцнення конкурентних позицій національних економічних систем у глобальному, регіональному та локальному вимірах* : матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль : ФОП Паляниця В.А., 2022. С. 73–75. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/39256>.

246. Погрібняк М. А. Механізм державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02; Запоріжжя, 2008. 20 с.

247. Куперіна О. Ю. Напрями вдосконалення техніки нормопроєктування у сфері державної регуляторної політики у контексті підвищення ефективності стимулюючого правового режиму господарювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2024. Вип. 81: ч. 1. С. 291–300. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.47>.

248. Поєдинок В. В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми : монографія. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 480 с.

249. Киценко О. П. Регуляторна політика в аграрному секторі як елемент системи державної політики України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 362–365. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-11/88>.

250. Шибаєва Н. В. Регуляторна політика в аграрній сфері : монографія Харків : «Стильна типографія», 2018. 470 с.

251. Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2013. 187 с.

252. Курман Т. В. Державна аграрна політика України як категорія аграрного права. *Актуальні питання вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. С. 17–20. URL: http://a.dnu.in.ua/6_2018/tom_2/6.pdf.

253. Жук, В., Бездушна, Ю., Василішин, С. та ін. Теоретико-прикладні основи моделювання аграрного устрою і державної аграрної політики. *Економіка України*. 2024. № 11(756). С. 45–73. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.11.045>.

254. Фурман І. В., Дмитрик В. О. Державне регулювання розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2024. № 63. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-25>.
255. Прокопець Л. В. Механізми державного регулювання підприємницької діяльності. *Науково-виробничий журнал «Бізнес-навігатор»*. 2018. Вип. 1-1 (44). С. 162–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bnav_2018_1-1_36.
256. Абрам'юк І. Аналіз стану та перспектив сталого сільського розвитку в Україні у контексті Євроінтеграції (Аналітична записка). 2023. 27 с. URL: <https://surl.li/mfrwrx>.
257. Погорелова О. Державне регулювання аграрного сектору економіки в контексті забезпечення завдань сталого розвитку. *Сталий розвиток економіки*. 2024. № 1(48). С. 129–143. DOI: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-48-18>.
258. Добровольська Е. В., Покотильська Н. В, Вольський В. А. Підприємництво : сутність, особливості розвитку та державне регулювання в АПК. Monograph. Primedia eLaunch, Boston, USA, 2024. 103 p.
259. Полухович В. І. Господарсько-правовий механізм державного регулювання фондового ринку України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2012. 450 с.
260. Петруненко Я. Поняття державної підтримки суб'єктів господарювання як засобу забезпечення ефективного використання бюджетних коштів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 110–115.
261. Лічак Д. В. Господарсько-правове забезпечення непрямой державної підтримки суб'єктів господарювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2011. 211 с.
262. Харківська К. Основні напрями здійснення державного регулювання виробничої діяльності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 122–127. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.2.20>.
263. Поєдинок В. Спеціальні режими господарювання як інструмент повоєнного відновлення. *Право України*. 2023. № 8. С. 44–55. DOI: 10.33498/louu-2023-08-044.

264. Петруненко Я. В. Державна підтримка суб'єктів сільськогосподарської діяльності: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 3. С. 21–27. DOI: <https://doi.org/10.32782/39221498>.

265. Купчення Л. І. Еволюція державної підтримки сільського господарства України : правовий аспект. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 126–132.

266. Єрмоленко В. М., Гафурова О. В., Новак Т. С. Правове забезпечення державної фінансової підтримки агросектору в воєнний та повоєнний періоди. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 281–287. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.50>.

267. Нешик О. С. Правове забезпечення державної підтримки фермерських господарств: розвиток законодавства та проблеми правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. Ч. 1. С. 511–515. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.78>.

268. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-p#Text>.

269. Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-p/ed20190417#Text>.

270. Жураковська Л. Ключові політики та заходи для підтримки аграрного сектору України в умовах воєнного стану. *Сайт Національного інституту стратегічних досліджень*. 2023. 30 листопада. URL: <https://surl.li/efpszv>.

271. Ініціатива ЄС «Ukraine Facility», запроваджена Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради від 29 лютого 2024 р. № 2024/792, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244-р. URL: <https://www.ukrainefacility.me.gov.ua>.

272. Ownership and Governance of State- OECD Publishing, Paris Owned Enterprises 2024, 140 с. DOI: <https://doi.org/10.1787/395c9956-en>.

273. World Bank: Program Information Document. 2024. May, 03. URL: <https://surl.li/okyzat>.
274. Закон Чеської Республіки «Про сільське господарство» від 13 жовтня 1997 р. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1997-252>.
275. Золотницька Ю. В. Нормативно-правове забезпечення державної підтримки сімейного фермерства в Україні. *Modern Economics*. 2025. № 50. С. 75–82. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V50\(2\)](https://doi.org/10.31521/modecon.V50(2)).
276. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства в ЄС: становлення, тенденції, правові проблеми. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 248–258. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.39>.
277. Поєдинок В. Механізм «справедливого переходу» як складова європейського зеленого курсу. *Економіка та право*. 2024. № 4. С. 52–63. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2024.04.052>.
278. Коверко Ю. А. Правові засади державної підтримки сімейних фермерських господарств. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2020. № 1. С. 45–49. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2020.1.8>.
279. Березовська Л. О. Аналіз державної підтримки фермерських господарств в Україні. *Науковий вісник НУБіП України*. Серія: Економіка. 2018. С. 17–23. URL: <https://surl.li/dmpuiiu>.
280. Григор'єва Х. А. Концептуальні засади правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2020. 40 с.
281. Григор'єва Х. Державний аграрний реєстр: проблеми законодавства. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 101–109. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2024.12>.
282. Корнієнко Г. С. Аграрна політика у сфері інновацій та цифровізації агроекспорту : правові засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 412–417. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.64>.
283. Про інформаційно-комунікаційну систему «Державний аграрний реєстр»: Закон України від 19 вересня 2024 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 6. Ст. 12.

284. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2004-%D0%BF#Text>.

285. Рішення Господарського суду Донецької області від 19 серпня 2025 р. по справі № 905/309/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129603605>.

286. Рішення Господарського суду Львівської області від 12 травня 2025 р. по справі № 914/408/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127420339>.

287. Рішення Господарського суду Чернігівської області від 2 травня 2025 р. по справі № 927/205/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127050083>.

288. Рішення Господарського суду Полтавської області від 8 вересня 2025 р. по справі № 917/1304/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130025002>.

289. Рішення Господарського суду Вінницької області по справі від 22 серпня 2025 № 902/288/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129848627>.

290. Рішення Господарського суду Київської області від 09 грудня 2024 р. по справі № 911/2553/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124458435>.

291. Ситнік О. Спори за участі фермерських господарств: питання визначення юрисдикції. URL: <https://surl.li/thhgwr>.

292. Куди звертатися фермерам із земельними спорами, - практика ВП ВС. *Закон і Бізнес*. 2022. 10 травня. URL: <https://zib.com.ua/ua/151368.html>.

293. Сучасні механізми захисту прав людини : колективна монографія / М. С. Кельман, А. С. Токарська, Л. В. Ярмол, С. Б. Цебенко, А. О. Дутко. Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 220 с.

294. Литовченко Л. Право на захист цивільних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 5. С. 20–24.
295. Винокуров В. В. Право на захист (теоретико-правові засади) : дисер. ... докт. філософії за спец. 081 «Право», Київ, 2025. 310 с.
296. Сенюта С. Я. Поняття та підстави захисту прав суб'єктів господарювання. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 143–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prip_2016_15_37.
297. Підлубна Т. М. Право на захист цивільних прав та інтересів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2009. 22 с.
298. Григорчук М. В. Захист прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання: матеріальний та процесуальний аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2017. № 1 (11). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/viewFile/95300/99327>.
299. Hart H.L.A. The Concept of Law. Oxford: Clarendon Press, 2012. 333 p. *Google Books*. URL: <https://surl.li/htopck>.
300. Raz J. The Morality of Freedom. Oxford: Clarendon Press, 1986. URL: <https://archive.org/details/moralityoffreedom0000razj>.
301. Vermeule A. The Constitution of Risk. Cambridge University Press, 2014. *Google Books*. URL: <https://surl.lu/wlsjua>.
302. Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів і захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2004. № 60–62. С. 16–19.
303. Ромовська З. Українське цивільне право: загальна частина. Академічний курс: підручник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.
304. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання : монографія / Н. В. Ільків, М. С. Долинська та ін.; за заг. ред. д.ю.н. М. С. Долинської. Львів : ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2020. 174 с.
305. Лісніча Т. В. Особливості господарсько-правового захисту прав суб'єктів господарювання. *Часопис з юридичних наук*. 2014. URL: <https://periodicals.karazin.ua/jls/article/view/1685/1429>.

306. Господарське право: підручник / Д. В. Задихайло, В. М. Пашков, Р. П. Бойчук та ін. за заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова. Харків : Право, 2012. 696 с.

307. Павлюченко Ю. М. Концептуальні засади господарсько-правового забезпечення аграрного ринку : монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. 445 с.

308. Хрімлі О. Г. Захист прав і законних інтересів суб'єктів підприємництва. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 15. Господарське право / редкол. : В. А. Устименко (голова) та ін.; / Нац. акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 279–280.

309. Коваль І. Ф. Господарсько-правове регулювання відносин промислової власності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2013. 489 с.

310. Толстих А. Ю. Форми захисту прав суб'єктів господарювання в умовах модернізації законодавства : дисер. ... докт. філософії за спец. 081 «Право». Кропивницький, 2023. 345 с.

311. Петруня В. В. Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Одеса, 2019. 221 с.

312. Аушева О. В. Захист прав суб'єктів від порушень органами державної влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2007. 20 с.
URL: <https://surl.li/dhcqsls>.

313. Толстих А. Б. Особливості судового захисту прав суб'єктів господарювання. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. № 2(4). С. 40–44.
DOI: <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-2-40-44>.

314. Беломестнов О. Ю. Реалізація права на судовий захист у господарських відносинах : дисер. ... докт. філософії за спец. 081 «Право». Вінниця, 2023. 192 с.

315. Штефан О. Генеза розуміння права на звернення до суду (права на позов) у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2025. № 1. С. 75–85. DOI: <https://doi.org/10.33731/12025.325002>

316. Гудима Т., Джабраїлов Р. Спір про право як запобіжник відкриття провадження у справах про банкрутство : порівняльно-правовий аспект.

Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Вип. 03. Ч. 1. С. 385–393. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.59>

317. Земко А. М., Машевська Л. А. Щодо поняття «аграрно-правовий спір». *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія : Право. 2012. Вип. 173(3). С. 48–57. URL: <https://surl.li/qvfggr>.

318. Уркевич В. Ю. Про значення судової практики у регулюванні аграрних відносин. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних відносин і природокористування в Україні та країнах СНД* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 10–11 вересня 2010). Луцьк : ЛНТУ, 2010. С. 71–75.

319. Бутирський А. А. Вирішення господарських спорів в Україні та країнах Східної Європи : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Чернівці, 2015. 473 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdb/>.

320. Коверзнев В. В. Розмежування юрисдикції адміністративних і господарських судів України : проблеми теорії та практики. *Форум права*. 2013. № 2. С. 114–121. URL: <http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/5617>.

321. Притика Д. М. Організаційно-правові засади становлення і діяльності господарських судів України : автореф. дис. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10. Харків, 2003. 26 с.

322. Єдиний державний реєстр судових рішень. <https://reyestr.court.gov.ua/>.

323. Інформація, самостійно узагальнена на основі наданих статистичних даних господарських судів України.

324. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2019 року у справі № 691/1148/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80783398>.

325. Нешик О. С. Павлюченко Ю. М. Щодо розгляду господарських спорів за участі фермерських господарств. *Правничий часопис ДонНУ імені Василя Стуса*. № 1. 2022. С. 104–116. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/issue/view/446>.

326. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

327. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 вересня 2022 р. по справі № 908/976/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106426794>.

328. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 липня 2023 р. по справі № 757/31372/18-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112516535>.

329. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 1 серпня 2024 року по справі № 902/560/20 (902/301/21). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120858345>.

330. Дорошенко Л. М. Ефективність способів судового захисту прав сторін корпоративного договору: досвід зарубіжних країн. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 04. С. 173–178. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.28>.

331. Беяневич О. А. Про захист права постійного землекористування фермерських господарств. *Ius Privatum (legal doctrine and practice/правова доктрина і практика)*. 2018. № 2. С. 5-16. URL: <https://bit.ly/34d9Dm9>.

332. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#top>.

333. Рішення Господарського суду Вінницької області від 11 березня 2021 р. по справі № 0240/2808/18-а. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95773565>.

334. Рішення Господарського суду Вінницької області від 23 лютого 2022 р. по справі № 902/1152/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103620217>.

335. Рішення Господарського суду Вінницької області від 21 вересня 2022 р. по справі № 902/1216/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106607124>.

336. Рішення Господарського суду Вінницької області від 01 вересня 2021 р. по справі № 902/581/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99600485/>.

337. Уркевич В. Земельні спори за участю фермерських господарств : практика Верховного Суду. *Сайт Верховного Суду*. 2022. 7 травня. URL: <https://bit.ly/3ylK96A>.

338. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 лютого 2020 р. по справі № 918/335/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87827010>.

339. Постанова Верховного Суду у складі судів Касаційного господарського суду у справі № 904/686/19 від 18 березня 2020 року *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88494827>.

340. Орхіз В. М. Поняття аналогії закону й аналогії права в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2019. Вип. 54. С. 83–86.

341. Орхіз В. Умови та механізм застосування аналогії закону та аналогії права в цивільному праві України. *National law journal: theory and practice*. 2019. № 1. С. 144–147.

342. Нешик О. Окремі ефективні способи захисту прав фермерського господарства. *П'яті наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 28 червня 2024). за заг. ред. В. А. Устименка; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України». Київ-Чернігів : Десна Поліграф, 2024. С. 261–265.

Додаток А

**Порівняльна характеристика фермерського господарства,
сільськогосподарського кооперативу, який діє з метою отримання прибутку,
та товариства з обмеженою відповідальністю**

Порівняльна підстава	Фермерське господарство	Сільськогосподарський кооператив, який діє з метою отримання прибутку	Товариство з обмеженою відповідальністю
Статус юридичної особи	Зі статусом юридичної особи або без нього	Зі статусом юридичної особи	Зі статусом юридичної особи
Склад засновників / учасників (членів)	Засновник (-и): дієздатний (дієздатні) громадянин (громадяни) України, який (які) досяг (-ли) 18-річного віку; члени: члени сім'ї та/або родичі у розумінні Закону України «Про фермерське господарство»	Засновники / члени: виробники сільськогосподарської продукції - юридичні або фізичні особи, які досягли 16-річного віку	Засновник (-и) / учасник (-и): фізична (-і) та/або юридична (-і) особа (-и)
Установчий документ	Для юридичної особи – статут, для господарства без статусу юридичної особи – договір (декларація) про створення фермерського господарства	Статут	Статут
Вид діяльності	Виробництво товарної сільськогосподарської продукції, здійснення її переробки та реалізації	Виробництво, переробка, заготівля, закупівля, зберігання, збут, продаж сільськогосподарської продукції, постачання засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів та інші види сервісного обслуговування членів	Будь-який вид господарської діяльності, якщо інше прямо не заборонено законом

		кооперативу, зокрема надання технологічних, транспортних, меліоративних, ремонтних, будівельних послуг, послуг з ветеринарного обслуговування тварин і племінної роботи, з бухгалтерського обліку і аудиту, науково-консультаційного обслуговування	
Мета діяльності	Отримання прибутку	Отримання прибутку	Отримання прибутку
Порядок утворення	Законом України «Про фермерське господарство» не закріплено положень щодо утворення, крім особливостей створення сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи	За рішенням установчих зборів його засновників або шляхом реорганізації (злиття, поділу, виділу) іншого сільськогосподарського кооперативу	За рішенням його засновників або в результаті реорганізації
Майнова основа	Законом України «Про фермерське господарство» закріплено перелік майна, яке може входити до складу майна господарства (складеного капіталу)	Статутний капітал, фонд розвитку та резервний фонд, доходи, одержані від провадження господарської та іншої діяльності, інше майно, придбане на підставах, не заборонених законом	Статутний капітал та додатковий капітал товариства, майно з інших, не заборонених законом джерел, яке належить товариству
Формування статутного / складеного капіталу	Визначається в установчому документі господарства	Внесення особою, яка подала заяву про вступ, вступного внеску і вкладу в порядку та розмірах, визначених у статуті кооперативу	Внесення вкладу повністю протягом шести місяців з дати державної реєстрації товариства, якщо інше не

			передбачено статутом
Право учасника (члена) на участь в управлінні	Якщо таке право передбачено в установчому документі господарства	Так	Так
Структура управління	Органи управління та порядок прийняття ними рішень визначається в установчому документі господарства. <i>Практичні варіанти:</i> <i>1) одноосібне управління головою фермерського господарства або</i> <i>2) загальні збори членів господарства та голова фермерського господарства</i>	Органами управління є: 1) вищий орган управління - загальні збори; 2) виконавчий орган - правління, яке очолює голова правління; 3) орган контролю - ревізійна комісія; 4) спостережна рада, та інші органи кооперативу за участю членів, осіб, які не є його членами, та залучених експертів, створені в порядку, передбаченому Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію»	Загальні збори учасників, наглядова рада (у разі утворення) та виконавчий орган (директор / дирекція)
Право на частку майна учасників (членів) у разі припинення участі (членства)	Право на отримання частки майна господарства, розмір і порядок отримання якої визначаються установчим документом	У разі виходу з кооперативу – право на одержання частки, цільового поворотного внеску в порядку та строки, визначені статутом такого кооперативу	На отримання вартості частки, яку товариство зобов'язане виплатити протягом року з дня, коли воно дізналося чи мало дізнатися про вихід учасника

СТАТУТ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Розділ 4. МАЙНО ГОСПОДАРСТВА

4.1. Майно фермерського господарства утворюється за рахунок:

- внесків членів фермерського господарства;
- доходів від реалізації продукції, здійснення іншої діяльності;
- кредитів банків;
- майна, придбаного у суб'єктів господарювання, осіб у встановленому законодавством порядку;
- інших джерел, не заборонених законом.

4.2. Складений капітал фермерського господарства

4.2.1. Складений капітал фермерського господарства формується з грошових та майнових внесків, а також з інших внесків його членів, не заборонених законом.

4.2.2. Внески можуть бути у виді грошових коштів, майнових внесків, права користування земельними ділянками, будівлями, спорудами, технікою та іншим майном, необхідним для здійснення діяльності фермерського господарства, інших майнових прав (у тому числі на інтелектуальну власність).

4.2.3. Розмір, форма і склад внесення внесків до складеного капіталу визначаються рішенням загальних зборів членів фермерського господарства *(або Розмір, форма і склад внесення внесків до складеного капіталу визначаються рішенням всіх членів фермерського господарства / головою Господарства).*

4.2.4. Внески у повному розмірі мають бути здійснені членами фермерського господарства до закінчення першого року з дня його державної реєстрації, якщо інше не визначено рішенням загальних зборів членів фермерського господарства. *(або Внески у повному розмірі мають бути здійснені членами фермерського господарства протягом (вказується строк) з моменту державної реєстрації фермерського господарства).*

Нові члени фермерського господарства мають зробити внески у повному розмірі протягом *(вказується строк)* з моменту внесення відповідних змін до Статуту.

4.2.5. Майнові права, що входять до складеного капіталу фермерського господарства, передаються господарству на визначений строк.

4.3. Майно Господарства належить йому на праві власності.

4.4. У власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, в тому числі земельні ділянки, житлові будинки, господарські будівлі і споруди, засоби виробництва тощо, яке необхідне для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і набуття якого у власність не заборонено законом.

4.5. Майно фермерського господарства використовується для досягнення цілей, визначених цим Статутом.

4.6. Фермерське господарство має право здійснювати відчуження та набуття майна на підставі цивільно-правових угод.

Рішення щодо розпорядження майном фермерського господарства, що має істотне значення для його діяльності, приймаються загальними зборами членів фермерського господарства.

4.7. Перелік правочинів, що визнаються такими, що мають істотне значення, порядок їх погодження, а також межі повноважень голови фермерського господарства щодо розпорядження майном визначаються цим Статутом або рішенням загальних зборів.

4.8. Голова фермерського господарства здійснює поточне управління майном у межах повноважень, наданих йому законом та Статутом.

4.9. Фермерське господарство як цілісний майновий комплекс включає майно, передане до складеного капіталу, нерозподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання.

4.10. За рішенням членів фермерського господарства фермерське господарство як цілісний майновий комплекс може бути відчужене на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Розділ 5. УПРАВЛІННЯ ФЕРМЕРСЬКИМ ГОСПОДАРСТВОМ

5.1. Управління фермерським господарством здійснюється через такі органи:

Загальні збори (Збори) членів фермерського господарства – вищий орган управління;

Голова фермерського господарства – виконавчий орган, який здійснює поточне керівництво діяльністю господарства.

5.2. У загальних зборах фермерського господарства мають право брати участь усі члени господарства

(або У загальних зборах фермерського господарства мають право брати участь члени господарства, які досягли ____ років).

5.3. До компетенції загальних зборів членів фермерського господарства належить:

- визначення основних напрямів діяльності фермерського господарства;
- затвердження та внесення змін до Статуту фермерського господарства;
- прийняття рішень про вступ нових членів та припинення членства, визначення розміру частки майна, яку член фермерського господарства отримає в разі припинення членства в ньому;
- визначення складу, порядку формування та використання майна фермерського господарства;
- затвердження річних результатів діяльності фермерського господарства та використання прибутку господарства;
- прийняття рішень про припинення фермерського господарства;
- обмеження або розширення повноважень голови фермерського господарства в межах, визначених законом;
- вирішення інших питань, віднесених Статутом або законом до вирішення членами фермерського господарства.

5.4. Порядок скликання загальних зборів фермерського господарства і прийняття рішень.

5.4.1. Загальні збори фермерського господарства скликаються головою фермерського господарства з власної ініціативи або на вимогу члена фермерського господарства

(або Загальні збори фермерського господарства скликаються головою фермерського господарства з власної ініціативи або на вимогу члена фермерського господарства на вимогу члена фермерського господарства, який досяг _____ років).

5.4.2. Про проведення загальних зборів голова фермерського господарства повідомляє кожного члена господарства не пізніше ніж за ____ календарних днів до дати їх проведення із зазначенням порядку денного, часу та місця проведення у спосіб, який дозволяє підтвердити здійснення відповідного повідомлення.

5.4.3. Загальні збори є правомочними за умови участі в них більше половини членів фермерського господарства

(або Загальні збори є правомочними за умови участі в них всіх членів фермерського господарства).

5.4.4. Рішення загальних зборів приймаються шляхом голосування.

Кожний член фермерського господарства має один голос.

Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість присутніх членів фермерського господарства

(або Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосували всі присутні члени фермерського господарства).

Рішення з питань вчинення правочинів, що визнаються такими, що мають істотне значення, перегляд повноважень голови фермерського господарства, внесення змін до Статуту, припинення фермерського господарства, подання головою господарства заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство вважається прийнятим, якщо за нього проголосували всі члени фермерського господарства.

5.5. Голова фермерського господарства.

5.5.1. Голова фермерського господарства є виконавчим органом фермерського господарства та здійснює поточне управління його діяльністю.

5.5.2. Голова діє від імені фермерського господарства без довіреності, представляє фермерське господарство перед органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та окремими громадянами чи їх об'єднаннями відповідно до закону.

5.5.3. До повноважень голови фермерського господарства також належить:

- укладання від імені фермерського господарства угод та вчинення інших юридично значимих дій відповідно до цього Статуту та законодавства України;
- відкриття рахунків фермерського господарства в банках;
- організація виконання рішень загальних зборів фермерського господарства;
- ведення поточної господарської діяльності фермерського господарства;
- визначення структури, штатного розпису, форм організації та оплати праці у фермерському господарстві;

- розпорядження майном фермерського господарства в межах, визначених Статутом.

5.5.4. Голова фермерського господарства не має права одноособово вирішувати питання, що належать до компетенції загальних зборів фермерського господарства.

5.5.5. Голова фермерського господарства може письмово доручати виконання своїх обов'язків одному з членів фермерського господарства або особі, яка працює за контрактом або трудовим договором.

Розділ 6. ЧЛЕНИ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА, ПОРЯДОК НАБУТТЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ЧЛЕНСТВА В НЬОМУ

...

6.3. Майнові права члена фермерського господарства

6.3.1. У разі припинення членства у фермерському господарстві особа має право на отримання частки майна фермерського господарства.

6.3.2. Частка майна, що підлягає передачі особі у разі припинення членства, визначається з урахуванням її внеску до складеного капіталу фермерського господарства та/або інших критеріїв, встановлених цим Статутом.

6.3.3. Передача частки майна може здійснюватися у грошовій або натуральній формі за рішенням загальних зборів членів фермерського господарства.

6.3.4. Якщо внесок до складеного капіталу був здійснений шляхом передання права користування майном, відповідне майно повертається члену фермерського господарства без виплати винагороди.

6.4. Порядок і критерії визначення розміру частки майна члена фермерського господарства.

Розмір частки майна члена фермерського господарства у разі припинення членства визначається *пропорційно розміру його внеску до складеного капіталу та/або фактичній участі у діяльності фермерського господарства та/або строку членства у фермерському господарстві та/або інших критеріїв, визначених рішенням загальних зборів фермерського господарства з цього питання.*

6.5. Строки та спосіб виплати (передачі) частки майна фермерського господарства визначаються рішенням загальних зборів фермерського господарства з цього питання.

За домовленістю між членом фермерського господарства та господарством виплата вартості частини майна може бути замінена переданням певного майна в натурі.

Адвокатське бюро «Шиманський та Партнери»

21050, м.Вінниця, вул.М.Оводова, 6

Тел.: 098-258-74-72

E-Mail: absp.vn@gmail.com

15.12.2025 № 8/1

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Нешик Ольги Степанівни

Цією довідкою інформуємо, що наукові висновки і пропозиції, сформульовані Нешик Ольгою Степанівною в дисертації на тему: «Господарсько-правовий статус фермерського господарства» розглянуті та використовуються адвокатським об'єднанням в рамках діяльності по представництву інтересів фермерських господарств та юридичному супроводу їх діяльності.

Так, при складанні позовних заяв та представництві інтересів у суді планується взяти до уваги висновки дисертації щодо управління фермерським господарством та припинення його діяльності.

Великий практичний інтерес в адвокатській діяльності також становлять положення дисертації щодо юрисдикції земельних спорів за участю фермерського господарства, застосування аналогій закону у корпоративних спорах, ефективних способів захисту інтересів фермерських господарств.

З повагою

Керуючий бюро
АБ «Шиманський та Партнери»

Віталій ШИМАНСЬКИЙ

ГОСПОДАРСЬКИЙ СУД ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

вул. Пирогова, 29, м. Вінниця, 21018, тел./факс (0432)55-80-00, (0432)55-80-06 E-mail: inbox@vn.arbitr.gov.ua

16 грудня 2025 р. № 01-17/1/2025

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи

Нешик Ольги Степанівни

Цією довідкою інформуємо, що наукові висновки і пропозиції, сформульовані Нешик Ольгою Степанівною в дисертації на тему: «Господарсько-правовий статус фермерського господарства» розглянуті та рекомендовані до використання в практичній діяльності Господарського суду Вінницької області.

Так, планується взяти до уваги висновки щодо правового режиму майна фермерського господарства, особливостей корпоративних правовідносин учасників фермерського господарства та ефективних способів їх прав у господарському процесі, участі фермерського господарства у земельних правовідносинах.

Також представляють інтерес в ході розгляду справ положення дисертації щодо застосування Закону України «Про фермерське господарство» та інших законодавчих актів, що регулюють їх діяльність, узагальнені результати судової практики вирішення спорів за участю фермерських господарств.

З повагою

Голова суду

Сергій ТІСЕЦЬКИЙ

*3*2053871*1*0*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:**

1. **Нешик О.С.,** Павлюченко Ю.М. Щодо розгляду господарських спорів за участі фермерських господарств. *Правничий часопис ДонНУ імені Василя Стуса.* № 1. 2022. С. 104–116 (*особистий внесок здобувачки полягає у конкретизації критеріїв визначення господарської юрисдикції земельних спорів та умов застосування аналогії закону для вирішення спорів за участі фермерських господарств*). DOI 10.31558/2786-5835.2022.1.10. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/issue/view/446>;
2. Нешик О.С. Правовий режим майна фермерського господарства. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2024. № 1. С. 139–150. DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.15. URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16168>;
3. Нешик О.С. Законодавчий та науковий аспекти генезису поняття фермерського господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2025. Том 2. № 89. С. 55–60. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.2.7>. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/335963/324826>;
4. Нешик О.С. Правове забезпечення державної підтримки фермерських господарств: розвиток законодавства та проблеми правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 6. Ч. 1. С. 511–515. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.78>. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/12/80.pdf>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Нешик О.С. Щодо поняття фермерського господарства. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки:* Випуск XXX1.

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2022» (Вінниця, 24 листопада 2022). ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 444–450;

6. Нешик О.С. Щодо правового статусу сімейного фермерського господарства. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку*: матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 9 грудня 2022 р). Упоряд: Бевз С.І., Бирса Н.О., Серебрякова Ю.О. Київ: КПП ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 137–141. URL: https://kigap.kpi.ua/wp-content/uploads/2023/01/Sbirka-tez_KPI_12.2022.pdf#page=139;

7. Нешик О.С. До питання вищого органу управління фермерським господарством. *Current issues of science, education and society: International scientific-practical conference's proceedings* (Tampere, Finland, November 14, 2023). Tampere, Finland: Scholarly Publisher ICSSH, 2023. Р. 59–61. URL: <http://www.economics.in.ua/2023/11/14.html>;

8. Нешик О.С. Щодо приватизації земельних ділянок членами фермерського господарства. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*. Випуск XXXIV: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Осінні юридичні читання – 2023» (Вінниця, 23 листопада 2023). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. С. 452–456;

9. Нешик О.С. Окремі ефективні способи захисту прав фермерського господарства. *П'яті наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (Київ, 28 червня 2024). за заг. ред. В.А. Устименка; НАН України, ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України». Київ - Чернігів: Десна Поліграф, 2024. С. 261–265. URL: https://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2024/08/Mamutov-5_el_versiia.pdf.